

ЕРНАЗАР ДӘУЕНОВ

ҚАРАҚАЛПАК ТИЛИНДЕГИ
ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНИҢ
ТҮРЛЕРИ ҲӘМ ДҮЗИЛИҰ
ЖОЛЛАРЫ

Илимий редактор— филология илимлеринин докторы,
профессор **Д. С. Насыров**

НӨКИС—ҚАРАҚАЛПАҚСТАН—1986

81-3 Дәуенов Е.
Д 59 Қарақалпақ тилиндеги фэйил сөз дизбеклериниң түр-
лери хәм дүзилиу жоллары. Нөкис, «Қарақалпақстан»,
1986, 168-бет.

Рецензентлер: Е. Бердимуратов
Р. Есемуратова
Б. Кутлымуратов

Д 4306010000-092 — 116-86
М-357 04)-86

© «Қарақалпақстан» — 1986.

КИРИСИУ

Советлер Союзының Коммунистлик партиясығың миллет мәселесиндеги сиясатының ең улкен ажыралмас бир белеги тил ҳаққындағы мәселе болып табылады. Тил—ертеден киятырған жәмийет ушын зәрүрли тарийхый категория. Ол жәмийетте жасаўшы гүллән адамлардың әйемги дәўирдеги дөреткен коллективлик жемиси. К. Маркс пенен Ф. Энгельс өзлериниң «Немец идеологиясы» (1846-ж) деген мийнетинде тилдиң пайда болыўын ҳәм әҳмийетин белгилеп, «Тил де сана сыяқлы әйисмги нәрсе...» «...тил басқа адамлар менен қарым-қатнас жасаўдағы мүтәжликтен, зәрүрликтен пайда болды» (1,20—21)—дейди.

Марксизм-ленинизм классиклери үйреткениндей-ақ, тил пүткил адамзат жәмийетиниң раўажланыў тарийхында жәмийетлик қубылыс болып, сл жәмийеттин раўажланыўы ҳәм материгаллық байлықлардың мол өндирилиўи ушын өндиристеге адамлар арасында қарым-қатнас қуралы сыпатында актив түрде хызмет етип келди ҳәм хызмет егпекте.

XXVII съезде қабыл етилген Советлер Союзы Коммунистлик партиясының жаңа редакцияланған Программасында жәмийетлик илимлердиң ўазыйпасы, әҳмийети ҳәм раўажланыў жолы пақма-пақ белгиленип берилген. Программада (жаңа редакциясы) «Излениў, тийкарғы изертлеўлердиң озық пәтлер менен раўажланыўын тәмийинлеў, халық хожалығында ҳәм адам жумысының басқа да тараўларында илимий идеялардың тезирек материалластырылыўына ерисиў әҳмийетли болады» (2, 67)—дег көрсетилген.

Жәмийетлик илимниң басқа тараўлары сыяқлы, тил илими де коммунизм жәмийетин қурыўда озық пәтлер менен раўажланыўы ҳәм жетекши позицияларды тутыўы тийис. Буны дәўир ҳәм күнделикли раўажланып баратырған турмысымыз талап етип отыр.

Келеси дәўирлерде совет тилшилериниң дыққаты, ақыл-ойы, тил ҳәм жәмийет, тил ҳәм ой, миллий әдебий тиллер ҳәм диалектлер, миллет тиллериниң раўажланыўы ҳәм өз-ара байыўы бизниң елимиздеги миллий мәдениятлардың ҳәм миллий тиллердин бир-бири менен жақыналасыў жоллары, СССР халық-

ларының тиллеріндеги алфавит хәм терминология мәселелери усаған проблемаларды шешиўге хәм ислеп шығыўға бағдарланған болыўы тийис (3, 102).

Туўысқан Коммунистлик партияның жәмийетлик илимлерди изертлеўшилердиң алдына қойған ұазыйпаларын басшылыққа ала отырып, қарақалпақ тил илими бойынша сол ұазыйпаларды орынлаў мақсетинде қарақалпақ тилшилериниң соңғы ұақытлары көп ғана проблемалық мәселелерди изертлеп атыр. Қарақалпақ тил илими тараўында гейпара фонетикалық, лексикалық, грамматикалық хәм тилдиң тарийхына байланыслы бир қанша мәселелер шешилди белгиле бир системаға түсиўине қарамастан, елегс дейин изертлеўди, шешиўди күтип турған проблемалық мәселелер көп. Мине, қарақалпақ тил илиминдеги усындай проблемалардың бири—фейил сөз дизбеклериниң структурасын, дүзилиў жолларын изертлеў, олардың түрлерин, мәнилик қатнасларын ашып берилў хәм гәп ағзаларына болған қарым-қатнасын анықлаў мәселеси. Қарақалпақ тилиндеги фейил сөз дизбекери усы ұақытқа дейин арнаўлы түрде изертленилмей келди. Хәқыйқатында да, бул мәслени изертлеў теориялық хәм практикалық жақтан үлкен әҳмийетке ийе. Тилекке қарсы, соңғы ұақытларға дейин (1955-жылға дейин) мектеплер ушын арналған қарақалпақ тили сабақлықларында хәм программаларында сөз дизбеклерине жетерли кеўил бөлинбеди. Нәтийжеде сөз дизбеги менен гәптиц хәм гәп ағзаларының объектлери қарақалпақ тилинде бир-бирине шатастырылып қаралды. Сөз дизбеклериниң гәп сыяқлы ири синтаксислик категория екенлиги илимий жақтан дурыс шешилмедди. Соның ушын да усындай қәте хәм шатасықлардан қутылыўда қарақалпақ тилинде сөз дизбеклериниң бир түри болған фейил сөз дизбеклерин изертлеў ең актуаль мәселелердиң биринен есапланалды. Мине, көпшиликке усынылып отырған «Қарақалпақ тилиндеги фейил сөз дизбеклериниң түрлери хәм дүзилиў жоллары» деген монографиялық жумыстың тийкарғы мақсети хәм ұазыйпасы да тилдеги орын алған қәте хәм шатасықлардан қутылыўға, олардың объектисин дурыс шешиўге хәм синтаксисте тутқан орнын дурыс белгилеўге бағдарланған.

Синтаксислик илимдеги сөз дизбеги проблемасының ең қыйын мәселелериниң бири болған фейил сөз дизбеклериниң изертлениўи, бириншиден, қарақалпақ тил илиминиң буннан былай жаңа теориялар, қағыйдалар менен толығып, байып барыўына мүмкиншилик туўдырса, екншиден, қарақалпақ тилиниң норматив хәм илимий грамматикаларының сөз дизбеге бойынша жүдә керекли хәм тайын бөлими болып табылады. Әсиресе, фейил сөз дизбеклериниң изертлениўлери мектеп оқыўшылары ушын турақлы қурал ретинде арналып дүзилетуғын қарақалпақ тили бойынша сабақлықтағы сөз дизбеги менен гәп ағзаларына байланыслы талас-тартыслы пикирлерди или-

мий жақтан дурыс шешіўге, жас совет әуладларын дурыс са-
уатландырыўға, сондай-ақ билимнин тийкарғы дереклери ме-
нен терең қурааландырыўға үлкен көмегин көрсетеди.

Биз бул мийнетте қарақалпақ тилиндеги фейил сөзлердин
(дара, қоспа ҳәм составлы фейиллердин) көбинесе атаўыш
(атлық, келбетлик, санлық, алмасық) ямаса атаўышлық хыз-
метте қолланылатуғын сөзлер менен (келбетлик фейил ҳәм ҳә-
рекет аты фейили менен), сондай-ақ рәўиш, ҳал фейил, елик-
ләўиш сөзлер менен мәнилик ҳәм грамматикалық жақтан
дизбеклесип, фейил сөз дизбеклерин дүзиш келиўин, олардың
бир-бири менен байланысыў жолларын, структурасын, ҳәр
түрли мәнилик қатнасларын анықлаўды нәзерде туттық. .

Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги фейил сөз дизбеклерине ар-
налған изертлеў жумысы қарақалпақ тилиниң ҳәр түрли жанр-
дағы бай иллюстратив материалларының, уллы рус халқының
әдебият ғайраткерлериниң данышпанлық дәретпелеринин, сон-
дай-ақ басқа туўысқан көп миллетли совет халықларының
көрнекли әдебият ўәкиллериниң қарақалпақ тилине аўдарыл-
ған шығармаларының негизинде жазылды.

Қарақалпақ тилиндеги фейил сөз дизбеклериниң дүзилиў
жолларын ҳәм олардың ҳәр түрли модельлерин жазыўда С. Е.
Малов, Н. К. Дмитриев, А. Н. Кононов, А. К. Боровков, Н. А.
Баскақов, Е. И. Убрятова, И. А. Батманов, М. Б. Балақаев,
М. З. Зәкиев ҳәм т. б. көрнекли совет тюркологларының или-
мий-грамматикалық мийнетлеринен, рус тилиниң академиялық
ҳәм оннан соңғы жыллары басылып шыққан илимий грамма-
тикаларынан, сондай-ақ туўысқан түркий халықлардың тилле-
ринде сөз дизбеклери туўралы арнаўлы жазылған көп санлы
баҳалы мийнетлерден пайдаланылды.

Биринши бап

СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИЛИҢИ, БАСҚА ТИЛ БИРЛИКЛЕРИНЕН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ ХӘМ БӨЛИНИҢИ

1. СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНИҢ РУС ТИЛ ИЛИМИНДЕ ХӘМ ТЮРКОЛОГИЯДА ИЗЕРТЛЕНИЛИҢИ

«Тил—адамлардың ең әҳмийетли қатнас қуралы» (В. И. Ленин). Ол арқалы адамлар бир-бири менен пикир алысады, түсиниседи. Тил жәмийеттеги адамлар арасында қатнас қуралы болыуы менен бирге, адам санасындағы ойды да практикалық жақтан жүзеге шығарыудың қуралы болып табылады. «Тил дегенимиз — ойдың тиккелей ҳақыйқатлығы» (К. Маркс). Демек, тил ой менен тиккелей байланыслы болады. Бизин ойымыз тил материалынан аулақ әйтеуір гүрде пайда болмайды. Ол сөзлердиң, сөз дизбегиниң өз-ара байланысқа түскен избезлик тәртиби негизинде жүзеге келеди. Хәр қандай дара мәнистеги сөзлер сыяқлы сөз дизбеги—қарым-қатнас жасаудағы тилдиң ең әҳмийетли элементлериниң бири Сөз дизбеги—буя синтаксислик категория. Сонлықтан ол синтаксистин изертлейгуғын объектлериниң биринен саналады. Сөз дизбегин изертлеу мәселеси рус тил илиминде узақ тарийхый дәуірлерди өз ишине алады. Себеби бул категория бурын да хәм хәзир де тил илиминиң белгили бир проблемалық мәселелериниң бири болып, оған рус тил илимпазларының ойы хәм дыққаты көптен бери аударылған еди.

Рус тилиндеги сөз дизбеклериниң түрлери, олардың байланысуы жоллары туўралы мәселе русың уллы илимпазы М. В. Ломоносовтың «Российская грамматикасынан» баслап, усы ўақытқа дейин синтаксистин айырым проблемасы ретинде қаралып келли. М. В. Ломоносовтың сөз дизбеклери туўралы изертлеулериниң кейинин даўам еттириуши хәм сөз дизбегин ең биринши рет термин ретинде қолланыушы көрнекли рус тилшиси-слависти А. Х. Востоков болды (4, 129—130). А. Х. Востоков сөз дизбеги туўралы илимге синтаксистен тийисли орын береди (5, 163—194). Ол өзиниң «Русская грамматика-

сында» сөз дизбеклеринин түрлерин, атауыш сөз дизбеклери менен фейил сөз дизбеклеринин тиркеуишли хэм тиркеуишсиз келиулерин, олардын мәнилерин хэр тәреплеме анализлейди (6, 19).

Бирақ XIX әсирде дәслеп логикалық, ал соңын ала психологиялық бағыттың рауажланыуына байланыслы, гейпара грамматикалық мийнетлерде синтаксистин алдына қойған мақссти бир қанша өзгериске ушырады. Нәтийжеде гәп хэм оның ағзалары тууралы илим биринши планда қаралады да, ал сөз дизбеги хэм оның структурасы тууралы илим синтаксистин изертлеуинен алып тасланады. Мәселен, Ф. И. Буслаевтың «Рус тилиниң тарийхый грамматикасында», А. А. Потевняның «Рус тили грамматикасы бойынша запискалардан» деген илимий мийнетинде сөз дизбегине тийисли орын берилмейди (6,20).

Акад. Ф. Ф. Фортунатов өзиниң «Салыстырмалы тил билими» деген мийнетинде гәпти сөз дизбегинин бир түринс жатқарып, сөз дизбегин тамамланған сөз дизбеги хэм тамамланбаған сөз дизбеги деп екиге бөлип қарайды. Автор усы мийнетинде тамамланған сөз дизбеги менен гәпти бир-бирине салыстырып, олар тил билиминде өз-ара синоним деген жуумаққа келеди (7, 261—262).

Ф. Ф. Фортунатовтың сөз дизбеги тууралы көз қараслары соңғы дәуирлерде де көп ғана илимпазлардың мийнетлеринде (А.М. Пешковский, М.Н. Петерсон, В. П. Сухотин) қууатланылды хэм ол көз қараслар алға рауажландырылды. Мәселен, проф. М. Н. Петерсон өзиниң «Рус тили синтаксистиниң очерки» деген мийнетинде акад. Ф. Ф. Фортунатовтың идеяларын толығы менен қууатлап, синтаксистин тек сөз дизбеги хәққындағы илим деп, оған гәп хәққындағы илимди қоспай, оны пүткіллей синтаксистин изертлеуинен алып таслайды. М. Н. Петерсонның пикири бойынша, сөзлердиң байланысынан сөз дизбеги дүзиледи. Оған хэр түрли көлемдеги жай гәптерди де киргизип қарайды. Ал, қоспа гәптер болса сөз дизбеклеринин биригиуи нәтийжесинде пайда болады дейди (6, 20).

Ф. Ф. Фортунатовтың мийнетлери сөз дизбеги тууралы теорияны қайта ислеп шығыудың хэм рауажландырыудың жаңа басқышы болды. Себеби Ф.Ф. Фортунатов сөз дизбеги тууралы илимди синтаксистин бас мәселеси сыпатында қаралды (6, 20).

Акад. А. А. Шахматов сөз дизбегин бир-биринен ғәрсзли болған сөзлердиң байланысы деп көрсетеди (8, 267). Автор сөз дизбегин тамамланған хэм тамамланбаған сөз дизбеги деп скиге бөлип, сөз дизбегине тек гәптин екнши дәрежели ағзалары арасындағы байланысты, гтап айтқанда тамамланбаған сөз дизбегин киргизеди. Ал, тамамланған сөз дизбегин синтаксистин усы тарауынап ямаса сөз дизбеги бөлпминен алып таслап, оларды гәптердиң составында қарауды мақул көрседи (8, 267).

Проф. А. М. Пешковский хэр қандай сөз топарларының

сөз дизбеги бола бермейтуғынлығын жүдә дурыс көрсетип, сөз дизбегине синтаксистен айрықша орын береді (9, 34). Автор сөз дизбегіндегі сөзлердің байланысы тең мәнилі және бағыныў түрінде келетуғынлығын айтып, дәслепкисине айқынлаўшылық байланыста келген сөз топарлары менен гәптиң биргелкиди ағзаларының байланысларын киргизсе (9, 59), ал сөзлердің бағыныў жолы менен байланысы өз гезегинде басқарыў, келисиў және жупкерлесиў болып үшке бөлинип қаралатуғынлығын атап көрсетеди (9, 60). А. М. Пешковский сөз дизбегин синтаксистің ең баслы категориясы сылатында танып, оның субъектисин ҳәдден тыс кедейтип, гәпти сөз дизбегиниң бир түри ретинде қарайды (9, 35).

Соңғы дәуірлерде рус тили материаллары негизинде акад. В. В. Виноградов сөз дизбегин пүткиллей басқаша планда изертлейди. Ҳақыйқатында да, В. В. Виноградовтың сөз дизбегі туўралы илимди буннан да былай раўажландырыўда, оның басқа тил бирликлеринен айырмашылығын, синтаксистеги тутқан орнын, грамматикалық тәбиятын анықлаўда рус тил илиминде сицирген мийнети жүдә үлкен. В. В. Виноградов рус тили материаллары негизинде сөз дизбегиниң теориялық тийкарын белгилеп беретугын көп ғана баҳалы илимий мийнетлер дәрстти (10; 11; 12; 13; 14,5—11; 5; 15).

В. В. Виноградов гәп пенен сөз дизбегин бир-биринен өзгеше синтаксистің айырым категориялары сыпатында қарап, сөз дизбегин гәп дүзиўдеги тийкарғы қурылыс материалы екенлигин дәлиллейди (13, 3). Ол сөз дизбегі менен гәптиң бир-биринен айырмашылығы туўралы былай дейди: «Между тем словосочетание и предложение—качественно различные синтаксические категории. В отличие от предложения, словосочетание совсем не является цельной единицей языкового общения и сообщения (13, 4). Солай етип, акад. В. В. Виноградов гәпти сөз дизбегиниң бир түри деп қараўды пүткиллей надурыс деп табады. Сондай-ақ, ол сөз дизбеклерин тил илиминде бурыннан үрдис болып киятырған предикативли және предикативсиз сөз дизбеклери деп бөлиўди де бийкарлайды.

Автор предикативлик қатнастың өзи тек ғана гәптиң составында белгили болатуғынлығын, оны сөз дизбегиниң составында қараўға болмайтуғынлығын және сөз дизбегин булай бөлиў тек гәп пенен сөз дизбегин шатастырыўдан басқа ҳеш қандай пайда бермейтуғынлығын өз мийнетинде дәлиллеп көрсетеди. В. В. Виноградов бул туўралы былай дейди: «Отношения предикативные осуществляются лишь в составе предложения и возможны только между членами предложения; следовательно, эти отношения не могут рассматриваться в синтаксическом учении о словосочетании и разных его типах. Вот почему широко распространенное деление словосочетаний на два главных разряда—непредикативные и предикативные—лишено внутреннего основания: оно возникло вследствие смешения

ния вопросов изучения словосочетания и структуры предложения» (13, 5).

В. В. Виноградов гәптен тысқары үзип алынып қаралатуғын сөз дизбеклерин хәр қандай сөз сыяқлы тилдин номинатив құралы (яғный предметлерди, процесслерди хәм тағы басқаларды билдиретуғын құрал) сыпатында қарайды (13, 3-10, 38; 14, 10). Автор хәр қандай сөз топарлары сөз дизбеги бола бермейди деп көрсетеди (13, 5). Сондай-ақ, ол хәр қандай грамматикалық құраллар менен байланысып келетуғын тең мәнили сөз топарларын сөз дизбегиниң составында қарамай, гәптин биргелкили ағзалары сыпатында қарайды. Автор тең мәнили сөз дизбеги деп атаудың өзи гәплик структура менен, анығырақ айтқанда гәптин биргелкили ағзалары менен шатастырыу деп көрсетеди. Ол былай дейди: «Однородность» слов и словосочетаний всегда связана со структурой предложения; понятие «сочинительных» или «однородных» словосочетаний вырастает на почве смешения словосочетаний и так называемых однородных членов предложения, на почве общего неразграничения словосочетания и предложения» (13, 13).

В. В. Виноградов сөз дизбеклериниң синтаксистеги туғқан орнын, гәп пенен қарым-қатнасын, изерглейтуғын объектисин рус тилиниң материаллары тийкарында илимий жақтан хәр тәреплеме дурыс дәлиллеп көрсетеди. Автор сөз дизбегин қоспа атама тәризли қарап, оның объектисине еки составлы гәптеги баслауыш пенен баянлауыштың байланысын киргизбейди. Себеби олардың байланысы (баслауыш пенен баянлауышлық қатнастағы сөзлердиң байланысы) гәплик теорияның айырылмас бир бөлеги сыпатында қаралуыға тийисли дейди. Автор айырымланып келетуғын сөзлердиң (айырымланған ағзалардың) өз-ара мәнилиг байланысларын да сөз дизбегиниң составында қарамайды (6, 21). Солай етип, автордың мийнетинде сөз дизбегиниң басқа категориялардан айырмашылығы хәм оның объектиси басқа изертлеушилерге қарағанда жүдә нақма-нақ шегараланып көрсетиледи.

В. В. Виноградовтың көпшилик пикирлерин көп ғана рус тили маманлары хәм тюркологлар да өз мийнетлеринде толығы менен қууатлайды (16, 437—451; 17, 352—460; 18, 373; 19, 3—122). Биз де акад. В. В. Виноградовтың сөз дизбеги тууралы жоқарыдағы пикирлерин толығы менен қууатлаймыз.

Сөз дизбегі тууралы илимди белгилі бир системаға түсиріуде хәм рауажландырыуде рус тилиниң академиялық грамматикасындағы (II том, синтаксис, I бөлім) сөз дизбеклери ҳаққындағы жазылған илимий мийнетлер де үлкен әхмийетке ийе (20, 115—352). Себеби бул сөз дизбеги тууралы илимий жұмыслар коллектив авторлардың рус тилиниң фактлери негизинде терең изертлеп, кең топардағы жәмийетшиликке усынған қунлы хәм көлемли мийнетлериниң бири болып табылады.

Сөз дизбеклери тууралы көп ғана баҳалы пикирлер В. П.

Сухотин (4), А. Н. Гвоздев (21), Е. М. Галкина-Федорук (6, 6—8), В. А. Белашапкова (6, 19—91), Н. Н. Прокопович (22), Н. С. Валгина (23) т. б. илимпазлардың мийнетлеринде де сөз етиледі.

Революцияға дейінги тюркологиялық әдебиятларда синтаксистің проблемалық мәселелеринің бири—сөз дизбеклерине арналып жазылған мийнетлер болмады. Бундай мийнетлердин болмауы, әлбетте, сол уақыттағы объективлик жағдайлар менен байланыслы еди (24, 17—18).

Революцияға дейінги тюркологлардың ишинде әспресе проф. М. А. Казем-Бектиң сөз дизбегине анықлама бериуи сөз дизбегиниң изертлеу объектисин хәм оның синтаксистик илимдеги тутқан орнын белгилеудегин тюркологиядағы дәслепки адым еди. Ол сөз дизбегини тууралы былай дейди: «В словосочетании тюркского языка мы будем рассматривать: во первых—правила согласования слов, во вторых—правила сочетания слов; и в третьих—правила сочинения речений и предложений или общей системы конструкции фраз» (25, 342—343). Автор сөз дизбегини менен гәпти бир беткей қарайды.

Сөз дизбегини хәм грамматиканың басқа тараулары совет дәуириңде ғана хәр төреплеме изертлене баслады (24, 19). Нәтийжеде түркий тиллери бойынша көп санлы бахалы илимий-грамматикалық мийнетлер пайда болып, оларда сөз дизбегине айрықша кеуил бөлинді. Сондай-ақ, айырым түркий тиллериниң материаллары негизинде сөз дизбегини тууралы бир қанша қуплы монографиялық изертлеу жұмыслары исленди (19; 26; 27; 28; 29; 30), арнаулы кандидатлық (31; 32; 33; 34; 35; 36; 37), докторлық (38; 39) диссертациялар жақланды хәм көп санлы мақалалар жарияланды.

А. П. Поцелуевский «Түркмен әдебий тили синтаксистиниң тийкарлары» деген мийнетинде сөз дизбегиниң детерминативлик (мыс: *улы сердар, Ленинниң сөзи*), тең байланысқан (мыс: *Дурды шахыр*), бағына байланысқан (мыс: *хат язмах, мениң учин, мундан башга* т. б.) сөз дизбеклери хәм гәп (мыс: *Ораз язяр*) деп төртке бөлип қарайды (40, 16). Автордың мийнетинде сөз дизбегиниң объектисиниң шегараланып көрсетилмеген. Соның салдарынап хәр қандай сөз байланыслары сөз дизбегини бола алмайтуғынлығы нәзерде тутылмаған. Сондай-ақ, автор сөз дизбегини менен гәптиң объектлерин бир-бирине шатастырып қараған.

Н. К. Дмитриев сөз дизбегини менен гәпти дара-дара синтаксистик категория сыпатында қарайды. Автор «Башқұрт тилиниң грамматикасы» деген мийнетинде синтаксистиниң изертлеу туғын объектисине тоқтап, оның еки түрли конструкцияда—сөз дизбегини хәм гәп формасында келетуғынлығын жүдә орынлы айтқан еди (41, 202; 42, 361—362).

Н. А. Баскаков «Ойрат тили грамматикасының очерки» деген мийнетинде сөзлердиң синтаксистик байланысуы форма-

ларын анықлаушылық, объектлік хәм баянлаушылық қатнас деп үшке бөліп көрсетеди (43, 295).

А. Н. Қононов түрк тилиндеги сөз дизбеклерин лексикалық хәм синтаксислик сөз дизбеклери деп екиге бөліп, бириңшисине— *uç köse, demir yol(u), yemek odası* усаған сөзлердин дизбегин жатқарса, ал екиншисине— *demir kapi, aksam gezintisi* сыяқлы сөзлердин дизбегин киргизели (18, 373). Автор бул мийнетинде сөз дизбеклерин сөзлердин түрлише синтаксислик қарым-қатнаста байланысуынан пайда болатуғын келисү, жупкерлесү, басқару түрінде қарайды (18, 374). Сондай-ақ, А. Н. Қононов «Хәзирги өзбек әдебий тилиниң грамматикасы» деген мийнетинде өзбек тилиндеги сөз дизбеклериниң синтетикалық хәм аналитикалық усуллар менен байланысқа түсетуғынлығын дәлиллейди (44, 342) және олардың синтаксислик байланысуы түрлерине қысқаша аралың жасайды (44, 342—344).

Е. И. Убрятова сөз дизбеклерин предикативли, предикативсиз сөз дизбеклери деп екиге бөліп, предикативли сөз дизбегин жай гәптиң шеңберинен де шығып кетеди деп тастыйқлайды (45, 79). Автор предикативли сөз дизбегин гәптиң ядросы деп қарайды хәм предикативли сөз дизбегиниң өз-ара дизбеклесип келиуинен қоспа гәп дүзиледи деп, қоспа гәпти де сөз дизбегиниң ишинде қарауды мақул көреді (45, 82). Е. И. Убрятова яқут тилиндеги сөз дизбеклерин дүзилиу усулына қарай бес топарға бөліп қарайды (45, 31).

И. А. Батманов «Қырғыз тилиндеги синтаксислик қатнастардың берилиу усуллары» деген мийнетинде сөзлердин синтаксислик байланысуы усулларын, олардың түрлерин жүдә дурыс көрсетеди. Автор қырғыз тилиндеги сөзлердин синтаксислик байланысуы түрлерин келисү, басқару, жупкерлесү деп үшке бөліп қарайды (46, 3—15).

Ал, қырғыз тилиндеги сөз дизбегин бойынша арнаулы илимий жұмыс жүргизген Л. И. Лебедева сөз дизбеклерин ең дәлел синтаксислик хәм лексикалық түрлерге бөліп қараса (33,4—5), А. Жапаров бағындырушы сөздин лексика-грамматикалық белгилерине қарай, фсйил сөз дизбегин хәм атауыш сөз дизбегин деп бөледі (24, 294—467) хәм сөз дизбегиниң грамматикалық тәбиятын, синтаксистегин тутқан орнын, оның гәптен айырмашылық белгилерин жүдә дурыс ашып көрсетеди (24, 153—271).

М. Б. Балақаев қазақ тилиндеги сөз дизбеклериниң структурасын, түрлерин хәм олардың дүзилиу жолларын кең түрде ислеп шығады. Автор сөз дизбегин гәп сыяқлы синтаксистин айырым категориясы деп тастыйықлап, оны гәп пенен араластырмай өз елдіна айырым категория ретинде қарайды. Ол сөз дизбегине бурын синтаксистен тийисли орын берилмегенлигин, соның салдарынан қазақ мектептеринде хәм педагогикалық институтларда сөз дизбегин синтаксистин айырым та-

рауы ретінде оқытылмағандығын, сөз дизбеклерінің қазақ тили программаларында хәм оқыу құралларында хәш қандай сөз етилмегенлигин жүдә орынлы атап көрсетеди (19,6). М. Б. Балақаев сөзлердің хәр түрлі формада дизбеклерин келиўлерин көрсетип, былай дейди: «...из сочетаний слов образуются различные по качеству грамматические объединения. Словесные группы бывают лексическими (*боз торғай—жавронок, келе жатыр—идел*), морфологическими, например парные сочетания и чисто синтаксическими. Қ последним относится словосочетание (19, 10). Автор бир-бирине бағынышлы болып байланысқан сөзлерди ғана сөз дизбегиниң составына киргизип қарайды (19, 15), ал тең байланысқан сөзлердин дизбегин оған киргизбейди (19, 16). Сондай-ақ, М. Б. Балақаев баслауыш пенен баянлауыштың байланысын сөз дизбегиниң объектисине киргизгенди орынлы көреді (19, 14). Автор қазақ тилиндеги сөз дизбеклерин атауыш хәм фейил сөз дизбеклери деп еки тарауға бөледи. М. Б. Балақаевтың «Қазақ тилиндеги сөз дизбеклериниң тийкарғы түрлери» деген арнаулы илимий мийнети түркий тиллериндеги сөз дизбеклериниң структура-сын, түрлерин, олардын дүзилиў жолларын изертлеуде ең баҳалы илимий мийнетлердин бири болып табылады.

А. Ф. Ғуламов сөз дизбегин лексикалық дизбек (мыс: *совет ҳукумати, машина-трактор станцияси*), синтаксислик дизбек (мыс: *гудок товуши, пионерлар мажилиси*) деп екиге белип қарайды (47, 25).

Ҳ. Қамилова сөз дизбегин үшке бөлчп, оның биринши түрине—*қули очик, жон куйдирмоқ* т. б. усаған фразеологиялық сөз дизбегин, скинши түрине—*сайлов учисткаси, педагогика институти* т. б. усаған атаманы аңлататуғын сөзлердин дизбегин киргизип қараса (48, 12—13), ал үшінши түрине—синтаксислик байланыстағы сөз дизбеклерин киргизип, соңғысын беккем байланысқан синтаксислик дизбеклер (мыс: *турт кун, Зокир ота*), еркин байланысқан синтаксислик дизбеклер (мыс: *хаммалари тингладилар, Эргашнинг ҳикоясини, ҳикоясини тингладилар*) деп скиге бөлип көрсетеди (48, 14—15).

Татар тилиндеги сөз дизбеклери В. Н. Хангилдиниң, М. З. Зәкиевтин мийнетлеринде де айырықша итибар берилген (49, 343—347; 50, 25—61; 51, 98—224; 52, 35—60).

М. З. Зәкиев сөз дизбегиндеги компонентлердин синтаксислик байланысларына қарай, сөз дизбеклерин еркин хәм фразеологиялық сөз дизбеклери деп екиге бөлип, еркин сөз дизбеклерин синтаксистиң изертлейтуғын объектиси деп есаплайды (51, 37—38). Автор бағындырыушы сөздин қайсы сөз шақабынан болыуына байланыслы, сөз дизбеклерин жети түрге бөлип, хәр қайсысын конкрет фактлер менен анализлесп көрсетеди (51, 39—60).

Сөз дизбегиниң проблемасы азербайжан хәм түркмен тиллериниң материаллары бойынша жақланған Ю. М. Сеидовтың,

Г. Сарыевтың докторлық диссертацияларында кең көлемде сөз етилинеди (38; 39).

Сөз дизбеги тууралы мәселелдеги ең галас-тартыслы пикирлердин бири—баслауыш пенен баянлауыштың дизбеги ямаса тилде көбирек үрдиске айланып аталып киятырган предикативлик сөз дизбеги. Ҳақыйқатында да, сөз дизбеклерин предикативли ҳәм предикативсиз сөз дизбеги деп бөлиўдин өзи тек синтаксислик категорияны, анығырққ айтқанда сөз дизбеги менен гәпти бир-бирине араластыруу, олардын арасындағы айырмашылықты гүмилжи етиў болып табылады. Өйткени сөз дизбегиниң составындағы сөзлердин бир-бири менен өз-ара дизбеклесип келиўин тексергенде, олардың ағзалық қатнасы яғный қайсы ағза қайсы ағза менен дизбеклесип келгнслиги нәзерде тутылмайды, ал бир мәнили сөз шақабынын екинши бир мәнили сөз шақабы менен дизбеклесип келиў қәбилетиниң барлығы нәзерде тутылады. Сонлықтан да «сөз дизбеги» дегеннен гәптин бир ағзасы менен екинши бир ағзасынын дизбеклесип келиўин түсинбеймиз, ал бир толық мәнили сөз бенен екинши бир толық мәнили сөздин мәнилик ҳәм грамматикалық жақтан өз-ара бағына дизбеклесип келиўин түсинемиз.

Солай етип, сөз дизбеги менен гәпти ҳәм гәп ағзаларын бир бирине шатастырып қараўға болмайды. Өйткени сөз дизбеги де гәп сыяқлы синтаксистин айырым категориясы болып табылады. Гәптеги сөзлер арасындағы ағзалық қатнасты қараў сөз дизбегинин функциясына кирмейди, ал гәптин функциясына киреди. Сондай-ақ, сөз дизбеклерин предикативли ҳәм предикативсиз сөз дизбеги деп қараўдың өзи бир мәнили сөз бенен екинши бир мәнили сөздин арасындағы дизбекти қараў емес, ал грамматикалық қурылысқа түскеннен кейинги олар арасындағы ағзалық қатнасты қараў болып табылады. Мәселен, предикативли сөз дизбеги деп, оған тек баслауыш пенен баянлауыш сөзлердин дизбегин киргизип, бул дизбек бир нәўийе тамамланған ойды билдиргенликтен, гәп деп те аталады десек, ал предикативсиз сөз дизбеги деп, оған гәптин екинши дәрежели ағзалары менен баянлауыш ағзаның дизбегин киреди десек, әлбетте, буннан мәнили сөз бенен мәнили сөздин дизбеклессиўи түсинилмейди. Ал, гәптеги бир ағза менен екинши бир ағза арасындағы грамматикалық қатнас түсиниледи. Сөз дизбегин булай қараў оның хызмети менен объектисин надурыс түсиниў болып табылады.

Сондай-ақ, предикативли сөз дизбеги деп, гәпти ямаса тамамланған сөз дизбегин айтыўға болады, ол предикативсиз сөз дизбеги деп, гәплик мәниге ийе болмаған ямаса тамамланбаған сөз дизбегин айтыўға болады деп қараў да, бизинше, илимий жақтан қарсылық туўғызады. Себеби гәп мәгисинде тек предикативли сөз дизбеги ғана емес, ал атрибутивлик,

объектлик ҳам релятивлик қатнастағы сөз дизбеги де келиуі мүмкін. (19, 13).

В. В. Виноградов айтқандай-ақ, сөз дизбеклери гәп қаққындағы тәліматтан гөре сөз шақаплары қаққындағы тәліматқа бір қанша жақтың (53, 8). Өйгкени сөз шақапларының синтаксислик хызметі, олардың дизбеклесіу қәбилети сөз дизбегине бириккенде ғана белгили болады (45, 74).

Екинши талас-тартыслы пикир—сөз дизбеклеринин составындағы сөзлердин байланысына қарай сөз дизбеклерин бағына байланысқан сөз дизбеги хәм тең байланысқан сөз дизбеги деп бөлиу мәселеси. Бир қатар илимпазлар сөз дизбеклерин бағына байланысқан сөз дизбеги хәм тең байланысқан сөз дизбеги деп бөсе, ал басқалары сөз дизбеклерин олай бөлиуіди пүткиллей надурис деп есаплайды. Биз де соңғы топардағы илимпазлардың пикирин қууағлаймыз.

Қақыйқатында да, сөз дизбеги категориясында өз-ара мәнилик хәм грамматикалық жақтан бағына байланысқан толық мәнили сөзлердин байланысы қаралады. Ал, бири бирине бағынбай өз-ара тең байланысқан сөзлердин топары сөз дизбегі категориясында қаралмайды. Мине, усы көз қарастаң шыға отырып, тең байланысқан сөзлердин топарын гәплик структурада, анығырақ айтқанда гәптин биргелкили ағзалары деп қараған илимий жақтан дурыс болады.

2. СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНИҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ИЗЕРТЛЕНИЛИУИНИҢ ҚӘЗИРГИ ЖАҒДАЙЫ

Сөз дизбеги—гәп сыяқлы өзине тең объектиси бар синтаксислик категориялардың бири. Сөз дизбегинин изертлениу жағдайы барлық тиллерде бир қәлипте емес. Мәселен, рус тил билиминде сөз дизбегинин изертленилиуі белгили бир тарийхый дәуирди өз ишине алатуғын хәм көп ғана рус тили илимпазлары тәрепинен изертленилип бир қанша системаға түскен категория болса, түркий тиллеринин қыпшақ-ноғай группасына киретуғын қарақалпақ тилинде сөз дизбеклеринин изертленилиуі ондай узақ тарийхый дәуирди өз ишине алмайды. Себеби сөз дизбеги түүе қарақалпақ тилинц өзи Октябрь социалистлик революциясына дейин түркий тиллеринин ишиндеги ең аз изертленилген тиллердин бири болып табылады (54, 9). Қарақалпақ тили тек Октябрь социалистлик революциясының жәниси нәгийжесинде хәм уллы рус халқының, сондай-ақ тууысқан басқа халықлардың ағалық ғамхорлығы астында хәр тәреплеме изертлениу хәм рауажланыу жолына түшти. Нәтийжеде қарақалпақ тилинин фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тарауларына, сондай-ақ оның тарийхы менен диалектологиясына байланыслы бир қанша илимий жумыслар кеңнен исленип, белгили бир системаға түсе баслачы. Қарақалпақ тили материаллары бойынша жазылған бир неше қун-

лы монографиялық мийнетлерден, кітапшалардан, түрлі тарауларға қатнасты басылып шыққан көп санлы бағалы мақалалардан басқа, қарақалпақ тилинің ең актуаль мәселелеріне арналған көп ғана кандидаттық хәм докторлық диссертациялар табыслы жақланды.

Қарақалпақ тилин илимий жақтан изертлеп белгилі бір системаға түсіріуде, оның грамматикалық қурылысын, өзін тән өзгешеліклерін Советлер Союзының ауызбіршиликті, интернационализм рухында жасаушы гүллән халықларына, сондай-ақ бизің елимизден басқа жерлерге де кең түрде таныстыруда көрнекті тюрколог Н. А. Баскаковтың ислеген мийнети жүдә үлкен (55, 8). Себеби қарақалпақ тил билими тарауында актуаль мәселелердің биразы Н. А. Баскаков тәрепинен терең изертленілген хәм өз шешимін тапқан (55, 8). Н. А. Баскаков өзіннің «Қарақалпақ тилинің қысқаша грамматикасы» (Төрткүл, 1932-ж) деген туңғыш изертлеу жұмысы хәм «Қарақалпақ тили, I том» (Диалектология бойынша материаллар, Москва, 1951-ж), «Қарақалпақ тили, II том» (Фонетика хәм морфология, Москва, 1952-ж) атлы терең мазмунлы монументаль мийнетлери, сондай-ақ басқа да көп санлы бағалы илимий мақалалары арқалы қарақалпақ миллий әдебий тилин пүткіл әлемге таныстырды. Ол қарақалпақ тилин басқа түркий тиллери менен салыстыра изертлеп, оның өзін тән спецификалық өзгешеліклерін дурыс белгилеп берди.

Н. А. Баскаковтың қарақалпақ тили грамматикасының бір бөлими болған синтаксис тарауында да көп мийнет сияңиргенлігін көриуге болады. Себеби биз синтаксиснің проблемалық мәселелерінің бири—сөз дизбегі тууралы пикир жүргизгенімізде, Н. А. Баскаковтың атын хұрмет пенен тилге аламыз. Н. А. Баскаков қарақалпақ тилиндегі сөз дизбеклерін ең биринши рет изертлеп, оның дәслепки илимий негизін салды. Буған Н. А. Баскаковтың «Қарақалпақ тилиндегі атрибутив сөз дизбеклерінің түрлери» (56) хәм «Қарақалпақ тилиндегі сөз дизбеклери» (57) деген мазмунлы, көлемлі мақалалары толық дәлил бола алады. Автор бул мақалаларында сөз дизбеклерін синтаксислік бирліктегі сөз дизбегі (буны соңғы мақаласында турақсыз сөз дизбегі деп атайды), лексикалық бирліктегі сөз дизбегі (соңғысында буны турақлы сөз дизбегі деп көрсетеди) деп еки топарға бөлип, олардык бирбиринен айырмашылығын, өзін тән белгилерін көрсетип (56, 79—80; 57, 50), сөз дизбегінің дәслепки түрінин объектисін түрлерін конкрет фактлер менен кең түрде дәлиллеп көрсетеди (56, 80—91; 57, 50—61).

Н. А. Баскаковтың сөз дизбеклери тууралы мийнетлери усы тарауды жаңа теориялық қағыйдалар, илимий түсиниклер менен байытты, раўажландырды хәм қарақалпақ тилиндегі сөз дизбеклерін буннан былай терең изертлеуде, оны белгилі

бир системаға түсириўде үлкен көмек көрсетти ҳәм жол ашып берди.

Ҳақыйқатында да, қарақалпақ тилинде арнаўлы изертлеў жумысларын талап стетуғын синтаксисниң белгили бир проблемалық мәселелеринин бири—сөз дизбеклери сонғы ўақытларға дейин (1956-жылға дейин) изертлеў объектисинен тыс-та қалды. Себеби көп жыллар даўамында мектеп грамматикасында ҳәм программаларында бул категорияға ҳеш қандай итибар да берилген жоқ. Сонлықтан 1955-жылға дейин шыққан қарақалпақ тили сабақлықларынын ҳәм программаларының ҳеш биринде де бул мәселе сөз етилмеген. Тек ғана усы жылдан баслап шыққан қарақалпақ тили сабақлығында сөзлердин өз ара байланысыўы туўралы, сонын ишинде келисиў, басқарыў, жупкерлесиў туўралы айтылса да, сөз дизбеги ҳаққында бир аўыз сөз де айтылмаиды (58, 64—67). Нәтийжеде авторлар бул сабақлықта сөзлердин өз-ара дизбеклесиўип сөз еткенде, оларды сөз дизбегинин составында қарамайды. Себеби сабақлықта сөз дизбегин синтаксисниң белгили бир объектлеринин бири ретинде қарап, оғач айырым орын берилмеген. Олар сөз дизбегин тек ғана «Гәп ағзаларының өз-ара байланысыў жоллары» деген аспектте алып қарап, сөз дизбеги менен гәпти ҳәм гәп ағзаларын ямаса еки ири синтаксислик категорияны бир-бирине араластырып жибереди (58, 13 ҳәм 64—67). Сөз дизбеги категориясы алпысынын жыллардың басларынан баслап (яғный 1963-жылдан баслап) мектеп программасына киргизилип, синтаксистен өзинин ылайықлы орнын алды (59, 17). Мектеп программасы тийкарында 7 ҳәм 8-класслар ушын 1963-жылы жазылған қарақалпақ тили сабақлығында да (II бөлим, синтаксис) сөз дизбегине тийисли орын берилген (60, 11—28).

Қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклеринин айырым актуаль мәселелери усы мийнеттин авторынын бир қанша мақалаларында, «Хәзирги қарақалпақ тилиндеги фәйил сөз дизбеклери ҳәм олардын дүзилиў жоллары» деген кандидатлық диссертациясында (36) ҳәм қарақалпақ тили муғаллимлери ушын қолланба ретинде исленип, баспада баылып шыққан «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги сөз дизбеклери» атлы мийнетинде (61) белгили дәрежеде сөз етилинеди. Сондай-ақ, кеңислик ҳәм ўақытлық мәнидеги фәйил сөз дизбеклеринин айырым тәреплери салыстырмалы планда изертленилген Б.Х. Хошановтың жумысында да айтылған (62).

3. СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНИҢ БАСҚА ТИЛ БИРЛИКЛЕРИ МЕНЕН ҚАРЫМ-ҚАТНАСЫ ҲӘМ ОЛАРДАН ӨЗГЕНЕЛИГИ

Сөз дизбеги өзинин сыртқы формасына қарай, бир жағынан, лексикалық бирлик болған сөзге жақын келсе, екинши жағынан грамматикалық (синтаксислик) бирлик болған гәпке

де бир қанша уқсас келеди. Деген менен, сөз дизбеги сөзден де хәм гәптен де өзине тән белгилер менен айырылады.

Сөз дизбеги хәм сөз, олардың бир-биринен айырмашылығы. Сөз—бул лексикалық категория болса, сөз дизбеги—бул синтаксислик категория. Сөз бенен сөз дизбеклериниң бир-бирине жақын хәм улыўма уқсаслық жақлары да бар. Олар бир-бири менен жүдә тығыз байланыслы алып тексериледи. Бирақ бунан оларды бир-биринен айырыўға болмайды екен деген жуўмақ келип шықпайды. Себеби сөз дизбеги лексикалық бирлик болған сөзден кескин түрде айырылып турады. Сөз хәм сөз дизбеги хәр бир тилдиң ызамларына, қағыйдаларына муўапық гәп арқалы өз-ара синтаксислик байланысқа түсип, қарым-қатнас қуралы сыпатында хызмет атқарады.

Сөз—бул тилдиң бир пүтин лексикалық бирлиги. Хәр қандай сөз өзиниң мәнисине, функциясына қарай номинативлик қәсийстке ийе болып, ол бир нәрсениң атын улыўмалық жағдайда билдиреди. Сондай-ақ, лексикалық категория болған сөзге көп мәкилик, синонимлик, идиомалық қәсийетлер тән болады (39, 9).

Тилимиздеги гейпара сөзлер сыртқы формасы жағынан сөз дизбегиңдей болып көринеди, себеби олар да дүзилиси жағынан сөз дизбеклериндей еки хәм оннан да көп сөзлердиң дизбегинде қолланылады. Мәселен, *темир жол, тас көпир, мийнет күн, қара торғай, ойнап жүр, жығылып қалды, жығыла жазлап қалды, буйрық берди, үдә етти, бара-бара, жылма-жыл, күйип-жанып, қоян жүрек, тис қсққан, бир көйлек бурын тоздырған* т. б. сөзлер сыртқы формасы жағынан сөз дизбеклерине жүдә уқсас. Бирақ бундай сөз байланыслары ямаса сөз топарлары сөз дизбеги деп қаралмайды. Себеби булардың бирсүй—бағыныңқы, екиршиси—бағындырыўшы компонент сыпатында келип, өз-ара бир-бири менен бағына байланыспаған. Соның ушын да ондай сөз топарларының компонентлериниң арасында синтаксислик қатнастар (анықлаўышлық, голықлаўышлық хәм пысықлаўышлық қатнастар) жоғалып, олардың хәммеси бири сөзге уқсап, бир мәнини аңлатып келеди хәм синтаксислик сөз дизбегиниң составына енгенде, оның тек бир компоненти ғана бола алады.

Сөз—тилдеги ең керекли хәм зәрүрли лексикалық бирлик болып, жәмийеттеги адамлар арасындағы қарым-қатнас, адам ушын керекли гүллән материаллық бәйлықлар, сондай-ақ адамның өмириндеги хәр түрли қуўаныш хәм гейпара турмыстағы сәтсизликлер т. б. усы сөз арқалы бериледи. Сөз биринен де бурын сөз дизбегин дүзиў ушын тилдиң тейкарғы бас элементи болып табылады. Дара сөзден сөз дизбеги дүзилмейди хәм бир мәнини билдиретуғын сөз топарлары да сөз дизбеги бола алмайды.

Ал, сөз дизбеги де хәр қандай мәнили дара сөзлер сыяқлы, гәп дүзиўдеги тилдиң ең керекли элементлериниң биринен са-

налады. Сөз дизбегі мәнилик хәм грамматикалық жақтан бағына байланысқан еки хәм оннан да көп толық мәнили сөзлердің дизбегинен пайда болған синтаксислик бирлик болып табылады.

Сөзлер предметлердің, қубылыстардың, хәрекеттің, сапаның, белгинің хәм т. б. атларын бир-бирине байланыссыз жеке түрде атап көрсетеди. Сөз дизбеклери оларды жеке түрінде емес, ал бир-бирине байланыслы түрде атап көрсетеди (63, 477). Сөзлер сөйлеу процесінде ямаса сөйлеу ұақтында жасалмайды, ал тилде бұрыннан бар, қәлиплескен, тайын бирлик ретінде сөз дизбегинің ямаса гәптиң составына енеди. Сөз дизбеклери бундай қәсийетке ийе емес. Себеби олар сөз тәризли тилде бұрыннан бар, тайын бирлик ретінде жасамайды, ал тилдің грамматикалық нызамларына муўапық белгили бир модельлер бойынша сөйлеу процесінде ямаса сөйлеу даўғмында ұақтынша дүзиледи (63, 477; 64, 20). Мине, соның ушын да олардың составындағы бағыныңқы хәм бағындырыўшы компонентлер ретине қарай басқа компонентлер менен аўыстырылып қолланыла береді (63, 477).

Сөзлер (дүзиліси жағынан мейли бир сөзден турсын, мейли бир неше сөзден турсын) бир мәнини билдирсе, сөз дизбегі ең кеми толық мәнили еки сөздің (ямаса лексикалық мәниге ийе болған ең кемінде еки сөздің) синтаксислик байланысыўынан пайда болған бир пүтин қоспа мәнини ямаса қоспа түсиникти аңлатады. Мәселен, *оқыўға барыў, мектептен қайтыў, пахта териў, балық услаў, иркилип кириў, шеберлеп сөйлеў, билимли адам, жағымлы самал, ыссы күн, алтын саат, оқыған қыз, гүлленген аўыл, коллективлик мийнет* т. б. усы сыяқлы сөзлердің байланысы жоқарыдағы лексикалық сөз топарларынан пүткиллей айырылып турады. Себеби булар—толық мәнили сөзлердің өз-ара бир-бири менен мәнилик хәм грамматикалық жақтан байланысыўы тийкарында пайда болған сөз дизбеклери. Екиншиден, буларда белгили бир синтаксислик қатнаслар анық көринип турады. Сондай-ақ, олардың составындағы сөзлердің биреўи—бағыныңқы, екиншиси—бағындырыўшы компонент сыпатында келип, бир-бирине бағына байланысқан.

Бирақ сөзлер тек сөз дизбегі арқалы ғана коммуникативлик қатнаста қолланылады, ал сөз дизбегісиз хәш нәрсе де бола алмайды деп қараў, сөзсиз, надурыс. Себеби бир қанша дара мәнили сөзлер сөз дизбегинің қарамағына енбей-ақ интонацияның жәрдеми менен, сондай-ақ өзинең бұрынғы гәптиң мәнисине байланыслы гәплик мәниде (19, 10) ямаса коммуникативлик қатнаста жийи қолланылады. Мысалы: *Кооператив, склад, столовой. Тап-газа. Күлки. Айт. Асығады. Күтеди. Түн. Қашан?—Қайда?* (Н. Дәўқараев). *Жаз.—Неге?—Қаладан* (Ж. Аймурзаев), Бундай жағдайлар диалоглик сөйлесіўлерде, сораў гәплерде, биреў сөйлесип атырған мәхәлле

олан тыңлаушының кеселей ямаса жууап ретинде айтқан сөйлеулеринде, сондай-ақ қағытпа сөзинде (реплика беріуде), таңлақ хэм сорау гәплерде көбирек ушырасады (19, 10).

Дара сөзлердің гәплек мәниде қолланылыуы сыяқлы, сөз дизбеги де интонацияның жәрдеми менен гәплек мәниге ийе болады. Мысалы: *Қараңғы түн. Түнерген булт. Таң азанғы сықырлаған аяз* (А. Бегимов). *Қылышын сүйреген қыс* (Ж. Аймурзаев). *Дүп-дүзіу көше. Гүрилдеген трактор. Жайнаған өмир. Зырылдап жүрген автомобиль* (Н. Дәукарасв).

Бирақ тийкарында сөз хэм сөз дизбеги өзлигинен гәплек мәниге ийе болмайды. Өйткени сөз хэм сөз дизбеклерине предикативликтің характерли белгиси болған модальлик, бет хэм мохәл категориялары тән емес. Мине, соның ушын да олардың екеуи де гәпти дүзіу ушын ең керекли факторлардың бири болып табылады.

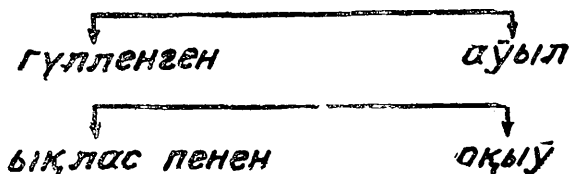
Тилимиздеги сөзлер дүзилиси жағынан дара хэм қоспа болып бөлинустеуғынлығы сыяқлы, сөз дизбеклери де дүзілиспе қарай жай хэм қоспа болып еки түрли формада ушырасады. Жай сөз дизбеги ең кем дегенде мәнили еки сөздің дизбегинен дүзіледі. Мысалы: *шаққан жигит, жақын достым, билимпаз ана, падашы ғарры, таза хайа, жақтылы бөлме, кең жол, тез оқыу, қатарлас отыру, алтын қасық, хасыл зат, бийік тау, бахытлы заман, нәуһир суй, табыслы мийнет, жал қарай* т. б.

Жай сөз дизбеги дүзилиси жағынан гәйле мәнили еки сөздің дизбегинен көп болып та қолланылады. Бундай жағдайда бағыныңқы компоненттин составында мәнили сөз бенен көмекши сөз яки составлы сөз бенен көмекши сөз дизбеклесип келиуі арқалы бағындырушы компонент пенен байланысады. Мәселен, үш сөзли жай сөз дизбеги: *орақ пенен орыу, балта менен шабыу, көһир арқалы өтиу, мектепке дейік жуыруу, тоғайға таман барыу, иуқат үстинде сөйлесіу*; төрт сөзли жай сөз дизбеги: *үш жүзден аслам қой, он екиге жақын оқыушы* хэм т. б.

Жай сөз дизбеги бир бағыныңқы компонент пенен бир бағындырушы компоненттин мәнилик хэм грамматикалық байланысынан турады. Оны төмендеги схемадан ағығырақ көреуіге болады:

бағыныңқы компонент

бағындырушы компонент

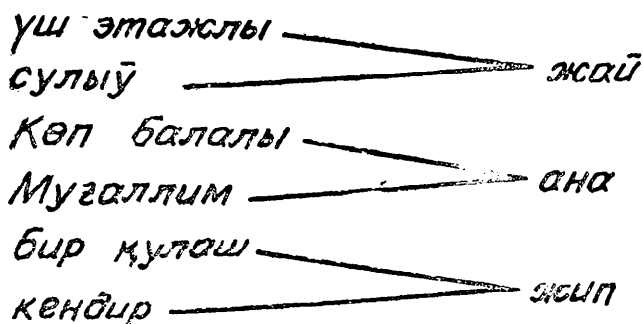

Қоспа сөз дизбегі жай сөз дизбегінің мәнісін кеңейту нәтижесінде пайда болып, ол екі хәм оннан да көп бағыныңқы компоненттер менен бір бағындырыушы компоненттің өз-ара мәнілік жақтан дизбеклесіп келиуінен дүзіледі. Мысалы: көп балалы муғаллим ана, үш этажлы сулыу жай, он бес жылдың аржағындағы болған ұақыя, узун бойлы жас қыз, илим хәм мәденият хызметкерлериниң республикалық жыйналысы, тарийх, тил хәм әдебият институтының гүллән хызметкерлери, еки саатқа мөлшерленген қызықлы лекция, төрт-бес метр қызыл гүлли шыт, дузланған эки-үш қарын май, бир қулаш кендир жип, бес жыл дауамындағы инженерлик оқуу, қоңсы фермадағы ғарының шопан қызы, азанғы жағымсыз аяз, саялы үлкен терек, қолайлы алты бөлмели жай, адамға йош беретуғын қосықлар, музда коньки тейип жүрген балалар, пахтағы суй апаратуғын жаплар, совхозда ислеуге кетий, жақсы оқууды шөлкемлестирий, дауыс шыққан жаққа жууыруй, қалаға жақынлаған жерде ушырасуу хәм т. б.

Дүзилісі жағынан қоспа сөз дизбегінде екі ямаса оннан да көп бағыныңқы компоненттердің хәм бір бағындырыушы компоненттің болуы тийіс. Оны схема түрінде төмендегіше бериуге болады:

бағыныңқы компоненттер

бағындырыушы компонент

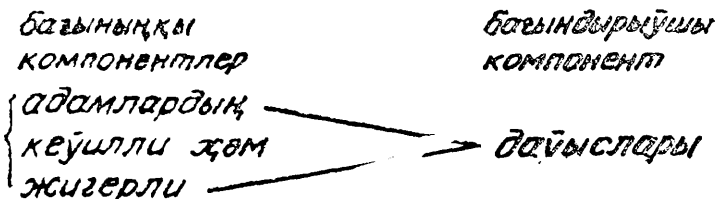

Қоспа сөз дизбегінің составына ізбе-із, бир-бирине шынжырдай дизбеклесіп келген хәм екі сөзден артық болған изафетлик байланыстағы сөз дизбеклери де киреди. Бундай изафетлик байланыстағы қоспа сөз дизбегінде бағындырыушы компонент бағыныңқы компоненттің ийелік сеплигінде туруын талап етсе, (гейде дәслепки сөздегі ийелік сеплигіннің жалғауы түсірилип айтылуы да мүмкин), ал бағыныңқы компонент өз гезегінде бағындырыушы компоненттің тартым жалғауында туруын талап етеді. Демек, изафетлик байланыстағы қоспа сөз дизбегінде талап етиушілік екі тәрептіме болады. Мысалы: Мектеп директорының халының инисиниң

машинасы, совхоз рабочийларының мийнетиниң нәтийжеси т. б.

Изафетлик байланыстағы сөз дизбегиниң арасына басқа мәнили сөзлер өз-ара бир-бири менен байланысып келип, қоспа сөз дизбегі сыпатында дизбеклесип келеди. Мысалы: адажлардың кеўилли хәм жигерли даўыслары, теңиздиң таза және салқын ҳајасы, студентлердиң зайықлы, шадлы кулки си т. б.

Бундай қоспа сөз дизбеклери схема түринде төмендегише бериледи:

Сөз дизбеклериндеги бундай өзине тән қәсийетлер, өзгешеликлер сөзлерде болмайды.

Жоқарыда айтылған пикирлерди жуўмақтастыра келип, олардың бир-биринен төмендегидей баслы өзгешеликлерин атап өтиўге болады:

1. Сөз—лексикалық бирлик болса, сөз дизбегі—бул синтаксислик бирлик болып табылады. Сөз тәбияттағы хақыйқатлыққа байланыслы хәр түрли предметлердин, қубылыслардың, хәрекеттиң, сапаның, белгиниң хәм т. б. дара номинативлик атын улыўмалық мәниде билдирсе, сөз дизбегі ең кеми толық мәнили еки сөздиң дизбеклесиўинен дүзилген қоспа мәнини аңлатады хәм оның мәниси сөзге қарағанда бир қанша конкретирек болады (29, 19; 39, 9—10).

2. Сөзлер сөйлеў процесинде пайда болмайды, ал тилде бурыннан бар, қәлиглескен, таяр бирлик ретинде жасайды. Сөз дизбегі сөз тәризли тилде бурыннан бар, тәйын ҳалда жасамайды, ал ол белгили бир модельлер бойынша сөйлеў процесинде ўақтынша дүзиледи (63, 489; 64, 22).

3. Сөз дизбегиниң составындағы компонентлер арасында хәр түрли синтаксислик қатнаслар (анықлаўышлық, толықлаўышлық хәм пысықлаўышлық қатнаслар) анық көринип турады, ал бул сыяқлы қатнаслар сөзлерде (сондай-ақ составлы сөзлер менен сөз топарларында) болмайды.

4. Сөз дизбегиндеги сөзлер көбинесе айырым гәп ағзасы бола алады. Ал, сөзлер (составлы сөзлер, сөз топарлары т. б.) сөз дизбегиниң составына енгенде, оның бир компоненти ғана бола алады хәм гәнте бир ағза болып хызмет атқарады.

5. Дүзилиси жағынан сөзлер дара хәм қоспа болып бөлинсе, сөз дизбеклери де жай хәм қоспа болып екиге бөлинеди.

Бирақ олар бир-биринен өзіне тән белгилер менен айырылады.

6. Сөзлер дара турып сөз дизбеги бола алмайды. Сондай-ақ, составлы сөзлер, сөз топарлары т. б. сөз дизбеги деп қаралмайды. Тек мәнилі сөзлер ғана бир-бири менен мәнилік жақтан бағына байланысуы арқалы сөз дизбегін дүзеді.

7. Сөзлер де хәм сөз дизбеклери де дара қалында турып қарым-қатнастық хызметти (*коммуникативлік хызметти*) атқара алмайды. Ал, олар тек гәплік құрылысқа енгенде ғана, сол хызметти атқара алады. Оған дейін сөзлер де хәм сөз дизбеклери де гәпти дүзиуі ушын құрылыс материаллары ғана бола алады.

Сөз дизбеги хәм гәп, олардың бир-биринен айырмашылығы. Сөз дизбеги формасы жағынан синтаксислік бирлік болған гәпке де уқсас келеді. Бирақ олар өзіне тән өзгешеликлер менен бир-биринен айырылады. Бириншіден, сөз дизбеги мәнилік хәм грамматикалық жақтан байланысқан ең кемі толық мәнилі еки сөздің дизбегінен дүзиліп, олар, басқа хәр қандай мәнилі сөзлер сыяқлы, гәп дүзиудегі тилдің тийқарғы материалы болып табылады. Екиншіден, сөз дизбеги гәп сыяқлы бирнәуийе тамамланған тыянақлы ойды билдире алмайды. Себеби ол өз алдына предикативлік хәм тамамланған интонациялық белгиге—гәплік белгиге ийе болған сөйлеудің бир пүтин синтаксислік бөлеги емес, ал бир пүтин ойдың белгили бир синтаксислік бирлиги ретінде ғана хызмет атқарады.

Ал, гәп болса бирнәуийе тамамланған ойды билдиретуғын, өз-ара грамматикалық байланысқа түскен сөз дизбегінен дүзиіледі. Айырым жағдайларда бир сөзден де гәп болады.

Гәптеги бирнәуийе тамамланған ой сол гәптің предикативлік қатнаста (баслауыш+баянлауышлық қатнаста) қолланылуы арқалы белгиленеді. Гәп болуы ушын гәпти дүзиуге тийқар болатуғын орайлық еки элементтиц—баслауыш пенен баянлауыштың болуы зәрүр. Егер еки элементтиц екеуі де қатнасса, онда гәп еки составлы болады. Еки составлы гәптердеги бул еки грамматикалық категория ең керекли хәм ең шешиуши элемент болады. Себеби усы грамматикалық элементлерсиз гәптиң болуы мүмкин емес (41, 202). Демек, предикативлік гәптиң ең тийқарғы белгиси болып табылады.

Хәр бир гәптен (мейли ол бир сөзден болсын ямаса бир пеше сөз дизбегінен болсын) белгили бир ҳақықатлық мәни аңласылады хәм оның өзіне тән арнаулы гәплік интонациясы болады. Мысалы: *Полат Москвада аспирантурада жақсы оқыйды. Мен қызықлы китаптар сатып алдым. Бизлер хәпте сайын жақсы дем аламыз. Дем алыс күнлери жүдә қызықлы хәм кейилли өтеди. Түн. Кетип баратырмыз хәм т. б.*

Тилимизде бир-бирине баслауыш хәм баянлауышлық қатнаста байланысып келген хәр қандай сөз дизбеги, сөзсиз, гәп бола алады: *Ол—ғарры. Ғарры—падашы. Күн жыллы. Ҳайа*

ашық хәм т. б. Булардың хәр қайсысы предикативлик қатнаста қолланылған хәм өзине тән гәплик интонацияға ийе. Сонлықтан да олар бирнәўийе тамамланған ойды билдирип, гәп болып тур. Бундай гәплер күнделик сөйлеў тилимизде қарым-қатнаслық хызметти (коммуникативлик хызметти) атқара алады.

Ал, бундай қатнаста (баслаўыш+баянлаўышлық қатнаста) болмаған сөз дизбеклери, сөзсиз, гәп бола алмайды. Мәселен төмендеги сөз дизбеклерин салыстырып көриниз: *ол ғарры, ғарры падашы, жыллы кун, ашық ҳаја* хәм т. б. Булар бир-бири менен предикативлик қатнаста байланысып келмеген хәм гәплик интонацияға да ийе емес. Сонлықтан олар бирнәўийе тамамланған ойды билдире алмайды, ал тек гәплик құрылыста қаралатуғын сөз дизбеклери ғана болып табылады. Бундай сөз дизбеклери тиккелей қарым-қатнас құралы сыпатындағы хызметти атқара алмайды.

Солай етип, сөз дизбеги ең кеми толық мәнили еки сөздин дизбеклесиўинен дүзилген қоспа мәнини билдирсе, гәп қарым-қатнас құралы сыпатында хызмет атқаратуғын синтаксислик бирлик болып табылады. Басқаша айқанда, сөз дизбеги тилде, тийкарынан, номинативлик хызметте қолланылса хәм гәпти дүзиў ушын құрылыс материалы болып табылса, ал гәп сөз хәм сөз дизбеклеринин тийкарында дүзилип, тилде тиккелей қарым-қатнас құралы хызметинде қолланылатуғын сөйлеўдин бир пүтин бөлекшеси болып табылады.

Дүзилиў өзгешелиги хәм грамматикалық табияты жағынан хәр қандай сөз дизбеги өзлигинен интонация тыянақлылығына ийе болмайды. Ал, хәр қандай коммуникативлик хызметте қолланылатуғын гәп интонация тыянақлылығына ийе болады. Мине, соның ушын да сөз дизбеги менен гәптин арасындағы шегара тилдин ең керекли факторларының бири—инточашия арқалы айырылады. Интонация—сөз дизбеги менен гәпти бир-биринен айыратуғын ең тийкарғы белгилердин бири. Бул туўралы акад. В. В. Виноградов былай дейди: «Именно в этом признаке—в наличии интонации сообщения—заключается одно из коренных отличий предложения от словосочетания» (14, 77).

Сөз дизбеги менен гәптин объектиси хәм олардың бир-биринен өзгешелиги туўралы рус тили илимпазлары арасында хәр түрли пикирлер бар. Айырым илимпазлар, мәселен Ф. Ф. Фортунатов (7, 26). А. М. Пешковский (9, 35) гәпти сөз дизбегине мойынсындырып, оны сөз дизбегинин бир түри ретинде қарайды. Бундай пикирлер түркий тиллерин изертлеўшилердин арасында да ушырасады. Мәселен, проф. А. П. Поцелуевский сөз дизбегин төрт топарға бөлип, гәпти сөз дизбегинин бир түри сыпатында қарайды. Ол сөз дизбегинин бундай түрин пикир тыянақлылығына ийе болады деп көрсетеди (40, 16).

Сөз дизбеги менен гәп арасындағы айырмашылықты акад. В. В. Виноградов жүдә дурыс белгилеп, былай дейди: «Сөз

дизбеклери ҳам гәплер—хәр қыйлы семантикалық қатарлардағы ҳам хәр қыйлы стилистикалық көз қарастағы түсниклер. Олар ойлаудың да хәр түрлі формаларына қуура келеди. Гәп сөз дизбегиниң бир түри емес, себеби сөз-гәплер де ушырасады. Бирақ ол өзиниң ишки жаратылысы бойынша да, өзиниң конструктивлик белгилери бойынша да тиккелей сөз дизбеклеринен келип шықпайды. Сөз дизбеклери тек гәптиң составында ҳам гәп арқалы ғана сөйлеудин хабарлау қуралы сыпатында коммуникативлик категориялар системасына киреди» (10, 38).

Акад. В. В. Виноградовтың бул пикири тек ғана рус тилиндеги сөз дизбегі менен гәпке қатнасықлы болып қоймайды, ал барлық түркий тиллериндеги, соның бири болған қарақалпақ тилиндеги сөз дизбегі менен гәпке де тиккелей қатнасықлы.

Сөз дизбегі гәп сыяқлы айырым синтаксислик категория болып табылады. Оны гәп пенен араластырып қарауға ҳам басқа грамматикалық категориялар менен шатастырыуға болмайды.

Солай етип, олар бир-биринен төмендегидей өзгешеликлер менен айырылады:

1. Сөз дизбегі қоспа мәнини билдиретуғын синтаксислик бирлик болса, гәп бирнәўийе тамамланған ойды билдиретуғын синтаксислик бирлик болып табылады.

2. Сөз дизбегі тилде, тийкарынан, номинативлик хызметте қолланылса, гәп комуникативлик хызметте (қарым-қағнас қуралы сыпатында) қолланылады. Сөз дизбегі гәплик қурылысқа енгенде ғана, соңғы хызметти атқара алады.

3. Гәп болыу ушын еки категориячын—баслауыш пенен баянлауыштың болыуы шәрт. Баслауыш пенен баянлауыш гәптиң (гәплик модельдиң) тийкарын қурайды. Олар гәпти дүзиуши ҳам шөлкемлестириуши элементлер болып, екеуи де гәплик қурылысқа тән категория. Предикативлик гәптин ең баслы белгиси болады.

4. Сөз дизбегі өзлигипен интонация тыянақлылығына ийе емес, ал гәп интонация тыянақлылығына ийе. Интонация сөз дизбегі менен гәпти айырыушы грамматикалық қурал болып табылады.

5. Гәпти сөз дизбегинен келип шыққан синтаксислик категория деп қарауға болмайды. Себеби сөз дизбегі де ҳам гәпте синтаксисдин айырым-айырым категориялары болып табылады.

4. ГӘПТЕГИ СӨЗЛЕРДИҢ АРАСЫН БАЙЛАНЫСТЫРЫУШЫ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚУРАЛЛАР

Гәптеги сөзлер, сондай-ақ сөз дизбегиниң составындағы компонентлер өз-ара мәнилик ҳам грамматикалық жақтан бекем байланысып келеди. Бундай синтаксислик байланыс белгилі

Бир грамматикалық құраллардың нәтижесінде ғана жүзеге келсін. Синтаксислік байланыстар сөз дизбеклерінің компоненттері арасында да хәм гәп ағзаларының арасында да хәр түрлі формаларда ушырасыуы мүмкін. Мәселен, *Мен Ташкенттен Москваға самолетпенен уштым* деген гәптегі сөз дизбеклерінің компоненттері арасындағы байланыс пенен баслауыш хәм баянлауыш болып келетуғын ағзалардың байланысына сер салайық.

Мен деген баслауыш сөз бенен *уштым* деген баянлауыш сөз—**тым** аффикси арқалы байланысып тур. Әлбетте, бундай предикативлік қатнастағы сөзлердің байланысы сөз дизбегін дүзбейди, ал гәп болып келеди. Сондай-ақ, *Ташкенттен, Москваға, самолетпенек* деген сөзлер *уштым* деген сөз бенен бириншиси — **тен** аффиксин қабыл етиу арқалы, екіншиси — **ға** аффиксин қабыл етиу арқалы, үшіншиси—**пенен** тиркеуішінің дизбеклесип келиуі арқалы өз-ара мәнилік хәм формалық жақтан байланысып келип тур. Бундай бағына байланысқан сөзлер белгилі бір мәнилік қатнаста қолланылатуғын сөз дизбеклерін дүзеди.

Қарақалпақ тилинде гәптегі сөзлерди хәм сөз дизбеклерінің компоненттерінің арасын мәнилік хәм формалық жақтан байланыстырып келетуғын хәр түрлі грамматикалық құраллар бар. Гәптегі сөзлер, тийкарынан, төрт түрлі құралдың—*аффикслердің, көмекши сөзлердің, өзлердің орын тәртібинің* хәм *интонацияның* жәрдемі арқалы синтаксислік жақтан байланысып, сөз дизбегін хәм гәпти пайда етеди.

1. Аффикслер. Сөзлерди синтаксислік байланысқа түсириуде грамматикалық құраллардың ишинде әсиресе аффикслер үлкен хызмет атқарады.

Сеплик жалғаулары, тийкарынан, атлық ямаса атықласқан сөз бенен феиіл сөзлерди өз-ара байланыстырып, белгилі бір сөз дизбегін дүзеди. Сөз дизбегінің составындағы сеплик жалғауларының аффиксин қабыл етип келетуғын сөзлер феиіл сөздің лексикалық мәнісіне қарай хәр түрлі формаларда өзгереді хәм түрліше мәнилік қатнастарда қолланылады. Мысалы: *үйге келиуі, үйден шығуы, жұмысты пикеруі, жұмыстан қайтуы, жайда отыруы, қорыққанынан қашуы; көргенін айтуы, жаманнан қашуы, жақсыға жонтасуы* хәм т. б.

Тартым жалғаулары жалғанған сөз басқа сөз бенен байланысып бір сөз дизбегін дүзип келгенде, тартым жалғаулы хәм бағындырыушы компонент болып, ол өзи менен мәнилік өзге формалық жақтан байланысып келетуғын сөзди өзине бағындырып, оннан тийисли ийелік сеплигінің жалғауын қабыл етип келиуің талап етеди. Бундай изафетлік конструкцияда байланысатуғын сөз дизбеклери, тийкарынан, анықлауышлық қатнаста қолланылады. Мысалы: *қауынның пәлеги, теректин жапырағы, гүнжиниң майы, көлдің суы, ағамның баласы, инимнің сүүреті, мектептиң оқуышылары* хәм т. б.

Бетлік жалғаулары перидикативлік қатнастағы сөзлерді өз-ара мәнилік хәм формалық жақтан байланыстырыу үшін хызмет атқарады. Мысалы: *Мен бардым. Сен келдің. Сабақ басланды. Бизлер шомылдық хәм т. б.*

2. Көмекши сөзлер. Сөзлерді синтаксислік байланысқа түсириуши қураллардың бири—көмекши сөзлер. Булардың ишинде әсиресе *дәнекерлер, тиркейишлер, көмекши атауышлар* сөзлерди бир-бирине байланыстырыуда үлкен роль атқарады.

Дәнекерлер сөз дизбегин дүзиуге тиккелей қатнаспайды. Ал, олар, тийкарынан, гәптеги биргелкили ағзалардың, қоспа гәптеги жай гәптердің арасын байланыстырып келеди. Мысалы: *Мине, еки қой өлейин деп атыр және мен неше жанлықтың жараланғанын билмеймен* (М. Дәрибаев). *Сайлар хәм жылғалар бир-бирине келип қосылады хәм усылай үлкен дәрья пайда болады. Гүлзийра менен Сәпийра, Әмет пенен Қалбай мектепти бес бахасы менен питкерди.*

Тиркейишлер грамматикалық хәм кеңисликти билдиретуғын сепликлердің аффикслерин қабыл еткен атауыш ямаса атауышылық хызметте қолланылатуғын сөзлердің кейнинен келип, олардың мәнисин анықлау, толықтырыу үшін хызмет атқарады. Ал, тиркейишлердің гейпаралары айырым сепликлердің аффикслик миннетин атқарып та келеди.

Тиркейишлер өзи байланысып келетуғын сөз бенен бирликте сөз дизбегиниң белгили бир компоненти бола алады хәм өзине тийисли сөзди екнши бир мәнили сөз бенен байланыстырып сөз дизбегин дүзиуге мүмкиншилик туудырады. Мысалы: *Енди қала арқалы колхозға қайтамыз* (С. Хожаниязов). *Мен Төрткүлде жүрип усы чайды сиз ушын алдым* (Т. Қайыпбергенов). *Күн сайын емески самал еседи.* (Ө. Айжанов). *Жәрдем хорында бир тоннаға жақын бийдай бар. Минне, оннан бери отыз жылға шамалас ұақыт өтти* (К. Султанов).

Ушын, хаққында, туұралы, жөнинде жайында, арқалы, менен, пенен, бенен усаған тиркейишлер өзлериниң байланысып келетуғын сөзлери менен бағыныңқы компонент сыпатында фейил сөз дизбегиниң составына енгенде, олар айырым жағдайларда белгили бир сеплик жалғауларының орнына хызмет атқарыуы менен бирге, еки мәнили сөзди де байланыстырып келе алды. Бундай жағдайларда ушын тиркейиши—*барыс сеплигиниң, хаққында, туұралы, жөнинде тиркейишлери—табыс сеплигиниң, арқалы тиркейиши—шығыс сеплигиниң,* менен (вариантларын қоса) тиркейиши—*орын сеплигиниң* хызметин атқарып келеди. Мысалы: *Тығылған сенди бузый ушын (бузыйға) аяқ жетер жердеги жығын-жығын адамлар жыйналды* (И. Юсупов). *Алтын көлдің жағасындағы кесеги күнге күйген Төре бийдің қорғанында тұрып, мен усылар жөнинде (усыларды) ойлаған едим* (И. Юсупов)... *Күн сайын рация арқалы (рациядан) еки жақ хабарласып турады* (А. Оразов). Отряд-

ты шығарып салыу ушын майор *машина менен (машинада) киятыр.* (А. Оразов).

Көмекши атауышлар ийелік сеплигиндегі (ашық хәм жасырын) сөзлерден кейін келип, олардың мәнісін толықтырып, конкретлестіріп келеді. Олар өзлеринің байланысып келетүгін сөзлери менен бирге бир мәніде қоллағылып, ийелік сеплигиндегі сөзди фейил сөзге байланыстырып, фейил сөз дизбегин дүзип келиуде грамматикалық құрал сылатында хызмет атқарады хәм синтаксислик сөз дизбегиниң составына енгенде, екеуи қосылып оның тек бир компоненти гана бола алады. Мысалы: *Муталлапов гүздиң басында келди* (А. Оразов). *Жолдаслары Ерполаттың алдынац шықты* (М. Дәрибаев). *Қәдір сүйретилип бүктің астынан шықты* (К. Султанов.) Олар Төренин қызы Жийенгүлди *узатыудың алдында* жақын тамыр-танысларына *таныстырып жүр.* (А. Бегимов).

3. Сөзлердиң орын тәртиби. Гәптеги сөзлердиң орын тәртиби сөзлерди байланыстырыушы грамматикалық құралдың биринен саналады. Себеби сөзлердиң дурыс орын тәртиби айтылажақ ой-пикирдиң дурыс берилиуіне хәм сөзлердиң өз-ара грамматикалық жақтан орны-орны менен байланысқа түсиуіне үлкен тәсирин тийгизеди. Әсиресе, гәптеги сөзлер белгили бир грамматикалық формалардың, көмекши сөзлердиң жәрдемисіз қатар турыу арқалы мәнилик жақтан байланысқанда, сөзлердиң орын тәртиби тийкарғы рольди атқарады. Ал, сөзлер тилдеги грамматикалық формалардың хәм көмекши сөзлердиң жәрдеми арқалы өз-ара синтаксислик байланысқа түскенде (мысалы: *Мен Нөкистен Мойнаққа машина менен бардым*), сөзлердиң орын тәртиби жоқарыдағыдай бас рольди атқара алмайды. Себеби грамматикалық формалардың ямаса көмекши сөзлердиң жәрдеми арқалы байланысқан сөзлердиң орнын қанша аумастырып айтқан менен, улыуға гәптен аңласылатуғын мәниге, олардың синтаксислик қатнастарына айтарлықтай өзгерис ибейди. Бирақ гейпара стильлик өзгерислер хәм сөйлеушиниң айырым сөзлерге болған дыққаты өзгеріуі мүмкин.

Гәптеги сөз дизбегиниң составындағы сөзлер бир-бири менен ҳеш қандай аффиксиз хәм көмекши сөзлерсиз орын тәртибине қарай қатар турыу арқалы мәнилик жақтан байланысып келеді. Мысалы: *Бүгин еки сыйыр туйды.* *Зийбагүл оған жалт қарады.* *Кең дала, сулыу қаланың дийғаллары көз алдына елеслейди.* *Асау толқын кемесин тепкилеп шайқап турады.* *Бул сорау* Айтмуратқа ерси болып көринди (Ө. Айжанов).

Жоқарыдағы гәптерде *бүгин туйды, еки сыйыр, жалт қарады, кең дала, сулыу қала, асау толқын, теккилеп шайқап турады, бул сорау* деген сөз дизбеклери өз-ара бир-бири менен орын тәртиби арқалы байланысқан.

Әсиресс, сөзлердің орын тәртіби жұпкерлесіуі жолы менен байланысатуғын атауыш хәм феийл сөз дизбеклериннің арасып байланыстырыуда жүдә әхмийетли орынды ийелейди. Мәселен, *күшли дайыл, ыссы күн, таза ҳаја* деген атауыш сөз дизбеклери менен *тез келиуі, китап оқуы, хат жазуы, гилт тоқтау* усаған феийл сөз дизбеклери бир-бири менен тек орын тәртібине (локализациясына) қарай мәнилик жақтан байланысып тур. Егерде жоқарыдағы сөз дизбеклериниң айырымларының орын тәртібин аўмастырып айтсақ, онда белгили бир синтаксислик бирликти болдыратуғын сөз дизбегі халынан бир-нәуийе тамамланған ойды билдиретуғын гәп халына көшиуі мүмкин. Мысалы: *Күшли дайыл*—сөз дизбегі. *Дайыл күшли*—гәп. *Ыссы күн*—сөз дизбегі. *Күн ыссы*—гәп. *Таза ҳаја*—сөз дизбегі. *Ҳаја таза*—гәп.

Қарақалпақ тилиндегі төмендегі мәнили сөзлер бир-бири менен хеш қандай жалғаусыз, көмекши сөзлерсиз өзлериниң орын тәртібине қарай мәнилик жақтан байланысып, белгили бир сөз дизбегин дүзип келеди:

1. Атауыш хәм рәуиш сөзлер атауыш сөзлер менен орын тәртібине қарай байланысып, жұпкерлесип атауыш сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *Жақсы жай, кең көше, сулуы жигит, үлкен қала, бахалы мийнет, данышпан халық, бир жұтым суй, бир салым дуз, бир бай пишен, еки қушақ отын, еки түп ерик, бес жүз бас мал, дым жақсы, русиа сөзлик* хәм т. б.

2. Жалғаусыз (атау формасындағы) атауыш сөзлер феийл сөзлер менен өзлериниң орын тәртібине қарай мәнилик жақтан байланысып, жұпкерлескен феийл сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *узын қырқыу, келте кесий, жақсы билиуі, ина батлы орынлау, майда туурау, еки айналыу, еки-үш келиу, үш-төрт мәртебе уртлау, жап қазуы, атыз тегислей, суй берий, пишен орий, қалай барий, қанша орынлау* хәм т. б.

3. Рәуиш сөзлер феийл сөзлер менен өзлериниң орын тәртіби арқалы мәнилик жақтан байланысып, жұпкерлескен феийл сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *Жылдам келиу, кеш-қурын қайтыу, күндиз ислей, быйыл питкерий, ерте турий, жоқарыда отырий, төменге қарай* хәм т. б.

4. Хал феийл феийл сөзлер менен орын тәртібине қарай байланысып, жұпкерлесе байланысқан феийл сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *жууырып шығыу, асығыл сөйлей, ечигип кирий, қадала қарай, қатарласа отырий, жүре отлау* хәм т. б.

5. Еликлеуиш сөзлер феийл сөзлер менен орын тәртіби арқалы байланысып, жұпкерлескен феийл сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *Бурқ-бурқ қайнай, жал-жулт қарай, гүбир-гүбир сөйлей, ғарқ-ғарқ күлий, гилт тоқтау, морт сыный, дуу күлий* хәм т. б.

4. **Интонация.** Гәптиң мазмунын, мәнилик жақтан түрлерин, оның басқа синтаксислик бирликлерден айырмашылығын белгилеуде интонация ең зәрүрли грамматикалық құрал болып

табылады. Соның менен бирге, гәптеги сөзлерди сөз дизбегіне байланыстырыу хәм олардың мәнилик қатнастарын дурыс көрсетуі үшін да интонацияның роли күшли. Интонация арқалы сөзлердің хәр түрли мәнилик қатнастағы байланыслары байқалады. *Мәселен, бул мектеп, ол оқыўшы* деген сөз дизбеклеринде интонация ең ахмийетли орынды ийелейди. Себсби бундай сөз дизбеклерин интонацияның жәрдеми менен хәр түрли мәнилик қатнаста айтыўға бслады. Мысалы: 1. *Бул мектеп, ол оқыўшы.* 2. *Бул—мектеп. Ол—оқыўшы.*

Мысалдағы биринши рет берилген *бул мектеп, ол оқыўшы* деген сөз дизбеклери бир ритмикалық пәт пенен айтылып тур. Олардың арасында арнаулы иркилис (паўза) ямаса гәплик интонация жоқ, ал оларды бир-бирине байланыстырыўшы интонация ғана бар. Соғлықтан олар өз-ара анықлаўышлық қатнаста байланысып келген. Демек, бул жерде интонация анықлаўышлық қатнаста байланысқан сөз дизбегин дүзиўге себепши болып тур.

Екинши қатардағы *Бул—мектеп. Ол—оқыўшы* деген сөзлердин байланысы жоқарыдағыдай барлығы бир ритмикалық пәт пенен айтылып турған жоқ. Өйткени олардың араларында иркилис ямаса гәплик интонация бар. Бул сөзлер бир-бири менен баслаўыш хәм баянлаўышлық қатнаста—предикативлик қатнаста байланысқан. Демек, интонация бул жерде гәпти дүзиўге себепкер болып тур. Сондай-ақ, төмендеги сөз дизбеклериндеги интонацияның өзгериўи менен мәниниц хәм мәнилик қатнастың өзгериўине сср салыңыз: бес балалы //ана—бунда интонация арқалы ананың бес баласы барлығы ағласылады; бес// балалы ана—бунда балалы бес ана хәққындағы мәни ағласылады; қара сақаллы //адам—бунда адамың сақалының қара скеплиги түсиниледи; қара //сақаллы адам—қалың сақаллы қара адам түсиниледи.

5. СӨЗЛЕРДИҢ СИНТАКСИСЛИК БАЙЛАНЫСЫҢ ТҮРЛЕРИ

Гәптеги сөзлер бир-бирине бағынбай тең болып та хәм бир-бирине бағынышлы болып та байланысып келеди. Усыған тийкарлана отырып, тилимиздеги сөзлердин байланысын екиге бөлип қараймыз: 1) *тең байланысыў* хәм 2) *бағына байланысыў*.

Гәптеги сөзлер дәнекерлердин хәм интонацияның жәрдеми арқалы өз-ара бир-бирне бағынбай тең түрде (тең хуқықта) байланысады: *Қайыпназар, Гүлсәнем, Нәзийра* буған үндемеді (Б. Бекниязова). *Мақаллар, нақыллар, ертеклер, қосықлар легенда* хәм *дәстанлар* жазып аламыз («Жеткиншек» газет асы).

Суйғы, ийшан, ақун және моллилар
Көзлериме шайған яңлы көринди.
(Бердақ)

Бундай байланыстағы сөзлер гәптің биргелкилі ағзаларын дүзеді хәм гәплик илимде қаралады. Сөзлердің тең байланысыуы сөз дизбегин дүзе алмайды, соның ушын да ол сөз дизбегин тууралы илимде қаралмайды.

Бағына байланысыуда сөзлер бирип бири бағындырып келеди. Сөзлер өз-ара бағына байланысыу арқалы сөз дизбегин дүзеді. Демек, сөзлердің бағына байланысыуы сөз дизбегин категориясының негизин қурайды. Сөз дизбегиндеги сөзлер бири екіншисине бағына байланысып, олардың биреуі—бағыныңқы компонент болады да, екіншиси—бағындырыушы компонент болады.

Баслауыш хәм баянлауышлық қатнастағы сөзлер де бири бири менен бағына байланысады. Бирақ ондай сөзлердің байланысы сөз дизбегин емес, ал гәпти пайда етеди.

Қарақалпақ тилинде сөзлердің бағына байланысыуы *келисиу, басқарыу, изафет, жупкерлесии* болып төрт түрли формада ушырасады.

Келисиу. Бул сиптаксислик байланыстың бир түри болып, бунда бағыныңқы сөз бағындырыушы сөздің мәнисине қарай өз формасын өзгертип, соған сәйкесленип байланысады. Бундай байланыс, тийкарынан, баслауыш пенен баянлауыштың арасында болады. Себеби баянлауыш баслауыштың галабына қарай бетте, санда байланысып келеди. Мысалы: *Мен оқыдым. Сен оқыдың. Ол жазды. Бизлер оқыдық* хәм т. б.

Рус тилиндегидей род категориясы бойынша келисиу қарақалпақ тили ушын тән қубылыс емес, себеби басқа түркий тиллери сыяқлы, қарақалпақ тилинде род категориясы жоқ. Бирақ тилимизде жыныслық айырмашылықты көрсетиу ушын хәр түрли жоллар менен берилетуғын жыныс категориясы гана аңласылады.

Қарақалпақ тилинде келисиу, тийкарынан, еки түрли грамматикалық категорияның негизинде иске асады: олардың биреуі—бет бойынша келисиу, ал екіншиси—сан бойынша келисиу. Н. К. Дмитриев айтқандай-ақ (41, 205), қарақалпақ тилинде баслауыш пенен баянлауыштың бет бойынша келисиуи толық болады да, ал сан бойынша келисиуи толық болмайды. Бул қубылыс көбинесе фейилден болған баянлауыш пенен баслауыштың өз-ара бири бири менен көплик санда келисип келиуиниң шәрт емес скендигинен келип шығады. Өйткени III беттеги фейилден болған баянлауыштың өзиниң баслауышы менен көплик түрде келисип келмей-ақ қолланылуы қарақалпақ әдебий тилинің әдеттеги нормасына айналып кеткен. Оны мына төмендеги мысаллардан анық көриуге болады.

Бет бойынша келисиу:

1. Мен бардым	→	(толық)
2. Сен бардың	}	(толық)
Сиз бардыңыз		

3. Ол барды → (толық)

Сан бойынша келисүү:

1. Бизлер оқыдық → (толық)
2. Сенлер оқыдыңдар } (толық)
- Сизлер оқыдыңызлар }
3. Олар оқыды → (толық емес)

Солай етип, баянлауыш баслауыш пенен көпчилик уақытта бетте келисип байланысады. Ал, III беттеги фейилден болган баянлауыш баслауыш пенен сан жагынан келиспей-ақ байланысады. Сондай-ақ, гейде тилимизде баянлауыштын баслауыш пенен бетте де келиспей-ақ қолланылатугын жагдайлары ушырасады. Мысалы: *Мен—муғаллим. Сен—оқыўшы т. б.*

Басқаруў. Бул байланыс ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинин гәп қурылысында жүдә жийи қолланылады. Басқаруў жолы менен байланысатуғын сөз дизбегиниң составында бағыныңқы сөз бағындырыушы сөзден мәнилик жақтан ғәрезли болып, оған бағынып келеди. Ол бағынуўшылық белги бағындырыушы сөздин талабына сәйкес бағыныңқы сөздин белгили бир морфологиялық формада турууы, көмекши сөзлер менен бирге усланыуы арқалы характерленеди.

Қарақалпақ тилинде басқаруў еки гүрли жол менен иске асады: 1) *сеплик жалғаулары арқалы* ҳәм 2) *көмекши сөзлер арқалы*.

1. Басқаруў жолы менен байланысқан сөз дизбегинин составындағы бағындырыушы сөз бағыныңқы сөзди сеплик жалғаулары арқалы басқарады. Бунда бағындырыушы сөздин лексикалық мәнисине қарай бағыныңқы сөздин белгили формаларда келиуин талап етеди. Егерде бағындырыушы сөз фейилдиң аўыспалы түринен болса, бағыныңқы сөздиң көбинесе табыс сеплигинде турууын талап етеди. Ал, бағындырыушы сөз аўыспасыз фейилден болса, бағыныңқы сөздин көбинесе барыс, шығыс, орын сепликлериниң биринде турууын талап етеди. Мысалы: *Ҳаял-қызлар арасында тек Айшагүлди таныдым* (Қ. Султанов). *Ақылбек районға кетти* (С. Хожаниязов). *Ержан қаладан кешлетип қайтты. Жайлаўда қойлар жайылып жүр* (Ж. Сейтназаров).

2. Бағындырыушы сөз бағыныңқы сөзди көмекши сөзлер (соның ишинде әсиресе тиркеуиш ҳәм көмекши атауышлар) арқалы басқарады. Демек, бундағы бағындырыушылық белги бағыныңқы сөздин тиркеуиш ҳәм көмекши атауышлар менен дизбеклесип, бағындырыушы сөзге мәнилик жақтан бағына байланысууы арқалы анықланады. Мысалы: *Кешеге үдә бойынша бизге жүресиз* (А. Оразов). *Жақынлаған сайын гүрилди қатты еситилди* (Х. Сейтов). Тиленмс түси қашып жо-

лаўшының қасына келди (К. Султанов). Дийханлар үйиң ту-
сынан өтип кетти (И. Юсупов).

Басқарыўда бағындырыўшылық қәсийетке, тийкарынан, фе-
йил хәм атаўыш сөзлер ғана ийе бола алады. Бағындырыўшы
сөздиң қайсы мәнили сөз шақабынан болыўына қарай, син-
таксислик байланыстың бир түри болған басқарыўды—фейил
басқарыў хәм атаўыш басқарыў деп екиге бөлип қараймыз.

Фейил басқарыўда бағындырыўшы сөз сыпатында фейил
сөз келеди. Мысалы: *Сен арқалы билмегенимизди билдик*
(Ә. Өтепов). *Таяқ еттен өтеди, сөз сүйектен өтеди* (Қарақал-
пақ нақыл хәм мақаллары). *Жамал қәхәрли ашыў менен үйи-
не қарай кетти* (К. Султанов), *Сәўле айнаның алдында шам-
ларын сыйпап турды* (С. Хожаниязов).

Атаўыш басқарыўда бағындырыўшы сөз сыпатында атаўыш
сөз келеди. Мысалы: *Тамақ дегениң жайдан да жаман* (Н. Дәў-
қараев). —*Аға, мениң халым өзиңизге мәлим* (М. Дәрибаев).
Бул абыройға хәм мемиз шерикпиз (К. Султанов).

Изафет. Келисиў, басқарыў сыяқлы синтаксислик байла-
ныстың бир түри—изафет. Ол бир жағынан келисиўге, екин-
ши жағынан басқарыўға әдеўир жақын келеди. Бирақ иза-
фетлик байланыс келисиўден де, басқарыўдан да өзине тән
өзгешеликлер менен айырылады. Мәселен, келисиўде бағы-
ныңқы сөз бағындырыўшы сөзге бағынып, бағындырыўшы сөз-
диң қайсы бетте, қайсы санда келисиўине байланыслы, бағы-
ныңқы сөз де (айырым жағдайларда бул қағыйданың сақлан-
бай қалатуғын орынлары да ушырасады) сол бетте, сол санда
байланысып келеди. Ал, изафетте бағыныңқы сөз бағынды-
рыўшы сөздиң талабы бойынша ийелик сеплигинде турып ба-
ғыныў менен бирге, бағыныңқы сөз де бағындырыўшы сөздиң
тартым жалғаўында турыўын талап етеди. Демек келисиўде
бағыныңқы сөз бағындырыўшы сөздиң ығбалына қарай тийис-
ли грамматикалық форманы қабыл етсе (бунда талап етиў-
шилик бир тәрәплеме болады), ал изафетте талап етиўшилик
еки тәрәплеме болады. Нәтийжеде еки тәрәпи де тийисли
грамматикалық форманы қабыл етип келеди. Мысалы: *Елму-
раттың аты, инимниң китабы, мәккениң уны, гүнжиниң майы,
төректің жапырағы, ағамның иниси хәм т. б.*

Солай етип, изафетлик байланыста, тийкарынан, еки грам-
матикалық белги нәзерде тутылады: 1. *Ийелик сеплигиниң аф-
фикси -дың, -диң, -тың, -тиң, -ның, -ниң*; 2. *Тартым категория-
сының аффикси -ы, -и, -сы, -си.*

Ийелик сеплигиниң аффиксин қабыл ететуғын сөз - бағы-
ныңқы компонент болады да, ал тартым аффиксин қабыл ете-
туғын сөз—бағындырыўшы компонент болады. Булардын ара-
сындағы байланыс изафетлик жол менен дизбеклескен сөз
дизбегин пайда етеди. Мысалы: *Гүлхәсенниң енеси сегиз-то-
ғыз жасларында Шоманайда ойнап өскен еди* (Ж. Сапаров).
Кемпирдиң жүреги шоршынып, қәпелимде тула бойы шымыр

етти (К. Султанов). Бес танаптан көбирек бағдын ишиндеги ериклердин ашақ гүллери Бекманның зейнин ашты (Б. Бекниязова).

Жупкерлесіу. Бунда сөзлер бир-бири менен ҳеш қандай аффикслердин ҳәм көмекши сөзлердин жәрдемсиз орын тәртибине қарай мәнилик жақтан қатар турыу арқалы байланысып келеди. Мысалы: *билимпаз адам, бес китап, жүн көйлек, усы мәкеме, бахытлы заман, тез келиу, жууырып шығыу, үш айланыу, билегөре айтнау* ҳәм т. б.

Жупкерлесіу жолы менен байланысатуғын сөз дизбегинин бағыныңқы компоненти көбинесе атлық, келбетлик, санлық, алмасық, рәуиш, келбетлик феийл, ҳал феийл, еликлеуиш сөзлер болады да, ал бағындырыушы компоненти атлық ямаса феийл сөзлер болады.

Жупкерлесіуде бағындырыушы компонент атлықтан болғанда, олар бир-бири менен анықлауышлық қатнаста байланысады. Ал, бағындырыушы компонент феийлден болғанда, олар арасындағы байланыс пысықлауышлық қатнасты билдирип келеди.

6. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНИҢ БӨЛИНИҰИ

А. Дизбеклесип келиу характерине қарай сөз дизбеклериниң бөлиниуи

Қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклериниң составындағы сөзлердин өз-ара турақлы ҳәм еркин түрде дизбеклесип келиулерине, олардын арасындағы мәнилик ҳәм грамматикалық байланысларына, гәптеги синтаксислик хызметлерине қарай, тилимиздеги гүллән сөз дизбеклерин ең дәслеп лексикалық сөз дизбеклери (ямаса турақлы сөз дизбеклери) ҳәм синтаксислик сөз дизбеклери (ямаса еркин сөз дизбеклери) деп екиге бөлип қараймыз.

1. Лексикалық сөз дизбеклери. Тилимиздеги лексикалық сөз дизбеклери сыртқы формасына қарағанда синтаксислик сөз дизбеклерине әдеуір жақын ҳәм уқсас. Бирақ олардын синтаксислик сөз дизбеклеринен айырмашылығы бар. Себеби лексикалық сөз дизбегиндеги сөзлерди бир-биринен бөлип қарауға болмайды. Олар дүзилиси жағынан синтаксислик дизбектеги сөзлер сыяқлы еки ҳәм оннан да көп сөзлердин дизбегинен дүзилгендей болып көринсе де, мәнилик жақтан бир сөзге барабар болып келеди ҳәм бир мәнини билдиреди, ал айырымлары улыуа бир түсиник ямаса бир ағама мәнисинде қолланылады. Лексикалық сөз дизбеклеринде синтаксислик сөз дизбеклерине тән бағына байланысуы усылы айқын көринбейди. Бундай сөз дизбеклери гәпте бәрқулла бир ағза реинде хызмет атқарады. Мысалы: *сөйлеп тур, барып келди.*

оқып болды, үйрене баслады, жақынлап қалды, төбе шашы тик турды, көз салды, қулағыңды кессе билмейсең, дәрья тасса тобығына келмейди, бас көрсетти, жығыла жазлап қалды қол қойды, дус келди, мурнын аспанға көтерди, қабырғасы қайысты, қулақ қағыс етті, Қарақалпақстан Автономиялы Совет Социалисттик Республикасы, Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Совети, Нөкис мәмлекетлик университети, Қарақалпақстан АССР билимлендириу министрлиги, тас көмир, темир жолақ аяқ кийим, мийнет күн, мийнет хaqы, айыл хожалығы, маңаруашылығы, қара ала, ақ қуба, бес жыллық, он бес хэм т.б.

Еки хэм оннан да көп сөзлердин дизбегинен пайда болып бир лексикалық мәниге барабар болатуғын, ал айырымлариди улыўма бир түсиник ямаса бир атама мәнисинде қолланылатуғын хэм гәпте бир ағза деп қаралатуғын сөз топарларына лексикалық сөз дизбеклери деймиз.

Лексикалық сөз дизбеклери, тийкарынан, лексикада үйреншеди.

Қарақалпақ тилиндеги лексикалық сөз дизбеклерине қоспа феийллердин, атауыш сөз бенен көмекши феийллердин атауыш, феийл, рәуиш сөзлер менен көмекши атауышларды хэм тиркеуишлердин, составлы атауышлар хэм жуп сөзлердин, сликлеуиш сөзлер менен көмекши феийллердин хэм фразеологиялық сөз дизбеклерини топарларын киргизиуге болалы (61, 12—13 хэм 15—16).

1. *Қоспа феийллер дизбегини.* Айырым жағдайларда феийл сөзлер еки хэм оннан да көп сөзлердин дизбегинен дүзиле мәнлик жақтан хэммеси бир мәнини билдире, өз-ара байланысып келеди. Бундай сөз дизбегини составындағы дәслепки сөз тийкаргы мәнини, ал соңғы сөз көмекши мәнини аңлатады. Олар ҳал феийл менен көмекши феийл ямаса келбетлик феийл менен көмекши феийллердин дизбегинен пайда болып синтаксислик сөз дизбегини составына енгенде, оның бир компоненти ғана бола алады. Мысалы: *ойнап жүр, көретуғын болды, барған еди, тайып кете жазлады, келетуғын еди, айтып тұр, жығылып қалды, озып кетти, келип қалды, уйқылап алды, сөйлеп болды, оқып шықты, жазып болды, келетуғын болды, ислейтуғын шығар, егип болды, гүдилеп еди, барар еди, күтеди еди* хэм т. б.

2. *Атауыш сөз бенен көмекши феийллер дизбегини.* Бундай сөз топарларында атауыш сөз бенен көмекши феийллер қатар дизбеклесип, бир мәнини билдиреди. Мысалы: *дем алды, азал шекти, хызмет қылды, өкпе етти, қол қойды, адым атты, үз берди, буйрық етти* хэм т. б.

Лексикалық сөз дизбеклерини бул түри дәслепки дәуирлерде атауыш сөз бенен феийл сөздин арасындағы қатнасты көрсететуғын толық мәнилик сөзлерден болған синтаксислик сөз дизбеклери болыуы итимал. Тилин сөйлеу нормаларының раўажланыуы хэм сол сөзлердин өз-ара тез-тез бирге қайта-

ланып айтылыуы нәтийжесинде, олар дәслепки толық мате-риаллық мәниде услануу қәсийетлеринен айырылып, екеуи бир пүтин лексикалық бирликке айланып кеткен (18, 213). Бундай дизбектеги сөзлер синтаксислик хызметине қарай толықлауыш пенен баянлауыш ямаса баслауыш пенен баянлауыш сөзлердин мәнилик қатнасындай болып көриниуи мүмкин. Бирақ олар дара-дара гәп ағзасы бола алмайды, ал хәммеси жыйналып гәптин бир ағзасы болып келеди. Мысалы: *дем алды, рәхим қылды, бийкар етти, хұжим етти, алғыс айтты, жууған берди, адам болды, дос болды, батыр болды, зәрүр болды, мақсет етти, бала қылды, зорлық қылды, макул тапты, құда болды, мийман етти, жас болды, налыс етти, гүман етти. бийхууыш етти* хәм т. б.

3. *Атауыш, фейил, рәуиш* сөзлер менен көмекши атауышлар хәм тиркеуишлер дизбеги. Көмекши атауышлар ийеслик (ашық хәм жасырын) сеплигиндеги атауыш сөзлер менен изафетлик конструкцияда дизбеклесип, өзлери байланысып келетуғын сөзлер менен бирге бир мәнини аңлатады. Мысалы: *университеттиң алдында, мектептиң жанында, тоғайдың арасынан, геректиң түбинде, көлдиң етегинде, раштың басында, атыздың ишинде, дәрьяның бойында* хәм т. б.

Тиркеуишлер өзинен бұрын келетуғын атауыш сөзлердин белгили бир сеплик жалғауында турыуыш талап етип, оның менен бир мәниде қолланылса, ал айырымлары фейил, рәуиш сөзлер менен дизбеклесип, бир мәниде қолланылады. Мысалы: *сабақтан соң, үйге дейин, мектепке қарай, жұмыстан тысқары, самалға қарсы, революциядан бұрын, оннан бетер, барған сайын, жұмыс жаққында, көпир арқалы, кешке дейин, азан менен, мыңға жақын, адам тақлетте, жүзге икем, партия ушын, адым сайын, төменге қарай, адам киби, шайтан яңлы* хәм т. б.

Бундай дизбектин составындағы көмекши атауышлар хәм тиркеуишлер дара турғанда материаллық мәнини аңлапайды. Соның ушын да олар өзлери дизбеклесип келген сөзлер менен бирге синтаксислик сөз дизбегиниң бир компоненти ғана бола алады.

4. *Составлы атауышлар хәм жуп сөзлер* дизбеги. Бұған *көк ала, узын бойлы, ақ құба, темир жол, тас көмир, мийнет күн, бас кийим, жер жүзилик, бес жыллық, халық аралық, бир жүз қырқ, бестен бир, жетиден еки, мал шаріјашылығы, айыл хожалығы, СССР Жоқарғы Совети, Әскерий-Теңиз Флоты, Өзбекстан ССР Илимлер академиясы* т. б. усаған бөлек жазылатуғын составлы атауыш сөзлер, *жаза-жаза, ата-ана, ер-турман, күш-қујат, узын-қысқа, жақсы-жаман, көрер-көрмес, қыз-келиншек* т. б. усаған көп савлы жуп сөзлердин дизбеги киреди. Сыртқы формасы жағынан булар да синтаксислик сөз дизбеклерине бир қанша уқсас көринеди. Бирақ мәниси жағынан бундай дизбектеги сөзлердин хәммеси бир мәнини билдиретуғын жуп сөзлер хәм улыўма бир түсиникти ямаса бир

атаманы билдиретугын составлы атауышлар болып табылады.

5. *Еликлеуиш сөзлер менен көмекши фейиллер дизбеги.* Бүгін дигир етти, жылт етти, жалт етти, тарс-турс етти, шомп етти т. б. усаған еликлеуиш сөз бенен көмекши фейилдің дизбегинен туратугын сөз топарлары киреди.

6. *Фразеологиялық сөз дизбеклери.* Сөз дизбеклеринин бундай түрлери де өзлеринин дизбеклесип келиуі характерине қарай лексикалық сөз дизбеклеринин составында қаралады. Фразеологиялық сөз дизбеклери өз-ара бир-бири менен тұрақлы түрде дизбеклесип келеди. Себеби олар бир-бири менен еркін түрде байланыспай, бұрыннан қәлиплескен халда ямаса ұзақ уақытлар дауамында тұрақлы түрде қолланылыуы нәтижесинде өз-ара мәнилик хәм грамматикалық жақтан бирлүтиликте билдирип, биринен бирин бөлип алыуға болмайтуғын бир мәнилик сөзге барабар болып келеди.

Сыртқы дүзилесине қарағанда фразеологиялық сөз дизбеклери де синтаксислик сөз дизбеклерине жүдә жақындай көринеди. Бирақ оларды бир-бирине салыстырып қарасақ, араларында үлкен айырмашылықтың бар екенлигин анық көриуге болады. Мысалы: 1. *Қой айзынан шөп алмас, үниңди шығарма, қас пенен көздің арасында, жағыңды жарма, қолым тиймейди, қабырғаң менен ойлас*—булар фразеологиялық сөз дизбеклери. 2. *Шаққан сөйлеу, жақсы ислеу, табыслы тамамлау, жууырып шығыу, кесесине культивациялау, еки айлану, таман писириу, от жағыу, жай өриу, қалаға бару, сибақ таярлау*—булар синтаксислик сөз дизбеклери.

Биринши мысалдағы сөзлердің дизбегин фразеологиялық сөз дизбеклери деуимиздің себеби: олар грамматикалық байланысы жағынан бир пүтин бирлик сыратында қолланылады. Мәселен, *қой айзынан шөп алмас—жууас, үниңди шығарма—үндеме, қолым тиймейди —бара алмайман, қас пенен көздің арасында—тез, жылдам, жағыңды жарма—сөйлеме, қабырғаң менен ойлас —ойлан* мәнисинде қолланылып тур. Сонлықтан оларды биринен бирин бөлип алып қарауға болмайды. Мәселен, *қас пенен көздің арасында* деген бир пүтин лексикалық бирликтің биреуин *көздің арасында деп*, ал екіншисин *қас пенен деп* бөлип айтыу мүмкин емес. Себеби тилимизде ондай түрдеги бир мәнини аңлататугын фразеологиялық сөз дизбеклери жоқ. Сондай-ақ, бундай тұрақлы дизбектеги сөзлердің орнын басқа бир сөз бенен аумастырыуға да болмайды. Айтайық, *қас пенен көздің арасында* деген фразеологиялық сөз дизбегин *қас пенен мурынның арасында деп* аумастырып айтыуға (*көздің* деген сөздің орнына *мурынның* деген сөздің қойыуға) болмайды. Себеби бул фразеологиялық сөз дизбеклерин жоқарыдағыдай етип айтыуды қарақалпақ әдебий тилинин сөйлеу нормасы көтермейди.

• Тұрақлы дизбек болып есапланатугын фразеологиялық сөз дизбеклеринин тағы бир характерли өзгешелиги мынадай:

тейпара фразеологиялық сөз дизбеклерінің аңлататуғын мәнісі сол дизбектің составындағы хәр бир сөздің дара турғандағы ямаса басқа бир мәнилі сөз бенен дизбеклескендегі аңлататуғын мәнісінен пүткиллей қашықланы бериледи. Олардың составындағы сөзлер өзлерінің дәслепки материаллық мәнісі биротала жоғалтады. Бул идиомалық дизбекке ямаса фразеологиялық өтлесиўге қатнасықлы болады. Мәселен, *қулағыңды кессе билмейсең, қолы ашық, көзи ашық* деген фразеологиялық өтлесиўлерди алып қарайық. Бундағы сөзлер өзлерінің хақыйқый материаллық мәнілерінде емес, ал хәммеси жыйналып басқа бир мәнілерди яғный биринши дизбектеги сөзлер—*мазалы* деген мәніні, екінши дизбектеги сөзлер—*сақый* деген мәніні, үшінши дизбектеги сөзлер—*дана* деген мәніні билдирип тур. Демек, фразеологиялық өтлесиўдеги сөзлер өзлерінің дәслепки материаллық мәнісінен пүткиллей қашықланып, олардың хәммеси бир мәніні аңлатып келеди. Минс, соның ушы да бундай дизбектеги сөзлерди бир тилден екінши бир тилге аўдарғанда, олардың дәслепки материаллық мәнісіні көзде тутып сөзбе-сөз аўдарыўға боямайды, ал улыўма аңлататуғын мәнісіне қарап хәм сол аўдарылатуғын тилде шыған сай келетуғын эквивалентин таўыш аўдарыў керек болады. Ондай фразеологиялық өтлесиўлерге төмендеги дизбектеги сөзлер киреди. Мысалы: *дәрья тасса тобығына келмейди, та жипти кесисиў, қой аўзынан шөп алмас, оң қолы ойылған, ит өлген жерде, қас пенен көздің арасында, ийчени жипке изиў* хәм т.б.

Фразеологиялық сөз дизбеклерінің айырымлары жүдә образлы, астарлы мәністе айтылып, олардың аңлататуғын мәнісі сол дизбектеги сөзлердин ишки мәнісі менен ушласып келатады. Бул фразеологиялық бирликлерге қатнаслы болады. Оған төмендеги турақлы дизбектеги сөзлерди жатқарыўға болады. Мысалы: *аўзына қум қуйылды, жумған аўзын ашпады, бир аяғы гәрде, бир аяғы жерде, басына ийт терисин қаплай, бир көйлек буршн тоздырған, салысы суўға кетип жүр, еки аяғын бир етикке тықты, түйеден постын таслағандай, қысқа жип гурмейге келмей жүр, дәрьяға тақан шайғандай болмайды, ханнан хабары жоқ* хәм т. б.

Фразеологиялық сөз дизбеклерінің бир сыпыралары сол дизбеклесип келген сөзлердин мәнісі менен байланыслы болады. Анығырақ айтқанда, бундай фразеологиялық сөз дизбекіндеги сөзлердин улыўма аңлататуғын мәнісі олардың составындағы сөзлердин биринши болмаса биринши лексикалық мәнісі менен ушласып келеди. Бундай турақлы сөз дизбектеги фразеологиялық байланысларға қатнаслы болады. Оған мына төмендеги тақлеттеги турақлы сөз дизбеклери киреди. Мысалы: *көз тигиў, қулақ салыў, бас көтерий, бети бери қарай, амчық мурны батпайтуғын, жаны ашыў, тили тийий, есинен шығий, бети қызарий, қулақ аспаў* хәм т. б.

Фразеологиялық байланыстардың фразеологиялық өтлесінен хәм фразеологиялық бірліктерден азда болса айырмашылығы бар: фразеологиялық өтлесіндегі сөзлердің гүлден аңлататуғын мәнісі дара тұрғандағы аңлататуғын мәнісінен келип туўмайды, ал хәммеси жыйналып олардың дәслепки мәнілерине сәйкес емес басқа бир лексикалық мәнідеги сөздің орнына қолланылады. Фразеологиялық бірліктеги сөзлердің мәнісі өзлери дизбеклесип келген сөзлердің ишки мәнісіне байланыссы болады. Фразеологиялық байланыстардағы сөзлердің мәнісі фразеологиялық өтлесілердей ямаса фразеологиялық бірліктердей болып келмейди. Олардың мәнісі өзиниң составындағы мәнилик жақтап турақлы түрде дизбеклесип келген сөзлердің бириниң болмаса бириниң мәнісінен белгили болып турады. Мәселен, *көз тикти, қулақ салды* деген фразеологиялық байланыстар *қарады, тыңлады* деген мәнилерди аңлатады. Ондай мәни бириншисинде *көз* деген сөз арқалы, ал екіншисинде *қулақ* деген сөз арқалы аңласылып тур.

Фразеологиялық сөз дизбеклери синтаксислик сөз дизбегиниң составына енгенде, оның тек бир компоненти гана бола алады: *көзди ашып жумғанша келиў, ишек силеси қатқанша кулиў, дәрья тасса тобығына келмейтуғыч жигит, пышық мурны батпайтуғыч тоғай, қоян жүрек адам* хәм т. б.

2. Синтаксислик сөз дизбеклери. Синтаксислик сөз дизбеклери материаллық мәниге ийе бола алатуғын еки ямаса оннан көп мәнили сөзлердің мәнилик хәм грамматикалық байланысынан дүзиледи. Мысалы:

социалықлик жарыс

дәрья бойындағы ауыл

қашық ектим

асфальтланған дүзиў көше

сәуірден келтирди

мениң жанын бастыра

Синтаксислик сөз дизбегин байланысыў характерине қарай еркин сөз дизбегин деп те атайды. Себеби бундағы сөзлер бири бири менен еркин түрде ямаса турақсыз, ўақытша гүрде дизбеклесип келеди.

Синтаксислик сөз дизбеклери синтаксистин тийкарғы объектлериниң биринен саналып, ол синтаксисте үйрениледи.

Синтаксислик дизбектеги сөзлер өзлериң мәнісіне хәм формасына сәйкес бир-бирине бағына байланысады. Мәселен, *Қайыпназар, Гүлсәнем, Нәзийра буған үндемедди* (Б. Бекниязова) деген гәптеги *буған үндемедди* деген сөз дизбегиниң байла-

нысын алып қарайық. Бул сөз дизбегіндегі сөзлер бір-біріне бағына байланысып тұр. Себеби *үндемеді* деген феһил сөз өзіннен бұрынғы *буған* деген алмасық сөздің барыс сеплигинде тұрыуын талап етип, оны мәнилик хәм формалық жақтап басқарып тұр.

Сөлай етип, семантикалық хәм грамматикалық жақтан бағына байланысып, қоспа мәнини билдиретугын еки ямаса оннан да көп мәнили сөзлердин дизбегин синтаксислик сөз дизбеклери деймиз.

Бирақ гәпге бағына байланысқан сөз дизбеклери менен бир қатарда, тең байланысатуғын сөз топарлары да ушырасады. Ондай сөзлердин байланысы (мысалы: *дәптер хәм қалам*) сөз дизбегінде қаралмайды, ал гәптин составында қаралады. Себеби олар сөз дизбегине тән белгилерге жууап бермейди. Сонылықтан олар гәптин биргелкили ағзалары деп қаралады хәм гәп хәкқындағы нәимге тән категориялар болып есапланады. Гәптин биргелкили ағзаларының «дизбегин» сөз дизбегинин составында қарау сөз дизбегини менен гәп ағзаларын бір-біріне қатастыруу хәм олардың айырмашылықтарын гүмилжи етиу болып табылады.

Демек, жоқарыда айтқанымыздай-ақ, «синтаксислик сөз дизбеге» дегеннен бағына байланысқан мәнили сөзлердин дизбегин түсинемиз. Бағына байланысқан синтаксислик сөз дизбегиниң белгилери бир компоненти сыпағында тек мәнили сөзлер ғана келе алады. Қарақалпақ тилинде көбинеесе атлық, келбетлик, алмасық, санлық, феһил, рәуиш хәм еликлеуини усаған мәнили сөз шақаптары сөз дизбеклериниң белгилери бир компонентлери бола алады. Ал, басқа сөз категориялары (*Мәсселен, көмекши феһиллер, көмекши сөзлер, таңлақ сөзлер* хәм т.б.) өзлигинен синтаксислик дизбектин белгилери бир тыянақлы компоненти болып хызмет атқара алмайды. Бирақ олар тек материаллық мәниде қолланылған жағдайларда ғана, жоқарыдағы мәнили сөз категориялары сыяқлы хызметти атқаруы мүмкин.

Сөлай етип, «сөз дизбегин» деген категория сөз шақаптары менен тығыз байланыста алып барылады. Себеби сөз шақаптарының мәнисиниң хәм синтаксислик хызметиниң кеңлиги ямаса тарлығы, олардың хәр қандай сөз шақаптары менен (мәнили сөзлер менен) дизбеклесюу қәбилетлигиниң бир қанша барлығы ямаса әдеуир дәрежеде ықшамлығы усы бағына байланысқан синтаксислик сөз дизбеклери арқалы белгилери болады. Бул бағына байланысқан синтаксислик дизбекке қарнасаатуғын сөз шақаптарының айырымлары өзлериниң мәнилери менен қарай тек белгилери бир сөз шақаптары менен дизбеклесюу болады. Ал, айырымлары өзлериниң мәнилериң кеңлигине байланыссы көпшилик сөз шақаптары менен дизбеклесюу болады. Бугаи сөз шақабынаи атлық сөздин басқа мәнили сөзлер менен әр түрлі формаларда байланысып келиуин алып қара-

йық. Мәселен, *жипек көрпе, мақпал дастық* деген сөз дизбеклерінде атлық сөз атлық сөз бенен дизбеклесип тур; *узын терек, бийик тау, қалың тоғай, таза хайа* деген сөз дизбеклерінде атлық сөз келбетлік сөз бенен дизбеклесип тур; *еки сыйыр, бес кептер, үш қәлем* деген сөз дизбеклерінде атлық сөз саплық сөз бенен дизбеклесип тур; *барлық халық, ол жер, бул била* деген сөз дизбеклерінде атлық сөз алмасық сөз бенен дизбеклесип тур; *егилген атыз, суйғарылған жер, орынланған үде* деген сөз дизбеклерінде атлық сөз келбетлік фэйил сөз бенен дизбеклесип тур т. б. Сондай-ақ атлықтан басқа сөз шақаптарын да тән ұсындай тақлетте алып қарасақ, олардың да қайсы сөз шақабы менен дизбеклесип келе алатуғынын, мәнисиниң кеңлигин ямаса тарлығын, гәптеги синтаксислик хызметин айқын билиўге болады.

Биз жоқарыда қарақалпақ тилиндеги сөзлердин еки түрли жағдайда дизбеклесип келиўине, дәл айғанда лексикалық сөз дизбеклери менен синтаксислик сөз дизбеклерине тоқтадық. Хәқыйқатында да, лексикалық сөз дизбеклериниң синтаксислик сөз дизбеклерине әдеўир жақын екенлигине қарамастан, олардың арасында үлкен айырмашылықлар бар: лексикалық сөз дизбеклери ол қоспа мәнини аңлататуғын мәнили сөзлердин дизбеги емес, ал хәммеси жыйналын бир мәниге барабар болатуғын ямаса бир предметтин атын билдиретуғын сөзлердин дизбеги. Сонлықтан да лексикалық сөз дизбеклери хәқыйқый «сөз дизбеги» категориясының тийкарын қурай алмайды. Сондай-ақ, лексикалық сөз дизбеклериндеги сөзлердин арасында синтаксислик байланыслар хәм мәнилик қатнаслар айқын көринбейди. Ал, синтаксислик сөз дизбеклери дара турғанда материаллық мәниге ийе болатуғын мәнили сөзлердин дизбегинен дүзиледи. Бундай сөз дизбеклеринде синтаксислик байланысыў усыллары хәм мәнилик қатнаслары белгили болып турады. Олар бәрқулла бир-бири менен бағына байланысады. Бул жағынан қарағанда, мәнили сөзлердин байланысынан дүзилетуғын синтаксислик сөз дизбеклери «сөз дизбеги» категориясының тийкарын қурайды. Ал, лексикалық сөз дизбеклери сөзлердин улыўма қатар байланысып келиўинен пайда болатуғын сөз дизбеклериниң бир түри сыпатында ғана қара-

Лексикалық сөз дизбеги

дәрья бойында

гезлестик

Синтаксислик сөз дизбеги

лексикалық сөз дизбеги

қысқы

аяқ кийим

Синтаксислик сөз дизбеги

лады хәм олар синтаксислик сөз дизбегиниң составына енгенде, онын бир компONENTи ғана бола алады. Мысалы:

Б. Бағындырыушы сөздиң лексика-грамматикалық белгилерине қарай сөз дизбеклериниң бөлиниўи

Еркин түрде байланысып келетуғын синтаксислик сөз дизбеклериниң составы, тийкарынан, еки компоненттен — бағыныңқы хәм бағындырыушы компоненттен ибарат болады. Мәселен, *алтын саат, тоғайға бардым* деген қоспа мәнини билдиретуғын, өз-ара бир-бирине бағына байланысқан сөз дизбеклерин анализлеп көрейик. Биринши сөз дизбегин (*алтын саат*) толық мәнили еки сөздиң дизбегинен дүзилген: бириншиси — *алтын*, екіншиси — *саат*. Олардың мәнилик байланысларына қарағанда, бул сөз дизбегиндеги *алтын* сөзи бағыныңқы компонент болады да, *саат* сөзи бағындырыушы компонент болады. Себеби *алтын* сөзи *саат* сөзиниң қандай материалдан исленгенлигин, сапасын билдирин, өз-ара орын тәртібине қарай байланысып тур.

Екінши сөз дизбегин де (*тоғайға бардым*) толық мәнили еки сөздиң дизбегинен дүзилген: олардың бириншиси — *тоғайға*, екіншиси — *бардым*. Бул сөз дизбегиндеги *бардым* аўыспалы феџил сөзи өзинен бұрынғы сөзден (*тоғай сөзинен*) барыс сеплигинин жалауғын қабыл етиўин талап етип тур. Демек, мәнилик хәм формалық байланысына қарағанда, бул сөз дизбегинде *бардым* феџил сөзи — бағындырыушы компонент болады да, ал *тоғайға* деген атлық сөзи — бағыныңқы компонент болады.

Қарақалпақ тилинде қандай жол менен байланысқан сөз дизбеклери болмасын, олардың составында я атауыш сөз, я феџил сөз бәрқулла бағындырыушы компонент (ямаса тийкарыш сөз) сыпатында болады да, ал басқа мәнили сөзлер я атауыш сөздиң, я феџил сөздиң ыңғайына берилип, олардан мәнилик жақтап ғарезли болып байланысалы. Бунда бағындырыушы компонент сыпатында келетуғын атауыш сөзлер атауыш сөз дизбегин дүзиў ушын негиз болады да, ал феџил сөзлер феџил сөз дизбегин дүзиў ушын негиз болады.

Сөз дизбегиниң составындағы бағындырыушы сөздиң лексика-грамматикалық белгилерине қарай, еркин түрде байланысып келетуғын синтаксислик сөз дизбеклерин, тийкарынан, атауыш сөз дизбеклери (бағындырыушы компоненти атауышлардан болған сөз дизбеклери) хәм феџил сөз дизбеклери (бағындырыушы компоненти феџиллерден болған сөз дизбеклери) деп еки тараўға¹ бөлип қараймыз (65, 87; 61, 26).

¹Рәўиш сөзлер де бағындырыушы компонент сыпатында келе алады. Бирақ бағындырыушы компонент сыпатында келип басқа сөзлер менен дизбеклесип келіў сферасы тилимизде шүдә тар.

7. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ ХӘТ ОЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРИ

Қарақалпақ тилиндеги фейил сөз дизбеклериниң дүзиліўи модельлерин, олардың түрлерин изертлеўи хәм белгили бир системаға түсириўи мәселеси синтаксислик илиминиң еле тың хәм исленбеген тараўларының бири болып табылады. Себеби қарақалпақ тилинде усы ўақытқа дейин фейил сөз дизбеклерине арналып жазылған бир де мийнет жоқ.

Фейил сөз дизбеклери—сөз дизбеклериниң ең үлкен бир түри. Фейил сөз дизбеклери деп айырым бөлини қараўдын өзи де усы фейил сөздиң сөз дизбегиниң составында бағындырыўшы компонент болыўына ямаса басқа мәнили сөзлерди өз дөгеретине жәмлеп, сөз дизбегин дүзиўде тийкарғы сөз сыпатында қолланылыўына байланыслы.

Тилимиздеги фейил сөзлер мәнилик жақтан динамикалық хәркетти, ҳал-жағдайды билдирип келеди (54, 306). Олар хәр қандай дара материаллық мәниге ийе болған атаўыш хәм басқа да сөз шақапларының түрлери менен актив дизбеклесип келетүгын, өриси кең категориялардың бири. Фейил сөзлердеги бундай талғамай дизбеклесип келетүгын қәсийет сөз шақапларының басқа түрлеринен табыла бермейди. Мәселен, санлық сөзлерди алып көрейик. Қарақалпақ тилиндеги санлық сөзлер өзлериниң мәнилерине қарағанда, бириншиден, предметлик мәнидеги сөзлер ямаса атлықлар менен байланысып (мысалы: *үш бала, еки жай, төрт қәлем, бес дәптер т. б.*), олардың санын билдирип, атаўыш сөз дизбегин дүзип келсе, екншиден, олар фейил сөзлер менен дизбеклесип келип (*еки айчалыў, үш келиў, 5—6 рет оқыў т. б.*), ондағы хәркеттиң ислениў санын, муғдарын билдирип, фейил сөз дизбегин дүзип келеди. Булардан басқа санлық сөзлер өз-ара бири-бири менен дизбеклесип, изафетлик конструкциядағы сөз дизбегин дүзип келиўи (мысалы: *үшеўдиң екеўи, алтайдың төртеўи т. б.*) хәм гейнара келбетлик сөзлер менен мәнилик жақтан дизбеклесип, екеўи бир бағыныңқы компонент сыпатында атлық сөзлер менен байланысып келиўи мүмкин (мысалы: *үш балалы ана, бес бөлмели жай т. б.*). Мине, санлық сөзлер көбинесе усы еки мәнили сөз шақабы менен (атлық хәм фейиллер менен) байланысып келеди. Ал, олар басқа сөз шақаплары менен байланысып, белгили бир сөз дизбегин дүзе алыўи қәбилетине ийе емес. Демек, бул жағынан қарағанда, санлық сөзлердиң дизбеклесип өрисиини фейилге қарағанда бир қанша тар екенлигин көриўге болады. Бул жағдай санлық сөзлердиң лексикалық мәнисине байланыссы болыўи итимал. Ал, қарақалпақ тилиндеги фейил сөзлер болса, бир аз сөз шақапларынан, соның ишинде санлықлардан өзиниң дизбеклесип өрисииниң кеңлиги жағынан қалай болса солай ерекше айырылып турады. Себеби фейил сөзлер бир қанша

сөз шақаптары менен байланысып, сөз дизбеклеринин хэмме түрлерин, соның ишинде эсиресе фейил сөз дизбеклерин дүзиүде жүдө актив қатнасады.

Фейил сөзлердин сөз шақаптарының көпшилиги менен дизбеклесин келнүдеги мәнилик кеңлигин мына төмендеги жағдайлардан байқаўға болады.

1. Фейил сөзлер атлық ямаса субстантивлик хызметтеги басқа сөзлер менен хәр түрли жоллар менен байланысып, фейил сөз дизбегин дүзип келеди:

а) Фейил сөзлер атлық ямаса субстантивлик хызметтеги басқа сөзлер менен сеплик жалғаўлары арқалы мәнилик хэм формалық жақтан байланысып, басқарыў жолы менен дүзилетуғын фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *мектепке барыў, қаладан шығыў, келгенлерди күтиў, жаманнан қашыў, үлкенди хұрметлейў, оқыўдан келиў, барыўды ойлайў* т. б.

б) Фейил сөзлер атлық ямаса субстантивлик хызметтеги басқа сөзлер менен көмекши сөзлер арқалы (тиркеўиш хэм көмекши атаўышлар арқалы) мәнилик хэм формалық жақтан беккем байланысып, басқарыў жолы менен дүзилетуғын фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *көшир арқалы өлиў, ағам ушын алыў, билиў ушын оқыў, күн сайын барыў, үйдиң алдында ушырасыў, үйге жақын келиў, мектепке қарап кетиў, жумыстан соң шығыў, арқан бойы көтерилюй, қалаға дейин барыў* т.б.

в) Фейил сөзлер формасыз табыс сеплигиндеги атлық сөзлер менен мәнилик жақтан өзлеринин орын тәртибине қарай синтаксислик байланысқа түсип, жупкерлеснў жолы менен дүзилетуғын фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *пахта терийў, китап оқыў, хат жазыў, суў әкелюй, отын жарыў, терек тигиў* т.б.

2. Фейил сөзлер келбетлик сөзлер менен байланысып, жупкерлеснў жолы менен дүзилетуғын фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *узун кесийў, жақсы оқыў, ири туйрайў, табыслы заманлайў, таза услайў, уйқысыз өткерийў, шебер ойчайў* т.б.

3. Фейил сөзлер санлық сөзлер менен байланысып, жупкерлеснў жолы менен дүзилетуғын фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *бес айланыў, еки рет келиў, үш күн жатыў, алты ай оқыў, бес минут сөйлейў, еки есе көбейтиў* т. б.

4. Фейил сөзлер сеплик жалғаўындағы алмасық сөзлер менен, сондай-ақ сораў алмасықлары менен байланысып, басқарыў хэм жупкерлеснў жолы менен дүзилетуғын фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *оны көрийў, саған бағышлайў, сизге жолығыў, қашан келдиң? қанша аласаң? қалай өттиң?* т. б.

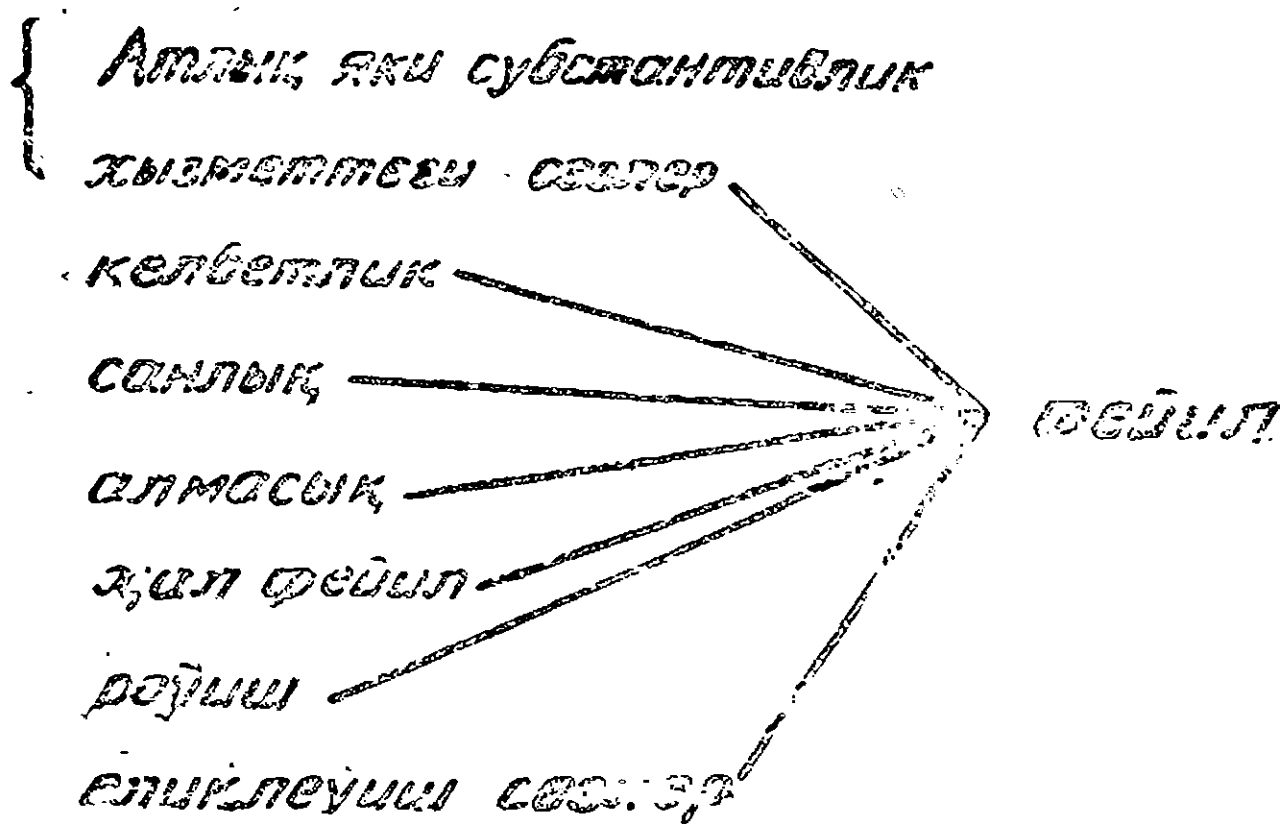
5. Фейил сөзлер рәўиш сөзлер менен байланысып, жупкерлескен фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *тез ишиў, кеште қайтыў, жылдам келиў, шалқасынан жығыў, билқастан ислеї, төмен қарай* т.б.

6. Фейил сөзлер еликлеўиш сөзлер менен байланысып,

жупкерлескен феѝил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *жалт қараў, ғарқ-ғарқ күлиў, гүлдир-гүлдир кисней, ғашыр ғашыр тислей* т.б.

7. Феѝил сөзлер ҳал феѝил менен дизбеклесип, жупкерлескен феѝил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *жуўырып шығыў, ҳаплығып келиў, тынбай оқыў, қатарласа отырыў* т.б.

Феѝил сөзлердиң дизбеклесия келиў қәбилетиниң кеңлигиң схема түринде төмендегише бериўге болады.

Феѝил сөзлердиң синтаксислик байланысыў өрисиңиң буншелли кең болыўы олардың лексикалық мәнисине байланыслы болыўы керек. Әсиресе гейпара сөзлердиң лексикалық мәнисиниң кеңлиги яки тарлығы туўралы Е. М. Галкина—Федорук былай дейди: «Одниє слова имеют такие значения, что свободно сочетаются с другими, другие слова ограничены в своих связях, своей семантикой, внутренним смыслом и могут сочетаться, только определенным кругом слов. Следовательно возможность вступать в связи с другими словами предопределяется лексическим значением слова» (66, 154).

Е. М. Галкина—Федоруктың бул пикири тек рус тилиндеги сөзлерге ғана емес, ал қарақалпақ тилиндеги сөзлерге де толығы менен қатнаслы. Себеби тилимиздеги айырым мәнили сөз шақаплары аз сандағы мәнили сөзлер менен дизбеклесиў қәбилетине ийе болса, ал гейпаралары (мәселен феѝиллер) көпшилик сөз шақаплары менен дизбеклесип жетеди.

Қарақалпақ тилинде феѝил сөзлер барлық атаўыш сөзлер менен, сондай-ақ рәуиш, ҳал феѝил, етиклеуиш сөзлер менен де ҳәр түрли синтаксислик қатнасларда дизбеклесип, феѝил сөз дизбегин дүзеди. Бундай феѝил сөз дизбеклеринде феѝил сөзлер бағындырыўшы компонент сыпатында келеди де, ал

атаўыш, рәўиш, ҳал фәйил хәм еликлеўиш сөзлер бағыныңқы компонент сыпатында байланысады.

Қарақалпақ тилинде фәйил сөз дизбеклериниң составындағы бағыныңқы компонентлердиң қайсы мәнили сөз пақапларынан келиўлерине қарай, оларды, тийкарынан, төртке бөлип қараймыз: 1) бағыныңқы компоненти атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фәйил сөз дизбеклери; 2) бағыныңқы компоненти рәўишлерден болған фәйил сөз дизбеклери; 3) бағыныңқы компоненти ҳал фәйиллерден болған фәйил сөз дизбеклери; 4) бағыныңқы компоненти еликлеўиш сөзлерден болған фәйил сөз дизбеклери.

Е Қ И Н Ш И Б А П

1. БАҒЫНЫҢҚЫ КОМПОНЕНТИ АТАҰЫШЛАРДАН ЯМАСА АТАҰЫШЛЫҚ ХЫЗМЕТТЕ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН СӨЗЛЕРДЕН БОЛҒАН ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

Қарақалпақ тилинде атауыш сөзлер менен фейил сөзлердин байланысып келиуи түрлише жоллар менен иске асады. Атауыш сөзлердин бир топарлары фейил сөзлер менен өзлеринин гәптеги орналасыу тәртибине қарай жупкерлесюу жолы менен байланысады: *китап -оқыу, жай сыбай, отын усақлай, нишен орыу, жыңғыл шабыу, гербиш алып берюу, жақсы ислеу, терең қазыу, нәтийжели тамамлай, еки айланыу, бес рет ушыу, қашан келиу* т.б. Ал, бир қапша атауыш сөзлер белгили бир грамматикалық формалар арқалы (сеплик жалғаулары арқалы) байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди: *Ташкентте оқыу, колхозға көмеклесюу, районнан келиу, пахта-ны суйғарыу, малларды бағыу, қалада турыу* т.б.

Гейпара жағдайларда атауыш сөзлер фейил сөзлер менен тиркеуиш ямаса көмекши атауышлардын жәрдеми арқалы мәнилик жақтан байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди.

Атауыш сөзлердин биресе жупкерлесюу жолы менен, биресе сеплик жалғаулары арқалы, биресе тиркеуиш хәм көмекши атауышлар арқалы фейил сөзлер менен байланысып келиулерине қарай, атауышлардан болған фейил сөз дизбеклерин бағыныңқы компоненти жуикерлесюуши атауышлардан болған фейил сөз дизбеклери, бағыныңқы компоненти сеплик жалғаулы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери, бағыныңқы компоненти тиркеуишли хәм көмекши атауышлы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери деп үш тарауға бөлип қараймыз.

А. БАҒЫНЫҢҚЫ КОМПОНЕНТИ ЖУПКЕРЛЕСЮУШИ АТАУЫШЛАРДАН БОЛҒАН ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

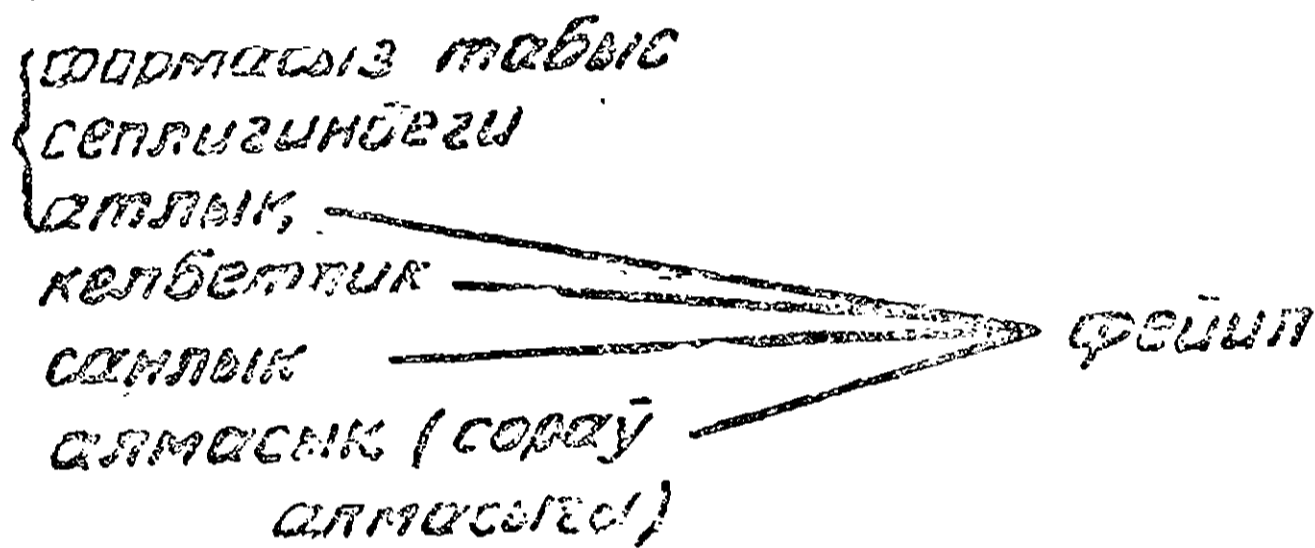
Фейил сөзлер формасыз табыс сеплигиндеги атлық, келбетлик, санлық, алмасық (тек сорау алмасығы) сөзлер менен өз-

леринин орын тәртібине қарай мәнилик жақтан жупкерлес байланысады. Бундай байланыстағы сөз дизбеклерин жупкерлесіуші атауышлардан болған фейил сөз дизбеклери дейміз. Жупкерлесіуші атауышлардан болған фейил сөз дизбеклеринин составындағы атлық, келбетлик, санлық, алмасық (сорау алмасығы) сөзлер бағыныңқы компонент болады да, ал фейил сөзлер бәрқулла бағындырыушы компонент болады. Мысалы: *хат жазыу, гүл егиу, пахта суйғарыу, дүзиу сызыу, таза сақлау, табыслы тамамлау, майда туурай, үш келиу, еки рет көриу, үш-төрт рет қарау, бес мәртебе тәкирарлау, қашан барыу, қалай ислеу* т.б.

Жупкерлесіуші атауышлардан болған фейил сөз дизбеклеринин составындағы сөзлердин өз ара байланысып келиуини схема түрінде төмендегисе беріуге болады:

*бағыныңқы
компонент*

*бағындырыушы
компонент*

Жупкерлесіуші атауышлардан болған фейил сөз дизбеклеринин бағыныңқы компонентлеринин қайсы сөз шақапларынан болыуларына байланысып, сөз дизбеклеринин бул түрин төртке бөлип қараймыз: 1) бағыныңқы компоненти формасыз табыс сеплигиндеги атлықтан болған фейил сөз дизбеклери, 2) бағыныңқы компоненти келбетликтен болған фейил сөз дизбеклери, 3) бағыныңқы компоненти санлықтан болған фейил сөз дизбеклери, 4) бағыныңқы компоненти алмасықтан (сорау алмасығынан) болған фейил сөз дизбеклери.

1. Бағыныңқы компоненти формасыз табыс сеплигиндеги атлықтан болған фейил сөз дизбеклери. Қарақалпақ тилинде формасыз табыс сеплигиндеги атлық сөзлер аұыспалы фейил сөзлер менен мәнилик жақтан белгили бир синтаксислик байланысқа түсип, фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай фейил сөз дизбеклеринин составындағы формасыз табыс сеплигиндеги атлық сөзлер аұыспалы фейил сөзлерден мәнилик жақтан гәрезли болып, бәрқулла бағыныңқы компонент сыпатында келеди. Ал, аұыспалы фейил сөзлер мәнилик жақтан

ғәрезли болған формасыз табыс сеплигиндеги атлық сөзлерди өзине бағындырып, бәрқулла бағындырыушы компонент сыпатында дизбеклесип келеди. Формасыз табыс сеплигиндеги атлық сөзлер менен аўыспалы фейил сөзлер өзлериини орын тәртибине қарай жупкерлесе байланысады. Мысалы: *Ол жер суйғирды, атыз тегиследди, шел шапты* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Соның арасында бир шопан бир стек қум әкелди (М. Дәрибаев). Дәрқал жантақларын алдық та, *суй апарып, шүдигарлап пахта ектик* (Ө. Хожаниязов). Ол келсе, *Айшагүл отын майдалап атыр екен* (Т. Қайыпбергенов). Шегирткеден қорққан *егин екпейди* (Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары). Киноға жыйналғанлар... *китап, гизета-журналлар оқып атыр* (С. Хожаниязов).

Тилдин фактлериин изертлеп қарағанда, формасыз табыс сепликли атлық сөзлер көбинесе аўыспалы фейиллер менен дизбеклесиў қәбилетине ийе. Себеби бағындырыушы компонент болып келетуғын аўыспалы фейиллердин ис-хәрекети, ҳал-жағдайы сол формасыз табыс сеплигинде келетуғын хәм бағынынқы компонент сыпатында қолланылатуғын туўра объектиге (туўра объектини билдиретуғын атлық сөзге) қаратылған болады. Фейил сөз дизбеклерииниң бул түри туўра объектик қатнаста қолланылады. Мысалы: *Мен балық аўласам, сен мал асырайсаң. ...Муз астына салған көп ай-нәрете көрдим. Азанда, түсте, кеште барып, сазан, шабақ, ылақа әкелип, гэсин қуўырса, гэсин асып, ыссы аўқат шөлкемлестирди. Балықшыларға көп тахта, ай-дузақ, май жибердик* (К. Султанов). Көшип келюўшилер бүгин екинши күн эрынларынан тұрып, ошақларына *от жағып атыр* (Ж. Сапаров). Борис ескек ести (Ж. Аймурзаев). Жағымсыз *от жегизбедим* (Ж. Сейтназаров).

Атлық сөзлердин табыс сеплигиниң формасыз түринде келип, аўыспалы фейил сөзлер менен мәнилик хәм грамматикалық жақтан байланысып, фейил сөз дизбегин дүзип келиўи фольклорлық хәм классикалық шығармаларда, қарақалпақ тилиниң революциядан бурынғы хәм түркий халықларының әйемги жазыў ескерткишлеринде де ушырасады. Мысалы:

1. Атаңа айтып шебер уста алдырың,
 Каттылансаң ерди кейин қалдырың,
 Он тоғыз ай Мийўаиыдай атаўға
 Қола менен берк қорған салдырың.

(«Қырққыз».)

2. Ордық орақ, шаптық отын, қаздық жап,
 Төрдик масақ, ийнимизге салдық қал.

(Күнхожа.)

3. Зерли тоным кийемен,
Арғымақ үйір сағынур,
Сағынғанда не қылур (67,50—52).

4. Йети бөри өлурдим... (68, 158). Марыма йуз эр, туруг
(бир) тим (68, 168).

Тилимиздеги формасыз табыс сеплигиндеги конкрет атлық сөзлер көбінесе хәрекетлик мәниши билдиретуғын аўыспалы фәйил сөзлер менен мәнилик жақтан дизбеклесип келсе, ал формасыз табыс сеплигиндеги абстракт атлық сөзлер көбінесе ҳал-жағдайды, сезиўди билдиретуғын (69, 69) аўыспалы фәйил сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып, фәйил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Мысалы: а) конкрет атлықлар менен дизбеклесиўше: Сонын ушын ерте бастап жылы қоралар таярлады. Алдына жаңа орылған жоңышқа салды. Хәзир қармақ қарайман (Ө. Айжанов). Есикти алдын, мал қораларды, жайдың төбелерин қардан тазартыў ушын үй ийелери қолларына гүрек, бел алып жүр. Олар шәп тасыйды. (Т. Қайыпбергенов); б) абстракт атлықлар менен дизбеклесиўше: Жалқаўға ис буйырсаң, саған ақыл үйретеди (Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары). Қолдың саўа ўақтында жаслар менен ойынсаўықлар өткерип те турады (С. Хожаниязов).

Формасыз табыс сеплигиндеги конкрет атлықлардың фәйил сөзлер менен дизбеклесип, фәйил сөз дизбеклерин дүзип келиўи формасыз табыс сеплигиндеги абстракт атлықларға қарағанда тилимизде бир қанша актив қолланылады.

Формасыз табыс сеплигиндеги абстракт атлықлар менен фәйил сөзлердин байланысы бәрқулла фәйил сөз дизбегин дүзип келе бермейди, ал көбінесе бир мәниши билдирип келеди. Себеби олардын өз-ара жийи-жийи бирге қолланылыўи нәтийжесинде, ондай дизбектеги сөзлер дәслепки материаллық мәниде усланыў қәсийетлеринен айырылып, бир пүтин лексикалық бирликке айналып кеткен (18, 263). Мысалы: турмыс кетирий, жәрдем берий, алғыс айтый, хызмет етий, ўәде берий, жуўап берий хәм т.б.

Фәйил сөз дизбеклеринин составындағы бағынықы компонент сыпатында қолланылатуғын формасыз табыс сеплигиндеги атлық сөзлер синтаксислик хызметине қарай гәпте көбінесе туўра толықлаўыш болып келеди: Бизлер қандай даўыл болса да балық айлай беремиз (К. Султанов). Арзынын он еки жастағы қызы китап оқып берип отыр. (С. Хожаниязов). Ертеде халық бул көлшиктин бойына буйдай ыргалтып еккен (И. Юсупов).

2. Бағынықы компоненти келбетликтен болған фәйил сөз дизбеклери. Тилимизде гәйпара келбетлик сөзлер өзлеринин мәнилерине қарай фәйил сөзлер менен жупкерлесе дизбеклесип, келбетликтен болған фәйил сөз дизбегин дүзеди. Бундай фәйил сөз дизбеклери, тийкарынан, пысықлаўышлық

қатнасты билдіршіп келеді. Мысалы: Мийригүл де кийімді таза кийетуғын еді (М. Дәрибаев). Торақты ашылау қатып бере ғой (А. Әлийев). Бизің Раяжан да сол ойынды жақсы үйреніпті (Х. Сейтов). Бригада суудан өнімлі пайдаланбақта. («Жас Ленинші» газетасы). Төрек егіншілер бәхәрги жұмыстарға қызғынлы киришип кетти («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Ол пухта, шебер ислейди (Ж. Сейтназаров). Сабақ кеуілдегидей кеуіллі басланды. («Жеткіншек» газетасы). Бозуглан... жалаңаяқ, тақыяшаң жууырып шықты («Бозуглан»).

Бирақ фейил сөзлердің қасында келген келбетлік сөзлердің хәммеси жупкерлесе байланысатуғын келбетликтен болған фейил сөз дизбеклерин дүзип келе бермейді. Себеби айырым келбетлік сөзлер дара тұрғанда материаллық мәниге иіе болса да, өзинен соңғы мәнилик жақтан байланысып келетуғын фейил сөзи материаллық мәниге иіе болмағанлықтан, екеуі қосылып бир мәниде қолланылып, лексикалық бірліктеги сөз дизбегин дүзеди. Олар мәнилі сөзлердің байланысынан болған сөз дизбегинің составына енгенде, оның тек бир компоненті сыпатында қолланылады хәм синтаксислик хызмети жағынан қоспа баянлауыш болып келеді. Мысалы: Сонда да Әмиудің сууы шийрин болады (А. Бекимбетов): Сазанның сорпасы күтә мазалы болады (сонда). Төлемис жағындағы балалар күшли келди (И. Дәуқарасв).

Келбетлік сөзлердің фейил сөзлер менен дизбеклесип жупкерлесе байланысқан фейил сөз дизбеклерин дүзип келиуі ұзақ уақытлардан бері қәліплескен қубылыс деп қарау керек. Себеби келбетлік сөз менен фейил сөзлердің мәнилик жақтан бекем байланысып белгилі бир синтаксислик жол менен дизбеклесип келиуі түркі халықтарының әйемги жазу ескерткішлеринен де көриуге болады. Мысалы: Қызымын қалыңсыз биртим (68, 168).

Келбетлік сөзлердің фейил сөзлер менен дизбеклесип келиуі мүмкиншилигин фейил сөзлердің атлық сөзлер менен дизбеклесип келиуі мүмкиншилигине салыстырып қарағанда, дәслепкиннің тилимизде бир қанша сийрек ушырасатуғынлығы байқалады. Келбетлік сөзлердің фейил сөзлер менен бир қанша сийрек дизбеклесип келиуі тек қарақалпақ тилине ғана тән қубылыс емес, ал бул шығыс жағынан тууысқан қыпшақ-ноғай группасына киретуғын қазақ тилине де тән қубылыс болып табылады (19,67).

Қарақалпақ тилинде келбетлік сөзлердің айырымлары өзлеринің мәнилерине қарай фейил сөзлер менен дизбеклесип фейил сөз дизбегин дүзип келсе, ал гейпаралары фейил сөзлер менен бундай дизбеклесіу қәбилетиче иіе емес. Мәселен: ақ, қара, қызыл, сары, шийкил сары, көк қызғылт, ақ қубы, қара қасқа, ұзын бойлы, үлкен денели. социалистлик, коммунистлик т. б. усаган келбетлік сөзлер фейил сөзлер менен дизбекле-

сип, фейил сөз дизбеклерин дүзип келе алмайды. Себеби олар көбінесе ағауыш сөзлер менен дизбеклесіу қабилетине ийе. Мысалы: *ақ орамал, қызыл қәлем, қара қасқа сыйыр, ұзын бойлы келишек, социалистлик жирыс, коммунистлик мийнет* т.б.

Сондай-ақ, барлық фейил сөзлер де дус келген келбетлик сөзлер менен дизбеклесип келе бермейди. Себеби олардың (фейил сөзлердин) ишинде көбінесе адамның ямаса басқа бир предметтин ишки сезимин, ҳал-жағдайын, қабыл етиуин, ҳәркетиин билдиретуғын фейил сөзлер ғана айырым келбетлик сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып келе алады (19 67). Демек, бул жағынан қарағанда келбетлик сөзлердин фейил сөзлер менен, сондай-ақ фейил сөзлердин келбетлик сөзлер менен дизбеклесип келиуи тилимизде бир қанша ықшамлы деўге болады.

Фейил сөзлер менен тийкар келбетлик те, дөрени келбетлик те дизбеклесіу уқыплылығына ийе. Тийкар келбетликлердин айырымлары фейил сөзлер менен өзлеринин орын тәртибине қарай мәнилик жақтан жупкерлесе байланысып, ис-хәркетиин сапасын билдирип келеди. Әсиресе фейил сөзлер менен көбирек жупкерлесе байланысып келетуғын тийкар келбетликлердин баслылары төмендегилер: *ұзын, қысқа, ири, майда, жақсы, жаман, қалың, жақын, ұзақ, пухта, шәбер, сулық, таза, тегис, саррас, туўры* т.б. Мысалы: Быыл қыс қатты келгенликтен, муз қалың қатқан еди (К. Султанов). Екеўимиз сағынысып көрискеп дослардай *ұзақ гүрриңлестик* (сонда). Сәлийма Жәмийлаһын еки көзине тигилип *жақынчырақ отыры* (сонда). Жай дәслеп ылай менен *тегис сыбалған* (Т. Қайыпбергенов). Хәзирги звенонын атызларында шигитлер *жақсы көгерип шықпақта* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Агрегатшы механизатор Қыдырбай Мәшәрипов хәм Нышанбай Мәттиязов жолдаслар егис агрегатын *шебер ислетпекте* (сонда). Әсиресе алмаслап егиу *кең қолланылады* (сонда).

Бизге туўры бир жол—ол Ленин жолы,
Ленин жолын кирсиз *таза сақлаймыз*.

(И. Фазылов.)

Дөрени келбетликлердин ишинде көбінесе *-лы//ли -сыз// -сиз, -дай//дей, -тай//тей*, ал сийрек—*шаң//—шең* формалы дөрени келбетлик сөзлер бағыныңқы компонент сыпатында фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди.

Фейил сөз дизбеклеринин бул түринде-*лы-ли* формалы дөрени келбетликлер ис-хәркетке байланыслы белгиниң ямаса сапаның бар екенлигин аңлатса, ал *сыз/ -сиз* формалы дөрени келбетликлер ис-хәркетке байланыслы белгинин

ямаса сапаның жoқлығын аңлатады. (54, 193—196). Мысалы: Дружина пионерлери ҳәр жылы терек егиў мапазын қызғынлы өткерди («Жеткишиек» газетасы). Өйгкени жана техниканы жаслар ғана өнимли пайдалана алады (сонда). Ол ҳәр күн 6—8 гектар жерди сапалы культизациялайды («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Пахтаиыч барлығы таярлаў пунктине қанарсыз тасып жеткерилди (сонда). Көпшилик участкаларда чекшккалаў сапасыз өткерилген (сонда). Жумыс нәтийжелі тамамланды (А. Бекимбетов). Ҳаял-қызлар механизаторларының оқулары табыслы жүргизилип атыр (сонда). Опыншы классты үлгили питкерди. (Ж. Сейтназаров).

-Дайл-дей, тайл-тей формалы дөренди келбетликлер феил сөзлер менен мәнилик жақтан дизбеклесип келгенде, олар бир предметке салыстырыў, уқсатыў мәнсинде қолланылады (70, 69). Мысалы: Ақ шенгелдин тикеплери қолға мақпалдай тийди. (А. Бегимов). Пәтгн шийленбей қалған тамның ағашлары көмирдей қараўытқан (Т. Қайыпбергенов). Толик бурыйтай қызарып кетти (Қ. Бегжанов). Шана көк муздың үстинде машинадай алға атлығады (К. Султанов). Қараңғыда атылған оқ аққан жұлдыздай жарқырайды (А. Оразов). Балықшыларға теніз сырып бергиси келмегендей аўдарылып төнкерилди, гейде төселген кийиздей жайылады (Ө. Айжанов).

-Дай (вариантлары менен) келбетлик жасаўшы суффикстин бурынғы формасы—дек (вариантлары менен) болған (41, 115; 70, 69—70; 71, 238). Тюркологлардың дәлиллеўлерише, -дай,-дек формаларының дәслепки тарийхый шығысы «тең» деген сөздин мәнсинен келип шыққан (44, 285; 71, 238).

-Дек келбетлик жасаўшы форма ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде дерлик қолланылмайды. Ал, ол революцияға дейинги классикалық әдебиатларда, сондай-ақ халық шайырларының революциядан бурынғы жазған шығармаларында көбирек қолланылады ҳәм бундай дөренди келбетликлер феил сөзлер менен мәнилик жақтан жупкерлесе байланысып, келбетликтен болған феил сөз дизбеклерин дүзеди.

1. Тырнадек отырып, сондек үрген,
Иуз мың жиға билән қабағын керген...

(Әжичияз.)

2. Көргенлер беким стип, қандак сүзилген,
Кекилине нижиў-маржан дилитген.

(А. Муҳсиев.)

Изертленген материалларға қарағанда, -дек формасы арқая жасалатуғын дөренди келбетликлердин феил сөзлер менен байланысып, феил сөз дизбеклерин дүзип келиўи ата-

Ғыш сөз дизбеклерини дүзип келүүнинен гөре бир қапша сийрек ушырасатуғынлығы байқалады.

Қарақалпақ тилинде-дай формасының грамматикалық хызмети көпшилик жағдайларда *шелли, киби, яқлы, тәризли, сыяқлы, секили, тақлетте, қурлы, қурақым* т. б. ұсаған көмекши сөзлердин (тиркеүйшлердин) хызметлерине сәйкес келеди. Мысалы: *Аўзына салғаннан май сыяқлы ерий береди* (Ө. Айжэнов).

Халып билмей зикир айтып аллалар,
Адамларды алдап, бәрхә оллалар,
Суўпы, ийшап, ақун және моллалар,
Көзлериме шийтан яқлы көринди.

(Бердақ.)

Жоқарыдағы *май сыяқлы ерий береди, шайтан яқлы көринди* деген фэйил сөз дизбеклериндеги *сыяқлы, яқлы* деген көмекши сөзлерди (тиркеүйшлерди) түсирип, олардың орнына-дай формасын қосып айтыўға да болады.

Жупкерлеснў жолы менен байланысатуғын фэйил сөз дизбеклериниң составындағы тийкар хәм дөрепди келбетликлер өзлериниң синтаксислик хызметлерине қарай гәпте көбинесе пысықлаўыш болып келеди. Мысалы: «Шоманай» совхозының Ленин атындағы бөлиминиң рабочийлары быйылғы жылы жерлерди егиске таярлаў инин *жақсы шөлкемлестирди* («Жас Ленинши» газетасы). Бул кәсипти жаны сүйип ислегендиктен, машинаның механизмлерин жақсы өзлестирди хәм *саррас басқара билди* (Ж. Сапаров). Жас қәнигелерди жәмийетлик илмлер менен *терең қуралландырайық* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Бақша болса, балалы аналар *әнимли ислейди* («Жеткишшек» газетасы). Машинасы тап *адамдай* чахталарлы *тереди* (Ж. Дилмуратов). Жеминен айрылған *жолбарыстай ашыўлы гүрсинеди* (К. Султанов). Ол... қол ушына көтерип, қапталындағы тамның басына *кесектей ылақтырып жиберди* (И. Ю. унов).

3. Бағыныңқы компоненти санлықтан белған фэйил сөз дизбеклери. Санлық сөзлер лексикалық жақтап атаўыш сөзлерден бөлишип шыққан сөз шақапларының бир түри болып, олар келбетлик хәм рәўишлер сыяқлы улыўма белги мәнисин аңлатады (54, 225). Мәселен, келбетлик сөзлер предметтиң, сондай-ақ ис-хәркеттин сапалық белгисин билдиретуғын болса, рәўиш сөзлер я ис-хәркеттин белгисин, я белгиниң белгисин (келбетлик хәм рәўишлердин белгисин), я айырым предметтин белгисин билдирип келеди. Ал, саплық сөзлер болса предметтин хәм ис-хәркеттин санлық ямаса муғдарлық белгисин билдиреди. Демек, санлық сөзлер бир жағынан предметлик мәнидеги атаўыш сөзлер менен дизбеклесип келсе, екннши жағынан хәркетлик мәнидеги фэйил сөзлер менен де дизбеклесип келнў қәбилетине ийе.

Санлық сөзлер семантикалық хэм грамматикалық жақтан Фейил сөзлер менен жупкерлесе дизбеклесип, санлықтан болган Фейил сөз дизбегин дүзип келеди. Қарақалпақ тилиниң Фактлерин изертлеп қарағанда, санлық сөзлердин Фейил сөзлер менен дизбеклесип, Фейил сөз дизбегин дүзип келиўи, улыўма предметлик мәнидеги атаўыш сөзлер менен дизбеклесип, атаўыш сөз дизбегин дүзип келиўипен гөре бир қанша сийрегирек ушырасады. Санлық сөзлер Фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып, санлықтан болган Фейил сөз дизбегин дүзип келгенде, олар (санлық сөзлер) бағынықы компонент болып келеди де, ал Фейил сөзлер бағындырыўшы компонент болып келеди. Фейил сөз дизбегинин составындағы санлық сөзлер Фейил сөзлер менен атаў формасында турып та, оған *рет, сапар, есе, мәртебе, жола, (жолата)*, т. б. усаған сөзлер менен қабатласып келип те (19,55), сондай-ақ есаплық сөзлер менен дизбеклесип келип те байланысады. Мысалы: 1. Қоңыраўды *еки шыңғырлатып*, Серимбет шаўқымды зорға басты (Ө. Айжанов). Жәмийла қасына келип, үкиге үчилип арқалықты қолына алып, жоқары төмен жиберип, *бир-еки мәртебе тартып көрди* (К. Султанов). Қурды *үш-төрт айланды* («Алпамыс»). Биринши шофер бир күнде *төрт жола қатнады*, ал екинши шофер *алты жола қатнады* (3 - қарақалпақ класы арифметикасынан). Ерсепп молла түтинге түйилип, *бир-еки рет жөтелип алды* (А. Бекимбетов). Жолбарыс баласын *еки-үш жалады да*, маған қарап бир ырылдап қойды (Ә. Шамуратов). Өткен жылы консерв ислеп шығарыўдын планы *102 процент орынланды* («Жас Ленинши» газетасы). Электр энергиясын жетистиріў 1980-жылы 1960-жылға қарағанда *130 есе көбейди*. Мәкке жетистиріў бойынша мийнет өними *210 процент өседи*, мәккениң ҳәр бир от-жем бирлигиниң өзине түсер бақхасы *175 процент арзанлайды* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы).

2. Ата-бабадан қалған жол
 Ғарыма менен бир көрсет.

(«Мәснағиша»)

Бирақ ҳәр қандай дизбеклесип келген санлық сөзлер менен Фейил сөзлердин байланысы санлықтан болган Фейил сөз дизбеклерин дүзип келе бермейди. Мысалы: Бизлер *үшеў едик* (С. Салийев). Атадан туўған *алтаў едик*, өле-өле *жетеў болдық* (Н. А. Баскаков т. 2).

Мысаллардағы *үшеў едик, алтаў едик, жетеў болдық* деген сөз топарлары формасы жағынан жоқарыдағы санлықтан болган Фейил сөз дизбеклерине уқсастай болып көринсе де, олар еле санлықтан болган Фейил сөз дизбегин дүзе алмайды. Себебин олар мәнилик сөзлердин дизбегинен дүзилген Фейил сөз

дизбеклерн емес, ал биринен бирин бөлип алып қараўға болмайтуғын хәм олардын дизбегн тек бир мәнилл сөздин хызметине сай келетуғын лексикалық бирликтеги сөз дизбеклерн ғана бола алады.

Гейпара фразеологиялық сөз дизбеклеринни составында да санлық пенн фейил сөздин дизбегинен болған сөз топарлары ушырасыуы мүмкин. Олар да сыртқы формасы жағынан санлықтан болған фейил сөз дизбеклеринс усамай болып көринсди. Бирақ ондай сөз топарлары да санлықтан болған фейил сөз дизбегин дүзе алмайды. Себеби олар бурыннан усылай қоллеспн кеткен турақлы сөз дизбеклерн болып табылады хәм мәниллнн жақтан тек ғана бир мәниге барабар болып келеди. Оны мына төмендеги мысаллардан анық көрнүге болады. Мысалы: ...Ертең мейлн қолынан *бир келсе, еки қылсын* (М. Дәрибаев). Бир тислем нанн қалып едн, оны *еки шайнап бир жутып*, жуўырып келди Сейтжан (сонда). Екеўимиз *мың айтқан менен бир пул* (Ө. Хожаниязов). Опын жоқ екшин сол қарада билдик те, «алла бәрекелла» деп санға *бир урдық* (М. Дәрибаев). Жас маман өз қәнигелигин күте-күте сн изинде *еки көзи төрт болыпты* (Ө. Айжанов). Адымынды *алты аштырмайды* (Т. Қайыпбергенов).

Бир сөзди *еки шығып* болма халыққа масқара,
Барады деп үмнн етпе,
Еки сөйлемеиди тилим

(А. Дабылов.)

Бир жасайман хәр көргенде бойында.

(«Қырық қыз».)

Берилген гәплердеги *бир келсе, еки қылсын, еки шайнап бир жутып, мың айтқан менен, бир урдық, төрт болыпты, алты аштырмайды, еки шығып, еки сөйлемеиди, бир жасайман* деген сөз топарлары санлықтан болған фейил сөз дизбегин дүзин турған жоқ. Сондай-ақ, оларды турақлы түрде байланысып келген сөзлердин дизбегиннен жәнсиз булай этип бөлип алып қараўға да болмайды. Себеби олар қасындағы сөзлер менен қосыла хәммесн бир мәнини билдиретуғын турақлы фразеологиялық сөз дизбеклери болып табылады. Мәселен, жоқарыдағы гәплердеги қолынан *бир келсе еки қылсын, еки шайнап бир жутып, мың айтқан менен бир пул, санға бир урдық, еки көзи төрт болыпты, адымыңды алты аштырмайды, бир сөзди еки шығып, еки сөйлемеиди тилим, бир жасайман хәр көргенде бойыңды* деген фразеологиялық сөз дизбеклери аямасын, өрлн гурлы, тез жеп, тыңламайды, өкиндик, шаршапты, тез услайды, жетеди, өтирик сөйлеп, өтирик айтпайман, қуўанаман деген мәниллерди билдирип келеди. Демек, бундай турақлы сөз

дизбеклеринин составындағы санлық пенен фейил сөзлердин байланысын өзлериниң улыўма дизбегинен айырып, булар формасы жағынан фейил сөз дизбегине бир қанша уқсас екен деп, оларды санлықтан болған фейил сөз дизбегине киргизип қараўға болмайды.

Жоқарыда айтқанымыздай-ақ, санлық сөзлердин хәммеси бирдей фейил сөзлер менен дизбеклесип, санлықтан болған фейил сөз дизбегин дүзип келе бермейди. Изертленилген материалларға қарағанда, қарақалпақ тилинде көбинесе жыйнақлаў хәм топлаў санлықлардан басқа санлықлар (булардын ишинде әсиресе соңғысының гейпара жасалыўларында фейил сөзлер менен жупкерлесе дизбеклесип келиў пайытлары ушырасады) фейил сөзлер менен жупкерлесе дизбеклесип, санлықтан болған фейил сөз дизбеклерин дүзип келе алады.

Қарақалпақ тилиндеги санлық сөзлердин фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып, санлықтан болған фейил сөз дизбеклерин дүзип келиўи ҳәр түрли грамматикалық құраллардын жәрдеми арқалы иске асады хәм бағыныцқы компонент болып келетуғын санлық сөзлер төмендегидей мәнини аңлатып келеди:

1. Атаў формасындағы санақ санлықлар жеке турып-ақ фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып, ҳәрекеттиң саын билдирип, санлықтан болған фейил сөз дизбегин дүзе алады. Бундай фейил сөз дизбегиндеги санақ санлықлар өзи байланысып келген фейил сөздеп аңласылған ис-ҳәрекеттиң ислениў мұғдарын нақма-нақ көрсетеди. Мысалы: *Бир ҳаят телеграфтын ағашын бир урып, бир сөйлейди, еки урып, еки сөйлейди* (М. Дәрибаев). *Күн бир жайса, терек еки жайады*. Атын арық болса, *бир шап, отышы аз болса бир жақ*. (Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары).

Кызым дейип ҳәр бетисен бир өтим,
Ешдигисин ладап улым өзиң бил.

(«Мәспатша».)

2. Қатарлық санлықлар фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып, санлықтан болған фейил сөз дизбегин дүзип келеди хәм ис-ҳәрекеттиң исленгенлигиниң қатар тәртин билдиреди. Мысалы: 1. *Ғарры биринши атқанда бесеўин, екинши атқанда, үшеўин, үшінши атқанда ушып баратырған бир-ўин сулайтты* (Ә. Шамуратов). *Сарымбет пенен Шәмшиет қонақ күтнүдин бундай сәи-салтанатын биринши көрип атыр* (А. Әлийев).

2. *Хәм Өмирбай, хәм Айпара*
Биринши кирди колхозға.

(Ж. Аймурзасв.)

(С. Нурымбетов.)

3. Санақ санлықлардың өз-ара жупласып айтыуынан жасалған шамалық санлықлар хәм оларға *рет, сапар, мәрте (мәртебе) жола (жолата)* усаған сөзлер қабатласа дизбеклесип келип те, фейил сөзлер менен мәңилик жақтан жупкерлесе байланысып, санлықтан болған фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Бундай жағдайда шамалық санлық сөзлер фейилден аңласылған ис-хәрекеттин, хал-жағдайдың ислениу мугдарын шама менен ямаса шеккиле; көрсетеди. Мысалы: *Аэроплан бир-еки силкинди* дс, туп-тууры күнди изерлеп, жердин танабын тартып, кем-кемнен жоқары көтериле баслады (Н. Дәуқараев). *Аэроплан каналды еки-үш айланды да*, төмен таслады (сонда). *Бир-еки мәртебе тәкирарладым* (Ә. Шамуратов). Бул сапары жолбарыс маған *бир-еки қарады* (сонда). Мен күнде *еки-үш барып*, тексерип турдым (сонда). Қыдырбай хатты *бир-еки рет қайталап оқыды* (Ж. Сейтназаров). Өткен жылларда егилген жоңышқалар кеминде 3-4 *рет орылып*, хәр гектардан кеминде 70 центнерден беде алынды («Жас Ленинши» газетасы). Қанзада отырған жеринде *бир-еки рет шақырды* (А. Бскимбетов). *Параход бир-еки жола бақырды* (Н. Дәуқараев). ...Ерполат аттан аударып алып, ишке *бес-алты тепти* (М. Дәрибаев). Ғаррының қасында отырған Нуржан ғаррының сөзин қууатлап: «Бармау керек!»—деп *еки-үш сапар бақырды* (сонда). Жумабай малақайын қолына алып *бир-еки мәртебе қышқырды* (К. Султанов).

4. *Рет, болып, сапар, мәрте (мәртебе), жола (жолата)* усаған сөзлер менен қабатласа дизбеклесип келетуғын санақ ямаса қатарлық санлықлар фейил сөзлер менен мәңилик жақтан байланысып, санлықтан болған фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Бундай фейил сөз дизбеклериниң составындағы санлық сөзлер ис-хәрекеттин есаплық ямаса ретлик мугдарын, оның қайталаныу санын аңлатады. Мысалы: ...*Төрт рет суйғарып, үш рет азықландырдық*. Ол хәзир *үш рет сайылады* хәм күнине 11—12 литрден сүт береди (Ж. Сейтназаров). Тәжибай ата күнине қойларып *еки мәртебе суйғарады* (сонда). Тағы изли-изинен *еки мәртебе жарқылдады* (Ә. Тәжимуратов). ВЛКСМ Орайлық Комитетинин Пленумы: кеминде 6 айда *бир рет шақырылады* («Жас Ленинши» газетасы). 14-сентябрьде (1959-ж) Айға *биринши рет советлик вымпел түсирилди* («Жеткишешек» газетасы). Менлимурат аға қол шаршы салып жүриуди *биринши рет үйретти* (Т. Қайыпбергенов). *Фронтқа биринши мәртебе келиуиңиз бе?* (А. Оразов). Сырымбет *биринши болып жазылды* (А. Әлийев). Артық үйге *екинши сапар келди*. Агамурат үйге отын алып кириу ушын үйден шыгып отың.

хапаға *еки жола барып келди*. Ол 400 м дөңгелек майданыны *еки жола айланып өтти* (3-қарақалпақ класы арифметикасынан). Алныс атлы отряд он-оннан *келди алты рет* (А. Дабылов).

5. «Есе» сөзи менен қабатласа дизбеклесип келетуғын санақ бөлшек хәм шамалық санлықлар фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып, санлықтан болған фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай фейил сөз дизбеклериндеги санлық сөзлер ис-хәрекеттиң өснү ямаса кемий дәрежесин, муғдарын көрсетеди. Мысалы: Совет власты жыллары ишинде бизин үлкемизде санаат өндирисиниң көлеми *197 есе*, шигитсиз пахта ислеп шығарыуы *118 есе артты* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Рабочийлардан К. Хожамбергенов, А. Султамуратов, С. Өтегенов хәм Оразбаевлар күнлик нормаларын *1,5—2 есе орынлап жүр.* («Жас Ленинши» газетасы). Ал, оның орнына 29508 литр сүт сауып алып, миннетлесмесин *еки ярым есе орынлады* («Жеткиншек» газетасы). Ол дәслепки күнлерден баслап-ақ жер сууғарыудың күнлик тапсырмасын *1,5 есе орынлап киятыр* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Алдыңғы бес жыллықларда мийўе жетистириу хәзиргиге қарағанда *2—3 есе артады* (сонда). 58 ден 16 ны алыңыз, келип шыққан санды *үш есе кемитиңиз*, тазадан пайда болған санды *бес есе арттырыңыз* (3-қарақалпақ класы арифметикасынан). Каналдың сууы жаз айларына қарағанда қыс айларында *еки есе кемийди* (ойдан).

6. «Процент» сөзи менен дизбеклесип келетуғын санақ хәм бөлшек санлықлар фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып, санлықтан болған фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай фейил сөз дизбегиниң составындағы санлық пенен «процент» сөзиниң қабатласа дизбеклесийүинен болған бағыныңқы компонент бағындырыушы компоненттеги ис-хәрекеттиң ислениу муғдарын процент есабы менен нақма-нақ көрсетеди. Мысалы: Айлық нормамды *190—200 процент орынлап жүрмен.* (Ө. Хожаниязов). Енди қой шаруашылығын өркенлестиу мәселесине келсек, онда бул *102,9 процент орынланды* (сонда). Колхозлар бойынша тапсырма *1,4 процент*, совхозлар бойынша *7,5 процент орынланды* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Нәтийжеде бригада өткен жылы пахта таярлау планын *124 процент орынлады* (сонда). Шошқа өсириу *100 процент*, тауық асырау *200 процент орынланды.* (Ш. Қосбергенов). Олар тоғыз айлық өним ислеп шығарыу планын *103 процент орынлап*, ұлыўма 25 тонна ақ майды артық жетистиреди («Жас Ленинши» газетасы).

7. Уақытлық мәнини билдиретуғын *жыл, ай, күн, саат, минут, секунд* усаған атауыш сөзлер менен қабатласа дизбеклесип келетуғын санақ хәм шамалық санлықлар фейил сөзлер менен мәнилик жақтан біткерлесе байланысып, санлықтан болған фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Бағының-

қы компонент сыпатында келетуғын санлықтар менен (санақ хәм шамалық санлықтар) ұақытлық мәнини билдиретүғын ата-ұыш сөзлер фейил сөзден аңласылған ис-хәрекеттин ұақытлық мұғдарын бирде нақма-нақ билдирсе, бирде шама менен билдириүи мүмкин. Мысалы: Мен Рейымбеттин хызмегин *4 жыл ислеи*, қарным қалықпады (Н. Дәўқарасв). Рузымбет әкенин қасында *үш жыл болдым* (сонда). Төрткүлдеги интернатта *үш жыл оқыдым* (Т. Қайыпбергенев). Ертение Сәлһйма фермаға барып, *бир-еки күн иследи* (К. Султанов). Еле Жәмһйла *бес алты күн дәрьянын бойында сарғайтар* (сонда). Менин еки көзим төрт болып, сени *бес жыл куттим* (Ө. Айжанов). Қурбанбек төре бир *уйқыласа, қырық күн уйқылайды екен* (Н. А. Баскаков, Т. 2). Бул жерде *төрт жыл оқығанман* (Ө. Хожаниязов). Пассажир самолеты биринши күни *7 саат ушты*, ал екннши күни *12 саат ушты*. Олардың биреүи *3 күн иследи*, ал екнншиси *4 күн иследи*. Ушырасқанға шекем биринши адам саатына 4 км деп жүре отырып, *2 саат жүрди*, ал екнншиси саагына 3 км ден жүре отырып, *3 саат жүрди* (3-қарақалпақ класы арифметикасынан). Дәрүзанын қапысын *бир жыл төрт ай соқтырды* («Қырқ қыз»). ..Әбдикерим иниси менен *15 минут сөйлести*. Ол суўдың астында *50 секунд турды* (ойдан).

8. Санақ хәм шамалық санлықтар кесисликти өлшеү мәнисинде қолланылатуғын *адым (қәдем), километр, шақырым* ұсаған сөзлер менен қабатласа ұсланып, олар бир компонент сыпатында өзинен сонғы фейил сөзлер менен мәнилик жақтап байланысып, санлықтап болған фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Бағынышқы компонент сыпатында келетуғын санақ хәм шамалық санлықтар менен *адым (қәдем), километр, шақырым* ұстап сөзлер фейил сөзден аңласылған ис-хәрекеттин кесислик мұғдарын билдиреди. Мысалы: Дәслепки Жәмһйла көрген жердеги муздың жарығы мықлы *алты-жети адым ашылыпты* (К. Султанов). Дяғынан тик турған Жәмһйланы қолтықлап, жигит *он-онбес адым бастырды* (сонда). Ол алға қарай *онлаған қәдем жүрип барды* (Ж. Сейтназаров). Летчик үш күнде *5970 км ушты* (3-қарақалпақ класы арифметикасынан). Ол суўдың ағысы жылжыған жаққа қарай *бес-алты қәдем жүрди* (ойдан).

2. Душпан етияди тас-талқан,
Көп жерди ашып астынан,
Волгоградтың үстинен
Үш жүз шақырым асырыпты.

(А. Дабылов.)

Ғақыйқатында да, биз жоқарыда сөз еткен *процент, жыл, ай, күн, саат, минут, секунд, адым (қәдем), километр, шақырым* ұсаған сөзлер санлық сөзлер менен фейил сөзлерди бир-бирине байланыстырып, санлықтап болған фейил сөз дизбегин дүзиңде үлкен хызмет атқарады. Себси ол сөздерсиз

жанындагы санлық сөзлөр өзлүгүнөн фейил сөзгө тиккелей байланыса алмайды. Егерде санлық сөзлөр оларсыз байланыска түскөн жагдайда, онда олардын мәнилери өзгөрүп кетеди. Мәселен, мына төмөндеги гөпөлөрдөгү санлыктан болгон фейил сөз дизбеклеринин байланысына сер салып көрөйүк:

1. Мен тениз жагасына қарай *он-онбес қәдем жүрүп*, кейинге қарадым (ойдан).

2. Пассажир самолети биринши күни *7 саат ушты*, ал еккинши күни *12 саат ушты* (3-қарақалпақ класы арифметикасынан).

3. Бригада май айынын планын *105 процент орынлады* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы).

Бул гөпөлөрдөгү *он-онбес қәдем жүрүп*, *7 саат ушты*, *12 саат ушты*, *105 процент орынлады* деген сөзлөрдүн дизбеклери санлыктан болгон фейил сөз дизбеклери болып табылады. Бирақ олардагы *он-онбес*, *7*, *12*, *105* санлық сөзлери усы гөпте өзлүгүнөн жүрүп, *ушты*, *срынланды* деген фейил сөзлөргө байланысып турған жоқ, ал *қәдем*, *саат*, *процент* деген сөзлөрдүн жәрдеми арқалы байланыска түсип тур. Егерде олар өзлүгүнөн фейил сөзлөр менен тиккелей байланысса, онда басқа мәнилерди билдирип кетиүп мүмкин. Демек, жоқарыдагы *қәдем*, *саат*, *процент* деген сөзлөр санлық сөзлөр менен фейил сөзлөрді бир-бирине байланыстырып, фейил сөз дизбегин дүзиуде грамматикалық элемент сыпатында хызмет атқарады.

Санлық сөзлөр өзлериин семантикасына қарай, фейилден аңдасылған ис-хәрәкәттин санын, муғдарын ямаса муғдарлық шамасын көрстип, өзи дизбеклесип келген сөзи менен бирге пысықлауышлық қатнаста қолланылады. Фейил сөз дизбегинин составындағы бағыныңқы компонент сыпатында келетуғын санлық сөзлөр синтаксислик хызметн жагынан гөпте көбинесе пысықлауыш болып келеди. Мысалы: Бригада апрель айынын планын *117,3 процент орынлады* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы).

Нәтийжеде бригада өткен жылы пахта таярлау планын *124 процент орынлады* (сөзда). Қәдирбай *бир—еки рет бақырды* (А. Бекимбетов). Бизлер Мойнақта *еки күн болдық* (С. Салиев). Ағаш басыма кийин *3—4 жола ушып та көрдим* (А. Оразов). Заводтын рабочийлары ҳәр жибергенде 250 китаптан колхозға *еки жола китаптар жиберди*. 1112 санын қосылыушы тип *4 жола тақирарлаңлар* (3-қарақалпақ класы арифметикасынан) Мурат Кеңес пенен *10 минут сөйлесті* (ойдан).

4. Бағыныңқы компоненти алмасықтан (сөрау алмасығынан) болған фейил сөз дизбеклери. Қарақалпақ тилинин фактлерин изертлеп қарағанда, алмасық сөзлөрдүн ишинде тек сөрау алмасықлары ғана фейил сөзлөр менен мәнилик хәм драмматикалық жақтан дизбеклесип, жупкерлесю жолы менен байланысқан фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: Сен

Москвадан қашан келдің? Жарыс қалай өтті? Дем алыс күни не істедің?

Демек, гүлләп алмасық сөзлер фейил сөзлер менен жупкерлесе байланысып келе бермейти. Себеби алмасық сөзлердин басқа түрлерин фейил сөзлер менен басқарыу жолы менен байланысып келиуи мүмкин. Ал, слардын ишинде тек бир түри ғана, ол да болса сорау алмасығы ғана фейил сөзлер менен жупкерлесе байланысып, фейил сөз дизбегин дүзип келе алады. Бұл жағынан қарағанда, алмасық сөзлердин фейил сөзлер менен байланысып, жупкерлескен фейил сөз дизбеклерин дүзип келиуи тиімизде жүдә ықшамлы деуге болады. Қарақалпақ тилинде сорау алмасығы менен фейил сөзлердин өз-ара синтаксислик байланысы жупкерлесе байланысатуғын фейил сөз дизбеклерин дүзетуғын болғанлықтан, оларды кишигирим тарау ретинде өз алтына айырым беріуді мақул көрдик.

Бирақ хәр түрлн формаларда ямаса сеплик жалғаулары менен өзгериске ушырайтуғын сорау алмасықтары менен (мысалы: *кимди? нени?* т.б.) фейил сөзлердин байланысы жупкерле байланысқан фейил сөз дизбегин дүзе алмайды. Мәселен, *кимди көрдің?* деген сөз дизбегинде *кимди* деген сорау алмасығына қарай отырып, оны жупкерлесе байланысқан фейил сөз дизбегинде деуге болмайды. Себеби сорау алмасығы фейил сөз бегин түбир халында турып бири менен бири орын тәртинине қарай жупкерлесе байланысып турған жоқ, ал сеплик жалғауының сепмасы арқалы өз-ара басқарыу жолы менен байланысып тур. Сондықтан бундай сөз дизбеклери басқарыла байланысқан фейил сөз дизбег деп қаралады. Демек, сорау алмасықтарының ишинде де тек түбир халында турған хәм хеш кандай сеплик жалғауларының формаларын қабыл етпеген сорау алмасықтары ғана фейил сөз бегин жупкерлесе байланысып келеді. Ал, басқалары, сөзсиз, жупкерлесе байланысқан алмасықтан болған фейил сөз дизбеклеринин объектисине кирмейди. Сорау алмасықларының фейил сөзлер менен орын тәртинине қарай жупкерлесе байланысып келиуинин дурислығын ямаса шартурислығын олардын орнына сөз қойыу арқалы да билиу мүмкин. Себеби сорау алмасығы фейил сөз бегин жупкерлесе байланысса, оның орнына қойылатуғын сөз де жупкерлесе байланысады. Ал, сорау алмасығы фейил сөз бегин басқарыла байланысса, оның орнына қойылатуғын сөз де фейил сөз бегин басқарыла байланысады. Мысалы: 1. Институтты қашан көрдің? 2. Жолда сен кимди көрдің?

Баринши гәптеги *қашан титкердің* фейил сөз дизбегин өз-ара орын тәртинине қарай жупкерлесе байланысып тур. Егер *қашан* деген сорау алмасықтың орнына *бийыл* деген рәуиш сөзди қойып айтсақ, ол сөз де фейил сөз бегин жупкерлесе байланысады.

Баринши гәптеги *кимди көрдің* деген фейил сөз дизбегинде бири менен басқарыу жолы менен байланысып тур. Егер-

де *кимди* деген сораў алмасығынын орнына *жолдасымды* деген сөзди қойып айтсақ, ол сөз де *фейил* сөз бенен басқарыў жолы менен байланысады.

Б. БАҒЫНЫҢҚЫ КОМПОНЕНТИ СЕПЛИК ЖАЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ АТАҰЫШЛАРДАН ЯМАСА АТАҰЫШЛЫҚ ХЫЗМЕТТЕ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН СӨЗЛЕРДЕН БОЛҒАН ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

Қарақалпақ тилинің фактлерин изертлеп қарағанда, атаўыш хәм атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер *фейил* сөзлер менен белгили бир грамматикалық формалардын — сеплик жалғаўларының жәрдеми менен синтаксислик байланысқа түсип, *фейил* сөз дизбеклерин дүзип келеди. Бундай *фейил* сөз дизбеклериндеги сөзлердин арасындағы байланыс басқарыў жолы менен иске асады. Атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди *фейил* сөзлердин сеплик жалғаўлары арқалы басқарып, *фейил* сөз дизбеклерин дүзип келиўи тилимизде жүдә актив қолланылады. Атаўыш сөзлерди сеплик жалғаўлары арқалы басқаратуғын *фейил* сөз дизбеклеринин составындағы бағыныцқы компонент өзинен соңғы бағындырыўшы компонентке мәңилик хәм формалық жақтан гәрезли болып, оған бағына байланысады. Ол гәрезлилик хәм бағыныцқылық белги онын (бағыныцқы компоненттин) белгили бир грамматикалық формаға ийе болыўы менен ямаса белгили бир жалғаўда турыўы арқалы характерленеди.

Атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөздин айырымлары *фейил* сөзлер менен табыс сеплигинин аффикслери арқалы байланысқа түсип, *фейил* сөз дизбеклерин дүзип келсе, гейпара атаўыш ямаса атаўышлық хызметтеги сөзлер кенислик қатнасты билдиретуғын сепликлердин, дәл айтқанда барыс, шығыс хәм орын сепликлеринин аффикслери арқалы өз-ара мәңилик хәм формалық жақтан байланысып, *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы:

1. Теңизден ушқан ғаз көлиңди жайлар,
Устирт кийиклери шөлиңди жайлар.

(И. Юсупов.)

2. Кеше усы фермаға келдим (Ж. Сейтназаров). 3. Батыстан булт көтерилип киятыр (Т. Қайыпбергенов). Көшкенде көлик тиймеген қонғанда минип отырады (Қарақалпақ пақыл хәм мақаллары).

Биринши еки қатар қосықтағы *көл*, *шөл* сөзлери *жайлар* деген хәрекетти билдиретуғын *фейил* сөзи менен табыс сеплигинин *-ды* аффикси арқалы синтаксислик байланысқа түсип, басқарыў жолы менен байланысқан *фейил* сөз дизбегин дүзеди. Хәқыйқатында да, *жайлар* деген аўыспалы *фейил* сө-

зп көл, шөл деген атлық сөзлерден табыс сеплигинин формасын қабыл стийди талап етип тур. Бұнда «көлиңди, шөлиңди» деген атлық сөзлер соңғы *жайлар* деген хәрекетти билдиретугып аўыспалы фейил сөзге мәнилик жақтан гәрезли болып байланысқан. Демек соңғы *жайлар* деген аўыспалы фейилдин ис-хәрекетин көлиңди, шөлиңди деген туўра объектиге қаратылған. Ал, бағыныңқы компонент сыпатында келген *көлиңди, шөлиңди* сөзлерин өзлеринин лексикалық мәнилерине қарай бағындырыўшы компонент сыпатындағы *жайлар* деген фейил сөздин ис-хәрекетинин объектлик орнын билдирип тур.

Екинши гәптеги *ферма* деген атлық сөзи *келдим* деген фейил сөз бенен барыс сеплигинин *-ға* формасы арқалы байланысып, басқарыў жолы менен байланысқан фейил сөз дизбегин дүзеди. Бул фейил сөз дизбегиндеги *келдим* деген аўыспасыз фейил сөз *ферма* деген атлық сөздин барыс сеплигинде турыўын талап етип тур. Лексикалық мәнисине қарай *фермага* деген атлық сөз ис-хәрекеттин ең кейинги тамамланған жериш ямаса аяқланыў орнын билдиреди.

Үшинши гәптеги *батыстан* деген атлық сөзи *көтерилип киятыр* деген фейил сөз бенен шығыс сеплигинин *-дан* аффикси арқалы мәнилик хәм формалық жақтап байланысып, басқарыў жолы менен байланысқан фейил сөз дизбегин дүзеди. Дәлилленип отырған фейил сөз дизбегиндеги *көтерилип киятыр* деген фейил сөз—аўыспасыз фейил. Ол (аўыспасыз фейил) *батыс* деген атлық сөздин шығыс сеплигинде турыўын талап етип тур. Сонлықтан да *көгерилип киятыр* деген фейил сөз бағындырыўшы компонент болады да, ал *батыстан* деген атлық сөз соңғы фейил сөзге гәрезли болып, бағыныңқы компонент болады.

Лексикалық мәниси жағынан бағыныңқы компонент сыпатындағы *батыстан* деген атлық сөз ис-хәрекеттин шығыў орнын билдиреди.

Тртинши гәптеги *қонғанда* деген атаўышлық хызметте голданылып турған сөз (келбетлик фейил) *минип отырады* деген фейил сөз бенен мәнилик хәм формалық жақтап байланысып, басқарыў жолы менен байланысқан фейил сөз дизбегин дүзеди. Бул еки мәнилик сөздин арасындағы байланыс орын сеплигинин *-да* аффиксе арқалы иске асқан. Себеби *минип отырады* деген аўыспасыз фейил *қонғанда* деген атаўышлық хызметтеги келбетлик фейил сөздин орын сеплигинде турыўын талап етип тур. Мәниси жағынан *қонғанда* деген орын сеплигиндеги атаўышлық хызметтеги келбетлик фейил сөз бағындырыўшы компонент сыпатындағы аўыспасыз фейилден аңсақтан ис-хәрекеттин ўақтын билдиреди.

Қорыдағы дәлилленген фактлерден қысқаша төмендегидей жуўмақ келип шығады: қарақалпақ тилиндеги бир топ сөз билдеринин табыс сөзлериндеги атаўыш ямаса атаўыш-

лық хызметте қолланылатуғын сөзлерди (туўра объектини) басқарып келиўи, ал еккинши топар феииллердин барыс, шығыс, орын сепликлериндеги кеңислик ҳәм объектлик мәниде қолланылатуғын атаўыш ямаса атаўышлық хызметтеги сөзлерди басқарып келиўи олардын (феиил сөзлердин) лексикалық мәнилерине байланыслы болады. Мине, соның ушын да тилимиздеги гүлләп феииллердин аўыспалы ҳәм аўыспасыз болып еки топарға бөлиниўи олардын морфологиялық көрсеткишлерине тийкарланып бөлинебейди, ал лексикалық мәнилерине тийкарланып бөлинеди (54, 333-бет).

Қарақалпақ тилинде аўыспалы феииллер мәнилерине қарай көбинесе туўра объектини ямаса табыс сеплигиниң аффиксин қабыл еткен атаўыш ҳәм атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди талап етип, басқарып келеди. Мысалы: *аўқатты ишиў, келгенди күтиў, атты байлаў, билмегенин үйретиў, китапты оқыў, ағашты жарыў, баласын емлей, ата-анасын тәрбиялаў, күтиўди ойлаў, күшин жыйнаў, пахтаны суйғарыўды тамамлаў, хызметкерлерди жыйнаў, пахтаны терий, пишенди гүдшеклей, аўқатты асыў, үйди сыпырыў, суйрет салыўды үйрениў, кирди жуыў, отынды шабыў, ағашты кесий, малын суйғарыў, отынды усақлаў, музды ойыў, инисин ойнатыў, ормалын былғаў* ҳәм т. б.

Ал, аўыспасыз феииллер көбинесе қыя объектини ямаса барыс, шығыс, орын сепликлериниң аффикслерин қабыл ететуғын атаўыш ҳәм атаўышлық хызметтеги сөзлерди талап етип, басқарып келеди. Мысалы:

а) барыс сеплигиндеги сөзлерди талап етип келиўине: *ағашқа өрмелей, келбетине қуўяныў, бармағанға өкпелей, атқа миний, барыўға ықласланыў, суйға шомылыў, мектепке барыў, жығылғанға күлий, жарысыўға келиў, аңға шығыў, аўқатқа тойыў* ҳәм т. б.

б) шығыс сеплигиндеги сөзлерди талап етип келиўине: *көпирден өтиў, мектептен келиў, жаманнан қашыў, қаладан қайтыў, шаршағанлықтан жатыў, аттан түсий, кеткеннен келмей, салмадан атлаў, жуырыўдан озыў, оқығаннан уғыў* ҳәм т. б.

в) орын сеплигиндеги сөзлерди талап етип келиўине: *үйде отырыў, Ташкентте ушырасыў, Москвада оқыў, барғанында таныса алмай, кетеринде барыў, жарысқанда озып шығыў, аўылда турыў, суйғарыўда қолланыў* ҳәм т. б.

Бағындырыўшы компонент сыпатында келетуғын феиил сөзлер (аўыспалы ҳәм аўыспасыз феииллер) сеплик жалғаўларындағы атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер менен мәнилик ҳәм формалық жақтан байланысып келгенде, олар тийкар ҳәм дөрени түбир формасында, келбетлик феиил, ҳал феиил ҳәм ҳәрекет аты феиил формала-

рында, сондай-ақ барлық мейил, дәреже формаларында да қолланыла береді. Фейил сөзлер атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер менен дара, қоспа хәм составлы фейил формасында турып та байланысып, оларды еркин басқара алады.

Солай етип, тилимиздеги табыс, барыс, шығыс хәм орын жалғаулы атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер өзлериниң лексикалық мәнилериңе қарай ауыспалы ямаса ауыспасыз фейил сөзлер менен тығыз байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Бундай фейил сөз дизбеклериндеги табыс, барыс, шығыс, орын жалғаулы атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер мәнисине қарай фейил сөзге бағынып, бағыныңқы компонент болып келеди де, ал табыс, барыс, шығыс, орын жалғаулы сөзлерди талап етип, басқарып келетуғын ауыспалы ямаса ауыспасыз фейил сөзлер бағындырыушы компонент болып келеди.

Фейил сөз дизбеклериндеги бағыныңқы компонент болып келетуғын атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлердиң хәр түрли грамматикалық формаларда—табыс, барыс, шығыс, орын жалғауларында келип, өзлериниң гәрезли болған фейил сөзлери менен мәнилик жақтан байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келиулеринге байланыссы, оларды, тийкарынан, төртке бөлип қараймыз: 1) бағыныңқы компоненти табыс жалғаулы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери; 2) бағыныңқы компоненти барыс жалғаулы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери; 3) бағыныңқы компоненти шығыс жалғаулы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери; 4) бағыныңқы компоненти орын жалғаулы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери.

1. Бағыныңқы компоненти табыс жалғаулы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери.

Табыс сеплигиниң жалғаулары атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер менен фейил сөзлерди бир-биринге байланыстырып, фейил сөз дизбегин дүзиуде тилимизде бир қанша актив қолланылатуғын грамматикалық формалардың бири болып табылады. Хәзирги қарақалпақ тилинде табыс сеплигиниң грамматикалық (морфологиялық) көрсеткишлери -ды /-ди, -ты/ -ти, ны/ -ни, -н болып олар арқалы атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер фейил сөзлер менен мәнилик жақтан дизбеклесин, басқарыу жолы

менен байланысқан *фейил сөз* дизбеклерин дүзип келеди. Бундай *фейил сөз* дизбеклери *табыс жалғаулы сөз + фейил сөз* түріндеги модель бойынша дүзиледи. Мысалы: Ленин бизиң Коммунистлик *партиямызды дүзди* хәм *шынықтырды* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Хаял-қызлар арасында тек *Айнагүлди таныдым* (К. Султанов). Жигит *буны аңламады* (Т. Қайыпбергенов). Профессор қолындағы киши саатының *бизің* *шешип алды* (А. Оразов). Бул қалай айна екен деп, шершиниң қолынан *айнаны алып, жазыўын оқып көреді* («Қарақалпақ халық ертеклери»). *Алманы ийискетип, қызды сайалтады* (сонда). ...Көп құралдың ишинен батырларға *ылайықлысын сайлап алды* (сонда). Көпшилик оның *айтқанын қылып, аттың үстине қатырып турып таңады* (сонда). *Тақыяны қызлар көрип отыр* (С. Хожаниязов).

*Даққлы партиямыз баслайды бизди,
Сөзсиз арнатамыз коммунизмди.*

(Ж. Аймурзаев.)

*Муз жарғыш үстінде Ленин байрағы,
Жер жолдасы кең әлемди жайлады.*

(Т. Жумамуратов.)

Бирақ хәр қандай *табыс сеплигиниң* формасын қабыл еткен атаўыш сөзлер менен *фейил сөзлердиң* байланысы бәрқулла *фейил сөз* дизбегин дүзип келе бермейди. Бундай фактлер көбинесе фразеологиялық сөз дизбеклериниң составында ушырасады. Фразеологиялық сөз дизбегиниң составындағы *табыс жалғаулы атаўыш сөзлер менен фейил сөзлердиң* дизбегини сыртқы формасы жағынан басқарыў жолы менен байланысқан *фейил сөз* дизбеклериндей болып көринеди. Бирақ бундай сөзлердиң байланысы *фейил сөз* дизбегин дүзе алмайды. Себеби ондағы сөзлер өзлериниң дәслепки материаллық мәнилеринен айырылып, хәммеси бир мәнини аңлатып келеди. Мысалы: *көзиңди алартпа, көзди ашып жумғанша, тисин қайрап жүр, ийнени жипке дизбе, үниңди шығарма, жумған айзын ашпады, қулағыңды кессе билмейсең, мурнын аспанға көтерди, мойнын ишине тартты, отын алалмай қалды, шашбайын көтерди, ала жипти кесисти хәм т. б.*

Атаўыш сөзлердиң сеплик жалғаулары арқалы *фейил сөзлер* менен синтаксислик байланысқа түсиўи – бул ертеден киятырған құбылыс. Себеби сеплеў системасы бул тилдиң грамматикалық құрылысының ең әйемги элементлериниң негизгилериниң бири болып табылады (72,94). Сеплеў системасының тийкары түркий тиллериниң ең дәслепки раўажланыў басқыларында-ақ пайда болып (72,94), олардың бир қанша қәлиплескен формалары түркий тиллериниң ең әйемги ескерт

Ұйшлық хызметге қолланылатуғын сөзлер көбинесе аўыспалы фейиллер менен байланысып келеди. Ал, туўра объектини басқарып келетуғын аўыспалы фейиллер тилимизде көбинесе мәнилик жақтан адамлардың конкрет өндириллик мийнет етиў ислерине яки ҳәр түрли ис-хәрекетлерине байланыслы қолланылады (78,45; 69,72).

Басқа түркий тиллери сыяқлы, қарақалпақ тилинде де аўыспалы хәм аўыспасыз фейиллерди бир-биринен айыратуғын арнаулы грамматикалық форма жоқ. Сонлықтан оларды бир-биринен айыратуғын тийкаргы критериялардың бири—олардың лексикалық мәнилери. Ал, айырым жағдайларда А. Ғ. Ғуламов айтқанындай-ақ, аффиксация усылы арқалы да (сөз жасаў усылы арқалы да) оларды бир-биринен айырыў мүмкин.

Тилимизде аўыспалы фейиллер лексикалық мәнилерине қарай көбинесе туўра объектини яғный табыс сеплигиндеги сөзлерди талап етип келеди, ал аўыспасыз фейиллер *туўра* объектини талап етип келмейди. Мәселен, 1. Ызылдаған самал қолды қалтыратып, бетти тоңдырды (Ө. Айжапов). 2. Екеўи қайтадан шанаға минди (К. Султанов) деген еки гәптеги аўыспалы хәм аўыспасыз фейиллердин мәнилерине сер салып көрейик. Биринши гәптеги *қалтыратып, тоңдырды* деген фейил сөзлер сыртқы формасы жағынан аўыспалы ма ямаса аўыспасыз ба, әлбетте, билий қыйын. Бирақ мәнилик жақтан *қалтыратып, тоңдырды* деген фейил сөзлери қолды, бетти деген табыс сеплигиндеги сөзлерди талап етип тур. Демек, олардың лексикалық мәнилерине итибар берип қарағанда, *қалтыратып, тоңдырды* деген фейил сөзлер аўыспалы фейиллер болып есапланады.

Ал, екінши гәптеги *минди* деген фейил сөздин сыртқы формасы жағынан *тоңдырды* фейил сөзинен айырмашылығы жоқ. Бирақ усы жағына қарай отырып, *минди* фейил сөзин *тоңдырды* фейил сөзиндей аўыспалы фейил деп қараўға болмайды. Себеби *минди* фейил сөзи туўра объектти ямаса табыс сеплигиндеги атаўыш сөзди талап етип турған жоқ, ал, керисинше қыя объектини ямаса *шанаға* деген барыс сеплигиндеги атаўыш сөзди талап етип тур. Демек, бул жағынан қарағанда, *минди* деген фейил сөз аўыспасыз фейил болып табылады.

Қарақалпақ тилинде аўыспалы хәм аўыспасыз фейиллердин өзине тән лексикалық мәнилери пүткиллей өзгериссиз қалып қоймайды. Себеби фейил дәрежелеринин аффикслери (суффикслери) оларға қосылыў арқалы аўыспалы фейиллер аўыспасыз фейиллерге, ал аўыспасыз фейиллер аўыспалы фейиллерге өтеди. Мәселен, *шомылды* деген аўыспасыз фейил менен *оқы* деген аўыспалы фейилди гәп ишинде келтирип, аўыспасыз фейилди аўыспалы фейилге, ал аўыспалы фейилди аўыспасыз фейилге айландырып, олардың арасындағы парықты абайлап көрейик. Мысалы: *Қуўат суйға шомылды*. Бул гәпте *шомылды* фейил сөзи аўыспасыз фейилден аңласылған ис-хәрекеттин м.

нисі туұра объектиге қаратылмай, қыя объектиге қаратылған. Егерде усы шомылды деген аұыспасыз фейилге өзгелик дәреже жасаушы-дыр суффиксин қосып айтсақ, онда ол аұыспасыз фейилден аұыспалы фейилге өтеди. Мысалы: *Анасы Қуұатты шомылдырды*. Бул гәпте *шомылдырды* деген фейил сөз—аұыспалы фейил. Себеби оның мәнисі туұра объектиге яғный табыс сеплигиндеги *Қуұатты* деген атлық сөзге қаратылған. Сондай-ақ, *сен китапты оқы* деген гәптеги *оқы* фейил сөзі—аұыспалы фейил. Себеби оның мәнисі де тиккелей туұра объектиге қаратылған. Егерде усы *оқы* деген аұыспалы фейил сөзге өзгелик дәреже жасаушы—т суффиксин қосып айтсақ, онда ол аұыспалы фейилден аұыспасыз фейилге өтеди. Мысалы: *Сен оқыўшыға оқыт*. Бул гәпте *оқыт* деген фейил сөз—аұыспасыз фейил. Себеби оның мәнисі туұра объектиге қаратылмай, ал қыя объектиге яғный *оқыўшыға* деген барыс сеплигиндеги атлық сөзге қаратылып тұр.

Демек, фейиллер мәнилик жақтан аұыспалы хәм аұыспасыз фейиллер деп үлкен еки топарға бөлинип қаралса да, оларға фейилдин дәреже жасаушы суффикслери қосылыуы арқалы биреўиниң екіншисине өтетуғынлығын нәзерде тутыуымыз тийис.

М. Б. Балақаев қазақ тили материаллары негизинде гей-пара аұыспалы ямаса аұыспасыз фейиллерди еки тәрепинде де теңдей қоллана бериўге болатуғынлығын дурьис хәм орынлы жазады (80,64). Бул қубылыс өзбек тилинде де ушырасады. Оны А. Ғ. Ғуламов хәм А. А. Коклянобалар өз мийнетлеринде конкрет фактлер менен анализлеп көрсетеди (79,55 — 56; 78,94 — 99).

Хәзирги қарақалпақ тилинде айырым аұыспалы фейиллер табыс сеплигиндеги атауыш сөзлерди басқарып келиў менен бирге, барыс, орын, шығыс сепликлериндеги атауыш сөзлерди де қоса басқарып келеди. Мысалы:

1. Қаракөл деген көлди малға толтырды.

(«Алпамыс»)

көлди

толтырды (аұыспалы фейил)

малға

2. Мен инимди Назарханда көрдим.

инимди

көрдим (аұыспалы фейил)

Назарханда

3. Көллерден малларын жыйнап, жолға түсти.

(«Алпамыс».)

көллерден

жыйнап (аұыспалы фейил)

малларын

Аўыспалы фейиллердеги жоқарыдағы биз агап өткен гейпара өзгешеликлер аўыспасыз фейиллерде де ушырасады. Аўыспасыз фейиллер өзлериинң лексикалық мәнилериине қарай, тийкарынан, қыя объектидеги сөзлерди талап етип келеди, солар менен мәнилик байланысқа түседи, ал табыс сеплигиндеги сөзлерди (туўра объектини) талап етип келмейди. Бирақ будан аўыспасыз фейиллер туўра объектидеги сөзлер менен ҳеш қандай мәнилик байланысқа түспейди деген бир жақлама жуўмақ шықпаўы тийис. Өйткени қарақалпақ тилиндеги айырым аўыспасыз фейиллер қыя объектидеги сөзлерди талап етип келиўи менен бирге, гейде туўра объектидеги сөзлер менен де мәнилик жақтан байланысып келеди. Мысалы: 1. *Жүр*—аўыспасыз фейил; *үйге жүр, қалаға жүр, далада жүр, көпирден жүр* ҳәм т. б. Айырым жағдайларда ол табыс сеплигиндеги сөзлер менен де байланысып келеди: *Бизлер еки саатта 30 км жолды жүрдик. Ол пешканы жүрди.* 2. *Қара*—аўыспасыз фейил: *үйге қара, үкеңе қара, егинге қара* ҳәм т. б. Ол гейде табыс сеплигиндеги сөзлерди де басқарып келеди: *қалтаңды қара, портфелиңди қара* ҳәм т. б.

Қарақалпақ тилинде туўра объектик мәнини тек табыс сеплигиниң аффикслери ғана билдиреди, ал басқа грамматикалық формалардағы сөзлер ҳеш ўақытта туўра объектик мәнини билдире алмайды деп үзил-кесил жуўмақ шығарыўға бөлмайды. Себеби туўра объектик мәниде гейпара барыс, шығыс сеплик формасындағы ҳәм тиркеўишлер менен келген сөзлер де қолланылады. Бундай қубылыслар тек қарақалпақ тилине ғана тән емес, ал өзбек, қазақ тиллериине де тән (79,55; 69,72).

Туўра объектиниң хызметин гейпара барыс сеплигиндеги сөзлер атқарып келеди. Бирақ мәнилик жақтан азда болса бир-биринен парқы болады. Төмендеги мысалларды бирин-бирине салыстырып көриң: 1. *Биз отпускамызды Ташкентте өткерийүге уйғардық*—*Биз отпускамызды Ташкентте өткерийүди уйғардық.* 2. *Үйрекке гөзледди, үйректи гөзледди. Атқа минди—атты минди.*

Жоқарыдағыдай жағдайларда фейил сөз барыс сеплигиндеги сөзди басқарып келсе, онда ҳәрекеттин объектиге бағдарланғанлығын көрсетеди де, ал фейил сөз табыс сеплигиндеги сөзди басқарып келсе, онда ҳәрекеттин нәтийжесин көрсетеди.

Туўра объектиниң хызметин шығыс сеплигиндеги сөзлер атқарғанда, ис-ҳәрекет объектиниң пүтин өзине емес, ал белгили бир бөлегин көрсетип турады. Бундай жағдайларда шығыс сеплик формасындағы сөзлерди табыс сеплигиниң грамматикалық формасы менен алмастырып айғыўға да болады. Шығыс сеплик формасын қабыл еткен сөзлерди туўра объектик мәниде қолланылып турғанлығын оны басқарып турған аўыспалы фейил арқалы билемиз. Мысалы: 1. *Сонлықтан бир-еки күннен бери тоқсан толғанып, отыз ойлашып тапқан сөз-*

леринен баслады (Ж. Аймурзаев). Малды жыйсаң, қойдан жый, қойың ушын жаннан қый (нақыл).

2. Қелешектің азығы,
Майы менен гүриши бар,
Нобай етип солардан
Шаққан алып келиңдер.

(«Қырққыз».)

Берилген мысаллардағы шығыс сеплигинде қолланылып тұрған сөзлерди табыс сеплик формасы менен алмастырып айтыуға болады. Ондай жағдайларда хәрекет объектинин пүтин өзине қаратылғанлығын көрсетеди.

Демек, бағындырыушы компонентти аўыспалы фейиллерден болған сөз дизбегиндеги шығыс сеплик формасын қабыл етип келген сөзлерди табыс сеплик формасына алмастырып айтқан менен, гәптиң улыўма мәниси өзгермейди. Бул жағдай *баслады, жый, алып келиңдер* деген аўыспалы фейиллердин мәнисине тиккелей байланыссы. Өйгекши *баслады, жый, алып келиңдер* деген фейил сөзлер өзлеринин лексикалық мәнилери-не қарай объектик сөзлерди талап ететугын аўыспалы фейиллер болған менен, мәниси жағынап объектинин орнына қолланылып келетуғын шығыс сеплик формасындағы сөзлер менен де байланысып, оларды басқарып келип тұр.

Гейпара тиркеуишлер менен дизбеклесип келетуғын атауыш сөзлер аўыспалы фейиллер менен мәнилик жақтап байланысқанда, олар туўра объектинин орнына қолланылады. Ондай жағдайларда туўра объектик мәниде қолланылатуғын атауыш сөз бенен тиркеуишлердин мәниси табыс сеплик формасындағы сөздин мәнисине тең болады.

Хақыйқатында да, тиркеуишлер өзлеринин хызметлери жағынап сеплик аффикслерине бир қанша жақын келеди. Бирақ тез келген тиркеуишлердин хызметин сеплик аффикслеринин хызмети менен алмастыра бериўге болмайды. Сеплик аффикслери менен берилген грамматикалық мәни көмекши сөзлер арқалы (тиркеуишлер арқалы) берилетуғын грамматикалық мәниге тең келсе ғана, оларды бир-бирине алмастырып айтыуға болады (81,68). Бундай жағдайларда гәпте сеплик аффикслери қандай хызмет атқарса, тиркеуишлер де сол хызметте қолланылып келеди.

Қарақалпақ тилинде *хаққында, туўралы жөнинде* тиркеуишлери (Бул тиркеуишлер көбинесе қыя толықлауыш хызметте қолланылады) гейде туўра толықлауыштын (туўра объектинин) хызметин атқараты. Сондай-ақ, *ушын* тиркеуиши де жүдә сийрек табыс сеплигинин хызметин атқарып келеди. Туўра объект орнына қолланылатуғын сөзлер усы тиркеуишлер арқалы қолланылғанда, табыс сеплик формасындағы сөз сияқты аўыспалы фейиллер менен тығыз байлағыссы айты-

лады. *Ҳаққында, туўралы, жөнинде, ушын* тиркеўшилери менен дизбеклесип келип, аўыспалы феѝиллерге мәнилик жақтан қатнаслы болып келетуғын сөзлерди табыс сеплигиниң формасы менен алмастырып айтыўға болады. Мысалы: Председатель колхоздың *иси туўралы таныстырды* (М. Дәрибаев). Мен *усылар жөнинде ойлаған едим* (И. Юсупов). Басқалар *гаўырласып ҳәр нәрсе жөнинде сорап атыр* (Н. Дәўқараев). Ол колхоздың улыўма *аўхалы ҳаққында сөйледи* (М. Дәрибаев). *Жийемураттың тезлик пенен чай қайнатыўға асығып жүргени ушын қыйып кете алмады* (Т. Қайыпбергенов).

Берилген гәплердеги тиркеўишлер менен қолланылған туўра объектлик мәнидеги сөзлердиң формасын өзгертип, табыс сеплик формасында алмастырып айтыўға болады. Мәселен, *колхоздың иси туўралы, аўхалы ҳаққында, усылар жөнинде, ҳәр нәрсе жөнинде, Жийемураттың тезлик пенен чай қайнатыўға асығып жүргени ушын* деген тиркеўишлер менен дизбеклесип қолланылған сөзлерди *колхоздың исин, аўхалын, усыларды, ҳәр нәрсени, Жийемураттың тезлик пенен чай қайнатыўға асығып жүргенин* деп табыс сеплик формасында айтқанда улыўма гәптиң ямаса дизбеклесип келген сөзлердиң мәниси өзгермейди. Бул еки жағдайда да туўра объект хызметиндеги сөзлердиң тек формасында ғана кишигирим өзгерис болған болмаса, олардың улыўма мәнисинде ҳеш қандай өзгерис жоқ. Демек, бириншиден, туўра объект мәнисинде қолланылатуғын атаўыш сөзлер *ҳаққында, туўралы, жөнинде, ушын* тиркеўишлери менен қолланылғанда, олар аўыспалы феѝиллер менен байланыслы айтылады. Екиншиден, оларды табыс сеплигиниң аффикси менен жай-парахақ сол гәптиң мәнисине кесент келтирмей-ақ алмастырып айта бериўге болады. Егерде жоқарыдағы тиркеўишлер менен дизбеклесип келген сөзлердиң кейсине табыс сеплигиниң аффиксин қойып, оларды тең мәниде алмастырыўға болмаса, онда олар туўра объектлик мәнини атқара алмайды.

Табыс сеплигиндеги объектлик мәнидеги атаўыш сөзлерди составлы феѝиллер де талап етип, басқарып келе алады. Бундай составлы феѝиллерге төмендеги сөз топарлары киреди: *мақул көрий, жақсы көрий, қарсы алыў, қонак етий, баян етий, үрдис етий, жек көрий, әрман етий, мисе тутпаў, қолына алыў, ядқа түсирий, есапқа алыў* ҳәм т. б. Мысалы Алламурат Елмуратты бир неше күн қонақ епти. Бул мәхәлде старший сержант Бекмурат командирликтн өз қолына алды. Бундан кейин Мурат пенен Рәўшан... колхоз басқармасының аппаратындағы жұмыста жүрген адамларды есапқа алды (Ж. Аймурзаев). Бул күнлери қыз-келиндешеклер үстиндеги қысқы липасларын таслап, бәхәрдиң сәнине ылайықлы бар тапқанын кийип, шағал мәслик пенен жаздың жағымлы бәхәрин қарсы алды (А. Бегимов). (Дүздегини дәрман етпе, жоқ нәрсени әрман етпе) «Қарақалпақ нақыл ҳәм мақаллары»).

Жыйналган фактлерге анализ жасап караганда, фейил сөз дизбегинин составындағы табыс сеплигинин формасын қабыл етип, бәрқулла бағыныңқы компонент сыпатында келетуғын атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер, тийкарынан, төмендегилер:

1. Конкрет хәм абстракт атлық сөзлер табыс сеплигинде келип, фейил сөз бенен мәнилик хәм формалық жақтан байланысып, фейил сөз дизбегин дүзип келеди. Атлық сөзлердин (конкрет хәм абстракт) табыс сеплик формасын қабыл етип, фейил сөзлер менен байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келиуи басқа атауыш сөзлер менен салыстырып караганда тилимизде жүдә көп хәм актив ушырасатуғынлығы байқалады: *анасын хурметлей, пахтаны терий, көмирди тасый, айқатты иший, жайды хәклей, отынды усақлай, малларды бағый, жерди суйғарый* хәм т. б. Мысалы: Илимий техникалық прогресс, соңғы жыллардағы Уатандарлық хәм сырт ел тәжирийбеси химия индустриясына өсип баратырған мүмкиншиликлерди барған сайын толығырақ *ашып береди* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Отырғанлар Жоллыбайдын пәтли сөзин *қујатлады* (С. Хожаниязов). Пал тутқан *бармағын жалайды* (Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары). Хаял-қызлар турыу менен *бет-қолын жуыйп, ошақларына от жақты* (Ж. Аймурзаев). Сығалап қарап мени көрип турған мына түн мениц *Мийригүлимди де көрип турған шығар* (М. Дәрибаев). Усы отырысынын өзинде кемениц ултанында жатқан алтын баслы сары *сазанды түрткилеп қойды* (Ө. Айжанов).

Шағлап сапар тартып Өзбекстанға,
Тууысқан-тууғанға басты қосқанға,
Бахыттың нурынан бағы-бостанға,
Бардым, көрдим уллы шәхәр Ташкентти.

(А. Дибылов.)

2. Алмасық сөзлер табыс сеплигинин формасын қабыл етип, фейил сөз бенен мәнилик хәм формалық жақтан байланысып, фейил сөз дизбегин дүзип келеди. Алмасық сөзлер фейил сөзлер менен байланысып келиуи жағынан тилимиздеги атлық сөзлерден кейинги бир қанша активирек ушырасатуғын сөз шақапларынын бири болып табылады. Оған қарақалпақ тилинин иллюстратив материаллары толығы менен дәлил бола алады: *оны көрий, хәммесин билий, барлығын жыйнай, соны көрсетий* хәм т. б. Мысалы: Сиз *кимди көрген едиңиз?* Биреулер Турдыбайды, биреу Сайтты, биреу тағы *биреуди усынды* (Т. Қайыпбергенов). Не ексен, *соны орасаң* (Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары). Ол *хәммеңизди жығады* (Б. Бекниязова). Оның ойы *өзин танытпай еди* (С. Хожаниязов), Мен *оны билемен* (Ө. Айжанов). Мен *де саған соны айтпақшыман* (А. Әлийев). Мен *сизда танымайман, сиз мени танымайсыз* (Қ. Досанов). Оның

ашыўлы даўысы *биразларды таңландырды* (Т.Қайыпбергенов).

3. Санлық сөзлер табыс сеплигинин формасын қабыл етип, фэйил сөз менен байланысып, фэйил сөз дизбегин дүзип келеди. Бағыныңқы компонент сыпатында қолланылатуғын санлық сөзлерге табыс сеплигинин формалары тиккелей өзине жалғанып келеди. Ал, санлық сөзлер *км, тонна, кг, шақырым, адым (қәдем), сом, манат, жыл (ай, күн)* хәм т. б. усы усаған сөзлер менен дизбеклесин келгенде, табыс сеплигинин формасы кейинги сөзлерге жалғанып келеди: *екеўин сатыў, үшеўин алып қалыў, бести қосыў, алтыны алыў, он бести көбейтиў, үштен бирин төлей, 1964-жылды күтип алыў, он тоннаны өлшеў, он жети манатты берий хәм т. б.* Ана тәўықлардын *биреўин сой* (Ж. Аймурзаев). Ушарға атса да, хәр оғына *еки-үшин жалпылдатуғын еди* (Ә. Шамуратов). Терлеп-тепшип узақ жақтағы ойынан келип, гаррысына *бир сомды берипти* («Жас Ленинши» газетасы). Қарындасым *сегизиншини питкерди*. Отпускамның *он еки күнин Ленинградта өткердим*.

Хәр қыз елиў кило колхоз планы
Шәўгилжап тереди төрт жүз килоны.

(А. Дабылов.)

4. Табыс сеплигиндеги субстантивлескен келбетлик сөзлер фэйил сөзлер менен мәнилик хәм формалық жақтан байланысып, фэйил сөз дизбегин дүзип келеди. Бундайда табыс сеплигинин формасын қабыл етип келген келбетлик сөзлер (субстантивлескен келбетлик сөзлер) өзи байланысып турған ис-хәрекеттин объектиси сыпатында қолланылады: *жаманды хәм жақсыны билиў, қираны хәм қызылды араластырмай, ақларды жечий, атлыны табыў* хәм т. б. Мысалы: *Үлкенлерди үгитледи, кишкенелерди қорқытты* (Б. Бекниязова). Тоғайдың арасы менен киятырган *атлыны көрди* (М. Дәрибаев). Усындай аўыр күнлер *жақсы менен жаманды айырды* (Ж. Сапаров). *Ашыны менен душыны татқан билер, алыс пенен жақынды жорытқан билер. Жаманды жамап, жақсыны жақсы бил* (Қарақалпақ пақыл хәм мақаллары).

Айдың ағын, күн қызылын өрлетип,
Сағымына мийнеткешти бөлетип.

(А. Дабылов.)

5. Табыс сеплигиндеги субстантивлескен ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын келбетлик фэйил, хәрекет аты фэйил хәм *бар, жоқ, көп, аз* сөзлери фэйил сөзлер менен мәнилик хәм формалық жақтан байланысып, фэйил сөз дизбегин дүзип келеди: Табыс сеплигинин формасын қабыл етип, бағыныңқы ком-

сеплигинде қолланылатуғын келбетлик фейил, хәрекет аты фейил хәм бар, жоқ, аз көп сөзлери ис-хәрекет процесини туура объектиси сыпатында байланысып келеди: сыйлағанды билдирей, отырганын көрмей, оқыуды титкерей, билгенин айты, буйырыуды тоқтаты, айтысты дауамлай, орынлайтуғынымызды билдирей, жүрис-турысын байқа, барын айты хәм т. б. Мысалы: Ол неге усы уақытқа шекем сыйлағанды түсинбейди екен? (Ж. Аймурзаев). Билген билгенин ислер, билмеген бармағын тислер. Бермегенди берип уялт. Көз көргенди кулақ есиiedi, бирей билмегенди бирей биледи. (Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары.) Билгенимди үйретейин, билмегенимди үйренейин (Ж. Аймурзаев.) Оған от жағыйды буйырды (Ж. Аймурзаев.) Бар барын айтады, жоқ жоғын айтады (Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары). Тезирек барыңды алып, жоғыңды таярла (Ж. Аймурзаев). Мен азын алдым, ол көбин алды. Олар тек өсип-өрлейди, беккемлейди ғана биледи (Ж. Аймурзаев).

*Көше аралап жүргенимди,
Көзим менен көргенимди,
Өз кейлиме билгенимди,
Мен сизлерге алып келдим.*

(А. Дабылов.)

Солай етип, қарақалпақ тилинде табыс сеплигинин аффикслерин қабыл етип келетуғын атлық (конкрет хәм абстракт), алмасық, санлық, субстантивлескен келбетлик сөзлер, сондай-ақ атауышлық хызметте қолланылатуғын келбетлик фейил, хәрекет аты фейил хәм бар, жоқ, көп, аз сөзлери фейил сөзлер менен мәнилик хәм грамматиклық жақтан байланысып фейил сөз дизбегин дүзип келгенде, олар бәрқулла бағыныңқы компонент хызметин, ал фейил сөзлер бәрқулла бағындырыушы компонент хызметин атқарып келеди. Атауыш сөзлердин, келбетлик фейил, хәрекет аты фейил хәм бар, жоқ, көп, аз сөзлеринин фейил сөзлер менен байланысып, фейил сөз дизбегин дүзип келиуи усы табыс сеплигинин формасы арқалы иске асады. Демек, бундай фейил сөз дизбеклеринде табыс сеплигинин формалары атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлер менен фейил сөзлерди байланыстырыушы грамматикалық қурал сыпатында қолланылады. Табыс жалғаулы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери мәнилик жақтан, тийкарынан, объектлик қатнасты билдиреди. Фейил сөз дизбеклеринин бул түри тийкарғы туура объектлик мәниге қосымша төмендегидей мәнилерди де апаратып келеди:

1. Табыс сеплигинин формасын қабыл еткен туура объект ис-хәрекеттин кеңисликтеги орнына ямаса өлшемлик орнын билдиреди. Мысалы: Разведчик сол хуторларды картадан тап-ысы келди (А. Фадеев). Ғалаба сауатлы, тоқ турмыссы, құр-

ғын қууатлы, жақсы мәдениетлі, ири күшли, шын бахытлы «Большевик» колхозын аралап, биз қалаға қайттық (М. Дәрибаев). Экспедиция адамлары Қызыл құмды гезип жүр (К. Султанов).

*Тыңламайды ой хәм қырды,
Айналады СССР ды.*

(А. Дабылов.)

*Көрдик Қызыл Москваны,
Жағымлы ескен шамалы.*

(С. Нурымбетов.)

*Жер жүзине нурын шашқан
Кремльди көрдик бастан.*

(С. Нурымбетов.)

2. Табыс сеплигиниң формасын қабыл еткен туўра объект ис-хәрекет процесиниң уақтың билдиреди. Мысалы: Негизги операция күнди, саатты күтип турмайды (А. Оразов). Дабылов түнди тынымсыз өткерди (М. Шолохов). Жәлмен... дәрриў өткенди айтып, тырнап сөйледи (Т. Қайыпбергенев). Пионерлер жазды кеўилли өткерди.

*Бир гүмбезде турып күнди батырдық,
Бир сааттан кейин таңды атырдық.*

(А. Дабылов.)

3. Табыс сеплигиниң формасын қабыл еткен туўра объект ис-хәрекет процесиниң санын, муғдарын билдиреди. Мысалы: Мына мегежин жигирма бести торайлады (Ғ. Сейтназаров). Кассадаң бес мыңды алып, қалталарына бөлип салды (Ж. Сапаров). Биз бирди бергенде, хукимет мыңды береди (Ө. Айжанов). Билеги жууан бирди жығады, билими күшли мыңды жығады (Қарақалнақ нақыл хәм мақаллары). Тагысын тағы урды, солманның өзінде бес-алтайын қулатты (А. Бегимов).

*Өз қолынан терер отыз тоннаны,
Айым қыздай талмас билек қоллары.*

(С. Нурымбетов.)

4. Табыс сеплигиниң формасын қабыл еткен туўра объект ис-хәрекет процесиниң нәтийжесин билдиреди: заводты салыў, мектепти салыў, үйди тигиў, теректи отырғызыў, қораны дүзе-

тий, көйлекти тигий, арбаны соғий, хатты жазый, жүрийди тоқтатый хэм т. б.

5. Табыс сеплигинин формасын қабыл еткен туўра объект ис-хәрекет нәтийжесинде толық өзгериске ушыраған я буннан былай өзинин тиришилигин, жасаўын тоқтатқан предметти көрсетеди: *қайынды жарый, ағашты кесий, тоғайды шабий, геширди қопарый, полатты еритий, шыбынды өлтирий, үйректи атый, пиязды туўрай, балықты бузый* хэм т. б.

6. Табыс сеплигинин формасын қабыл еткен туўра объект ис-хәрекет арқалы бир орыннан екинши орынға өзгертилген предметти ямаса предметтин орынлық жағдайынын өзгериўин билдиреди: *партаны шығарый, тасты ылақтырий, ағашларды ығызый, көмирди әкелий, шкафты қозғай, затларды тасый, китапты берий, келгенлерди орналастырий* хэм т. б.

Табыс жалғаўлы феийл сөз дизбеклеринин составындағы бағыныңқы хэм бағындырыўшы компонентлер синтаксислик хызметлерине қарай гәпте көбинесе дара-дара ағза (биреўи — толықлаўыш, екиншиси — баянлаўыш) болып келеди.

2. Бағыныңқы компоненти барыс жалғаўлы атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери

Басқа сеплик жалғаўлары сыяқлы, барыс сеплигинин жалғаўлары да атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер менен феийл сөзлерди бир-бирине байланыстырып келеди. Хәзирги қарақалпақ тилинде барыс сеплигинин морфологиялық көрсеткишлери *-ғатге, қа-ке, на-не* болып, олар арқалы атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер феийл сөзлер менен мәнилик хэм формалық жақтан дизбеклесип, басқарыў жолы менен байланысқан феийл сөз дизбеклерин дүзип келеди. Басқаша айтқанда, бундай феийл сөз дизбеклери *барыс жалғаўлы сөз + феийл сөз түриндеги* модель бойынша дүзиледи. Мысалы: Онын тәсирли кенеслери *Тәжибай ағаға унады* (Ж. Сейтпазаров). Биз биринши болып өзимиздин вымпелимизди *Айға жеткердик* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Айшагүл жүдә хайран болып *қурдасына қарады* (А. Бекимбетов). Совет космос ракетасы биринши болып жердин өзине тартыў күшин женди хэм планета аралық *трассаға шықты* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Халыққа ҳадал мийнети менен *танылды* (Ж. Аймурзаев). *Шопанларға оғада қолайлы шараят дүзилди* (Ж. Аймурзаев).

*Туўысқанларды көрмеге,
Дослық сәлемин бермеге
Қарақалпақ келди бүгин.*

(С. Нурымбетов.)

(С. Нурымбетов.)

Қарақалпақ тилинде составлы фэйиллердин, фразеологиялық сөз дизбеклеринин составында қолланылатуғын айырым атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлер менен фэйил сөзлердин дизбеги басқарыу жолы менен байланысқан фэйил сөз дизбеклерине жүдә уқсас болып келеди. Бирақ ондай сөз топтары басқарыу жолы менен байланысқан фэйил сөз дизбегин дүзе алмайды. Себеби олар бирин биринен бөлип алып қарауға болмайтуғын, бир мәниге барабар лексикалық бирликтеги сөз дизбеклери болып табылады. Мысалы: *аяғына бас урыу, жанына тийиу, көзге түсиу, қойнына қуўанышы сыймай, әжелине жетиу, басшылыққа алыу* хәм т. б. Суўға әбден қауған жер күннин қуяшы менен қызғыш дөнип *тапқа келеди* (Ж. Аймурзаев). Онын полат денесин көктеги гүмис күннин сәўлесин менен шағылысып, күннин астынан көринген алтындай жалтырап *көзге түседи* (М. Дәрибаев). Ешкннин қабырғалары сай-сай болып арықлықтан *өлийге келипти* («Қарақалпақ халық ертеклери»). Жақсы менен жүрдим, *жеттим муратқа*, Жамаан менен жүрдим, *қалдым уятқа* («Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары»).

Илимпазлардын дәлиллеўлерине қарағанда, барыс сеплигинин әййемги формасы—*ғари—геру* аффикслери болып, бул форма шығысы жағынан *-ға* хәм *-ру* формасының бирге қосарлашып қолланылыуы тийкарында пайда болған. (74, 45; 75, 27—28; 54, 200; 68, 109; 72, 95—96). *-Ғару* аффиксин (*-геру, -қару, -керу* вариантлары менен қоса) әййемги түркий халықларының жазыу естеликлеринде, тийкарынан, бет алысты, жөнелисти алатқан (75, 28; 72, 95—96). *-Ғару* аффиксин (вариантлары менен) хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде барыс сеплигинин формасы сыпатында қолланылмайды. Естеликте ушырасатуғын барыс сеплигинин аффикслеринен *-ға, -қа*, (вариантлары менен) формалары хәзирги тилимизде актив қолланылады. Бирақ *-гәру, -қару, -керу* аффикслери, проф Н. А. Баскаков айтқандай-ақ (54, 200—201), хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги *жоқары, тысқары, ишкери, кери, соңыра* қусаған рәуиш сөзлерде ғана сақланған.

Тилдин фактлерин изертлеп қарағанда, барыс сеплигиндеги сөзлерди талап етип басқарып келетугын фэйил сөзлер, тийкарынан, аўыспасыз фэйиллер болады. Аўыспасыз фэйиллердин ишинде көбинесе хәрекетти, хал-жағдайды, сезиуди, салыстырыуды хәм т. б. билдиретугын фэйиллер ғана барыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып келеди (72, 97). Бирақ аўыспасыз фэйиллер тек барыс сеплигиндеги сөзлер менен ғана байланысып қоймайды, ал шығыс, орын сепликлериндеги сөзлер менен де

мәнилик хәм формалық жақтан байланысып келе алады. Сондықтан да, барыс сеплигиндеги сөзлер менен шығыс хәм орын сепликлеріндеги сөзлерди басқарып келетуғын аўыспасыз фе́йиллердин арасындағы нарық табыс сеплигиндеги сөзлерди басқаратуғын аўыспалы фе́йиллердей ашымайрық болып тұрмайды. Деген менен барыс, шығыс, орын сепликлеріндеги сөзлерди талап етип, басқарып келетуғын аўыспасыз фе́йиллерди бир-биринен тек лексикалық мәнилерине қарай айырыўға хәм оларды шәртли түрде өз алдына айырым-айырым топластырып қарастыруға болады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде өзлеринин лексикалық мәнилерине қарай, *барыў* (мектепке барыў), *жүриў* (қалаға жүриў), *жеттиў* (оған жеттиў), *шомылыў* (суйға шомылыў), *отырыў* (скамейкаға отырыў), *бетлемеў* (отқа бетлемеў), *қызығыў* (илимге қызығыў), *талпыныў* (жүриўге талпыныў, ислеўге талпыныў), *кириў* (партияға кириў, үйге кириў), *қатнасыў* (жыйналысқа қатнасыў, қуралтайға қатнасыў), *гойыў* (айқатқа тойыў), *жуўап берий* (сорағанға жуўап берий), *уялыў* (билмегенге уялыў), *жуўырыў* (жүз метрге жуўырыў) хәм т. б. аўыспасыз фе́йиллер барыс сеплигиндеги атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди басқарып, өз-ара мәнилик хәм формалық жақтан байланысып келеди. Жоқарыда айтқанымыздай-ақ, аўыспасыз фе́йиллер тек барыс сеплигиндеги сөзлерди ғана емес, ал шығыс, орын сепликлеріндеги сөзлерди де талап етип, басқарып келиў қәбилетине ийе. Мысалы: Хорезмнен жәрлемге келген пахтакеш мийманлар бүгиз *Нөкиске келди*. Оқыўшылар өз *орындарына отырды*. Олар хәзир *Шымбайдан келди*. Бир топар адамлар бағдын астындағы *сыпада отырды*.

Жоқарыдағы берилген мысаллардын 1 хәм 2-гәплеріндеги *келди*, *отырды* деген аўыспасыз фе́йиллердин ис-хәрекетти *Нөкиске*, *орындарына* деген барыс сеплигиндеги атаўыш сөзлерге қаратылған болса, үшінши, төртинши гәплеріндеги *келди*, *отырды* деген аўыспасыз фе́йиллердин биреўи шығыс сеплигиндеги *Шымбайдан* деген атаўыш сөзди басқарып келсе, ал еккинчиси орын сеплигиндеги *сыпада* деген атаўыш сөзди басқарып келип тұр. Демек, гейпара аўыспасыз фе́йиллер өзлеринин мәнилик өзгешеликлерине байланыслы, бирде барыс сеплигиндеги атаўышларды басқарып келсе, бирде сол формада турып-ақ шығыс, орын сепликлеріндеги атаўышларды да басқарып келе алады. Сондай-ақ, барыс сеплигиндеги сөзлерди тек аўыспасыз фе́йиллер ғана басқарып келеди деп кесип айтыўға болмайды. Себеби гейпара аўыспалы фе́йиллер туўра объектлик мәнидеги сөзлерди талап етип басқарып келиў менен бирге, олар кеңислик қатнасты билдиретуғын сепликлердеги сөзлерди, соныншинде барыс сеплигиндеги сөзлерди де теңдей басқарып келе алады. Мысалы: Лиза жуўырып баратырып, көйлегинин *жеңине қолын сұқты* (Ж. Аймурзаев). Зийбагүл Пирназардын *гөңешапанын*, *малақайын* тез ғана *Нәзийраға кийгизди* (Б. Бектия-

эва). Балам, атаңа менин айтқанларымды жақсылап түсін-
дир (Б. Бекниязова).

Жоқарыдағы берілген мысаллардағы *суқты, кийгизди, түсін-
дир* деген фэйиллер—ауыспалы фэйиллер. Сонлықтан олар-
дын хәрекеті тиккелей қолын, шапанын, малақайын, айтқанла-
рымды деген табыс сеплигиндегі атлық ямаса атлықласқан сөз-
лерге қаратылған. Мәнилик қатнастарына сер салып қараған-
да, олар қолын (мыс: қолын суқты), шапанын, малақайын
(мыс: шапанын, малақайын кийгизди), айтқанларымды (мыс:
айтқанларымды түсіндір) деген табыс сеплигиндегі сөзлерди
басқарып келіуі менен бирге, жеңине (мыс: жеңине суқты),
Нәзийраға (мыс: Нәзийраға кийгизди), атаңа (мыс: атаңа тү-
сіндір) деген барыс сеплигиндегі атауыш сөзлерди де басқа-
рып келіп тұр.

Барыс жалғауының хызметін айырым жағдайларда *ушын*
тиркеуіші атқарып келеді. Мысалы: Тығылған сеңди бузыу
ушын аяқ жетер жерден жығын-жығын адамлар жыйналды (И.
Юсупов). ...Жууан бермегени *ушын* өзи де қысынды (Т. Қайып-
бергенов). Бизлер Москваға оқыу *ушын* бардық.

Берілген мысаллардағы *ушын* тиркеуіші барыс сеплиги-
нің хызметін атқарып тұр. Сонлықтан да оның орнына барыс
сеплигинің формасын қойып, *сеңди бузыуға, жууан бермегени-
не, оқыуға* деп бергенде, оннап гәптің улыума мәнісі өзгер-
мейди. Сондай-ақ, барыс сеплигиндегі сөзлер менен фэйил сөз-
лердің байланысы қандай мәнилик қатнасты аңлататугын бол-
са, барыс сеплигинің хызметін атқаратугын тиркеуіш пенен
келген сөзлердің фэйил сөзлер менен байланысы да тап сондай
мәнилик қатнасты билдиреди.

Барыс сеплигинің аффикслерінің сөйлеу тилинде хәм сөй-
леу тилинің стилинде жазылған халық шайырларының гейпара
қосықларында түсіп қалыу жағдайлары да ушырасады. Мыса-
лы: Олар *Бухар барған* (сөйлеу тилинен).

СССР дан ушып Америка барып,
Қурама штатын көрдің, Чкалов.
Өттіңиз дем алмай теңизден нағып,
Арқа полюс барып түстің Чкалов.

(С. Нурымбетов.)

Хәзирги қарақалпақ тилинің фактлері негизіндегі жүргі-
зілген изертлеулерге қарағанда, барыс жалғаулы фэйил сөз
дизбеклері көбинесе қыя объектлик, орынлық, мақсетлик, се-
беплик, уақытлық, бақалық хәм сан-муғдарлық қатнастарды
билдирип келеді.

1. *Қыя объектлик қатнас*. Гейпара барыс сеплигинің фор-
масын қабыл еткен атауыш сөзлер фэйил сөзлер менен мәни-
лик хәм формалық жақтан байланысып, қыя объектлик қатнас-

ты билдиретугын фэйил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Мысалы: *Досымбетке барый, инисине айтый, маған қарай, соған инаный, буған үндемей, сүймегенге сүйкенбей, жарақлыға жолығый, айтқанына көнбей, келмеске кетий, хәм т. б.* Бундай сөзди бир күнлери Бийбиқатша апай да *Айқызға айтқан* (А. Бегимов). Рәушан кетеринде *Аймерекеге* бәрин түсиндирип айтып кетти. (Ж. Аймурзаев). *Малды тапқанға бақтыр, отынды шапқанға жақтыр. Жаўға жалынба, жанынды алады. Жарақлыға жаў жолықпайды. Қалыңға қусың түспесин, жаманға исин түспесин. Шаршағанға ойын, кеселге сөз жақпас* (Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары).

Қыя объектлик қатнасты билдиретугын барыс сепликли фэйил сөз дизбеклери тийкарғы мәниге қосымша төмендегидей мәнилерди де билдиреди:

1. Бағынықы компонент хызметинде келетугын барыс сеплигиндеги қыя объект ис-хәрекет процесинин биреўге, бир нәрсеге бағдарланғанын ямаса адамға, коллективке хәм қандай да бир предметке арналғанын билдиреди. Мысалы: 1. Совет халқы өз перзентлеринин *қахарманлықларына мақтанбақта* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Рәушан жаўдыраған сулыў көзи менен *Бориске қарады* (Ж. Аймурзаев). Ол жана жердин сулыў *табиятына сүйсинип қарап турды*. (Ж. Сапаров). Аймереке *Елмуратқа бурылды* (Ж. Аймурзаев). Түски дем алыстан кейин кенсеге киятырған секретарьдын көзи *байраққа түсти* (Ж. Сапаров). Мен енди *өлимге емес, әмирге умтыламан* (А. Бегимов). Бул хатты *ағама жаздым. Иниме дүкәннан қызықлы китаплар алдым*.

2. Барыс сеплигиндеги қыя объект ис-хәрекет процесинин қандайда бир нәрсеге соқлыққанын, тийгенин, жолыққанын, сүрингенин билдиреди. Мысалы: Караматдийин таўық қонақлатып қойған *сырыққа соқлықты*. Далаға шығайын деп есикке жақындай берген жерде қулап атырған *шыраға аяғы тийди* (Ж. Аймурзаев). Бул жерде сен *сеңге көшпели қопа қайыққа келип соқты* (А. Бегимов). *Атыз-арыққа, шүдигарлық пенен челлерге жолықты* (Ж. Аймурзаев). *Досымбет томарға сүринди. Оқ ғазға тийди*.

3. Барыс сеплигиндеги қыя объект ис-хәрекет процесинин нәтижесин, кимнин пайдасына, кимнин зәлелине шешилгенлигин көрсетеди. Мысалы: Сөз мәнисин билмеген сөзди *өзине келтирер*, гүл мәнисин билмеген *шақасына зил келтирер*. *Жақсы сөзге жан семиреди*. Асықпаған *арбалы қоянға жетеди*. *Қассап танысына сүйек береді*. *Қорыққанға қос көринеди*. *Несийеге маймыл ойнамайды*. *Өзим есапласам, өгиз бенен сыйыр тийеди, кисиге есаплатсам, аяғым аннан-саннан бир тийеди*. (Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары).

4. Барыс сеплигиндеги қыя объект ис-хәрекет процесси арқалы (бағындырыўшы фэйил сөз арқалы) биреўдин қандай бир жұмысқа, шөлкемге киргенин, қабыл етилгенлигин хәм

сайланганлығын билдиреди. Мысалы: Быйыл механизация мектебин питкерген жас қәнигелер тийисли орынларға жұмысқа жиберилди. Менин жолдасымды комсомолға қабылдады. Айырым уқыплы кадрлар басшы жұмысларға тартылды. Райондық кеңесте пахтакешлер Социалистлик Миннеттин Қаҳарманы, пахтанын маманы Амангүл Сапарбаеваны президиумға сайлады. Олар ең биринши болып колхозға кирди.

5. Барыс сеплигиндеги қыя объект ис-хәрекет процесинин қандай да бир әҳмийетли жұмысты орынлаўға қатнасатуғынлығын, миннетленгенлигин көрсетеди. Мысалы: Партия комсомолға, совет жасларына исенеди хәм бизиң жас әўладларымызды коммунизмниң қурылысына шақырады («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Жарысқа Асаматдийинди шақыраман (Ж. Сапаров). Геннадий бул жарысқа қатнасты. Бригаданың коллективи ҳәр гектар жеринен 35 центнерден пахта жетистирйўге миннетленди («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Коммунистлик партиянын иси ушын гүреске таяр бол («Жеткиншек» газетасы).

6. Барыс сеплигиндеги қыя объект ис-хәрекеттин бир предметти екннши бир предметке салыстырып (уқсатып, мезетип) турғанлығын аңлатады. Мысалы: Мына жигит Рейимбергенге ұсайды (ойдан).

1. Өзбек халқын бахыт вурға тойдырған,
Мәскеўге мезеттим жайын Ташкенттин.

(А. Дабылов.)

2. Қарлы Алатаўы Айға таласқан,
Ыссық көли айнасындай жарасқан.

(Т. Жумамуратов.)

3. Шаҳаббаздын жалғыз қызы
'Уасәнемге меземшидур.

(А. Муўсаев.)

4. Периге мезер сыяқы,
Айға мезер аспандағы.

(А. Муўсаев.)

7. Барыс сепликли қыя объект ис-хәрекеттин орынлаўшысы көрсетеди (47,70). Мысалы: Жұмысты инисине ислетти. Муғаллим сабақты оқыўшыға айтқызды.

2. Орынлық қатнас. Орынлық қатнасты билдиретуғын феийл сөз дизбеклери төмендегидей қосымша мәнилерди билдирип келеди:

а) барыс сеплигинде турган бағынықы компонент ис-хәрекет процесинин бет алыс орнын билдиреди. Мысалы: Жылғадан шыққан пуў көтерилип, *аспанға атылды* (А. Бегимов). Бизлер *айылға баратырмыз* (А. Әлийев). Пада-пада маллар *жайлаўға кетти* (Ж. Аймурзаев). Үй-үскенелерди жайғастырып болғаннан кейин Айман өзинин *үйине алып кетти* (А. Әлийев). Ол күн батар жағындагы *асханаға бурылды* (Т. Қайыпбергенов). Айман бюро тарқағаннан кейин *колхозға қайтты* (А. Әлийев). Айсәнем қызды бирге ертип *фермаға кетти* (Ж. Аймурзаев). Бизлер *қалаға қайттық* (М. Дәрибаев);

б) барыс сеплигинин формасын қабыл еткен бағынықы компонент ис-хәрекет процесинин аяқланыў орнын билдиреди. Мысалы: Хәмме өз бригадасындагы мәдений *шертекке жыйналды* (Ж. Аймурзаев). Келген қонақлар орынлы орынларына *үйге жайғасты* (А. Бегимов). Мурат ер-турманын алып *майданға шықты* (Ж. Аймурзаев). *Үйге* бир топ адам *келди* (Ө. Айжанов). Тәжибай ата бригадасын *Ақ таўға алып барды* (Ж. Сейтназаров). Дәрьянын рашынан жоқары шыгып, *қамыслыққа кирдик* (Ә Тәжимуратов). Кеше *усы фермаға келдим* (Ж. Сейтназаров).

3. *Мақсетлик қатнас*. Барыс сеплигинин формасын қабыл еткен бағынықы компонент ис-хәрекет процесинин белгили бир мақсет пенен ислениўин билдиреди. Мысалы: Бизди көсемимиз *Тепин жаңа турмыс қурыўға, бахытлы өмир сүрийге шақырады* (А. Бегимов). Сейдаг *қамыс әкелиўге шықты* (И. Юсупов). Мына *усы мәселе бойынша Қәмекбайға Мурат ойласыўға барған еди* (Ж. Аймурзаев). Қаллибектин *былтырғы жылы қандай хызмет еткенин хәм қанша балық тутқанын көрген бай үй жумыстанан босатып балықшылар менен ай салмаға жиберди* (А. Бегимов). Адамлар әдеттегише атыз шертегине *дем алыўға келди* (Ө. Хожаниязов). Алламберген менен Әбдикерим хәр жылы *азы-бәхәр қус атыўға шығатуғын еди* (А. Бегимов). ...балықшылар *қазасын қарайға кетти*. (К. Султанов). Азанда Темир-*балалар менен бирге колхозшыларға қосылып томар қопарыўға кетти* (Т. Қайыпбергенов).

4. *Себеплик қатнас*. Барыс сеплигинин формасын қабыл еткен бағынықы компонент ис-хәрекет процесинин себебин билдиреди. Мысалы: Оған үш түп пәл *байраққа берилипти* (Е. М. Мавцова). Олар шигинин қамырындай басы бирикпеген *қуммен қутылғанына қийанды* (Ж. Аймурзаев). Онын орынсыз *шыйланғанына басқалар дуў күлисти* (М. Дәрибаев). Айхан *Айемураттын тапсырмасын демде орынлағанына масайрап барды* (Т. Қайыпбергенов). Мек *сениң түсинбей жүргениңе айранман* (Ө Айжанов) Бала *Дәрменбайдың дайысы шықпағанда бұрынғысынан бетер қалтырай береди*. (Т. Қайыпбергенов.)

5. *Уақытлық қатнас*. Барыс сеплигинин формасын қабыл

еткен бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин уақтың ямаса уақытлық муғдарын билдиреди. Мысалы: *Уәде августың жигирмасына белгиленди* (Ж. Сейтназаров). Метеорологияның көрсетиуи бойынша бул дауыл *еки суткаға созылыуы тийис* (Н. Дәуқараев). Тергеу *бир күнге созылды* (Т. Қайыпбергенов.) Буның әңгимеси *бир таңға таўсылмайды* (Н. Дәуқараев). Губком партияның жыйналысы *еки саатқа созылды* (Н. Островский). Ол *өмирликке жасайды* (А. Бегимов).

Ҳасла сизди елди деўге болмайды,
Шайырларын мәңгиликке жырлайды.

(С. Нурымбетов.)

6. Баҳалық хәм сан-муғдарлық қатнас. Барыс сеплигинде турған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесине байланысма объекттиң ямаса басқа бир заттын баҳасын, санын ямаса муғдарын билдиреди. Мысалы: *Қара маллардың тирилей салмағы 380 килограммға жетти* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Атаўда табылған жер асты бассейнинен алынып атырған суўдың бир кубометри *22 тийинге түседи* («Жас Ленинши» газетасы). Бирдин кесапаты *мыңға тийер* (Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары). Алдыңғы саўыншы *бурын кем сүт береди* деп есапланып келген сыйырлардан алынатуғын сүттиң муғдарын *15—17 литрге жеткерди* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Ол басшылық еткен звенода зүрәәттилик гектарынан *80 — 85 центнерге көтерилди* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). «Қарақалпақстан комсомолының 40 жыллығы» атындағы кийим тигиу фабрикасының коллективи өним сатыу хәм өним ислеп шығарыу планларын ай сайын *110—115 процентке орынламақта.* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы).

Дүнья алтыға бөлинген,
Бир бөлими—бизин Уатап,
Өлшеуде аўыр көринген
Нығайған ел—бизин Уатап.

(С. Нурымбетов.)

Барыс жалғаулы фейил сөз дизбегинин составындағы бағыныңқы хәм бағындырыушы сөзлер өзлеринин синтаксислик хызмети жағынан кебинесе өз алдына толықлауыш + баянлауыш ямаса нысықлауыш + баянлауыш хызметинде қолланылады.

3. Бағыныңқы компоненти шығыс жалғаулы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған *фейил* сөз дизбеклери.

Шығыс сеплигиниң жалғаулары да атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди *фейил* сөзлерге байланыстырып келиўде тилимиздеги актив қолланылатуғын грамматикалық қураллардың бири.

Хәзирги қарақалпақ тилинде шығыс сеплигиниң грамматикалық (морфологиялық) көрсеткишлери *-дан /-ден, -тан/ -тен, -нан/-нен*, болып, олар арқалы атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер *фейил* сөзлер менен (көбинесе аўыспасыз *фейиллер* менен) мәнилик хәм формалық жақтан бағына дизбеклесип, басқаруў жолы менен байланысқан *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай *фейил* сөз дизбеклери *шығыс жалғаулы сөз+фейил сөз* түриндеги модель бойынша дүзиледи. Мысалы: Төрешти көк пенен сырланған темир қапылы *дәрижазадан киргизди* (Н. Дәўқараев). Қуўат отырғанлардан рұхсат сорап, *есиктен шығып кетти* (Ж. Аймурзаев). Шамурат бул мектепке усы районның «Октябрь» колхозынан келген (Т. Сейтжанов). Билгенниң тусындамап, *билмегеннен өтип баратырман*. Билмеслик *билгеннен де өтеди, билмегеннен де өтеди* («Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары»). Адамлар Бористи *қудықтан шығарып алды* (Ж. Аймурзаев). Сөйттим де үйге қайтып келип, *дастурханнан еки нан алдым* (Т. Қайыпбергенов). Жумыстын оларды шаршатқаны, олардын жумысқа наразылығы қос айдап жүрген адамлардың *шырайынан сезиледи* (А. Бегимов). Оның жүзи *қуўаныштан қызарып кетти* (Ж. Сейтназаров).

Бирақ фразеологиялық сөз дизбеклериниң составындагы шығыс жалғаулы сөзлер менен *фейил* сөзлердин байланысы *фейил* сөз дизбеклерин дүзе алмайды. Себеби олар сыртқы формасы жағынан шығыс жалғаулы *фейил* сөз дизбеклерине уқсастай болып келсе де, мәнилик жақтан хәммеси жыйналып бир мәнини анатады. Мысалы: Жас қызыл гүл *қыршынынан қыйылды*. (М. Дәрибаев). *Жерден алып жерден салды* (Ж. Аймурзаев). Өзине шекемги алынған есаптын дурьс хәм қәте жерлерин *көзден өткерди* (Ж. Сейтназаров). Мәртлик етип *жаннан кешти* (Бердақ). Ерназардың кемпири *дүньядан қайтты* (А. Бекимбетов).

Хәзирги қарақалпақ тилиниң фактлерин изертлеп қарағанда, шығыс жалғаулы сөзлер көпшилик жағдайларда аўыспасыз *фейиллер* менен тығыз байланысып келеди. Мәселен, *секирий* (*салмадан секирий*), *қозғай* (*орнынан қозғай*), *келий* (*қаладан келий, айылдан келий*), *озый* (*жарыстин озый*), *қорықпай* (*қыйыншылықтан қорықпай*), *тамый* (*шелектен тамый, төбеден тамый*), *тоңый* (*суўықтан тоңый*), *қайтый* (*мектептен қайтый, жу-*

мыстан қайтыў), түңилиў (диннен түңилиў), ҳәм т. б. аўыспасыз феѝил сөзлер өзлеринин лексикалық мәнилерине қарай көбинесе шығыс жалғаўлы сөзлерди талап етип, олар менен мәнилик ҳәм формалық жақтан байланысады.

Бирақ шығыс жалғаўлы сөзлер тек аўыспасыз феѝиллер менен ғана емес, ал аўыспалы феѝиллер менен де мәнилик ҳәм формалық жақтан байланысып келеди. Мысалы: Ол бул өнерди әкесинен үйренди (А. Бегимов).

Бул гәптеги үйренди деген феѝил сөз — аўыспалы феѝил. Бирақ ол тек табыс жалғаўлы сөз бенен ғана байланысып турған жоқ, ал сонын менен бирге шығыс жалғаўлы сөз бенен де мәнилик ҳәм формалық жақтан байланысып келип тур. Қараңыз: 1) әкесинен үйренди; 2) өнерди үйренди.

Қарақалпақ тилинде гейпара жағдайларда шығыс жалғаўынын хызметин арқалы, менен, пенен, бенен тиркеўишлери де атқарып келеди. Мысалы: Күн сайын рация арқалы еки жақ хабарласып турады (А. Оразов). Биз көпир арқалы өттик. Ақшанды почта арқалы жибер. Мектеп тас гербиш пенен салынған (Ж. Аймурзаев). Пахтаны биз қол менен екпеймиз (Ж. Сапаров). Мен Айтмурат пенен телефон менен сөйлестим.

Жоқарыдагы берилген мысаллардағы арқалы, менен, пенен тиркеўишлеринин орнына шығыс сеплигиниң жалғаўын қойып, рациядан, көпирден, почтадан, гербиштен, қолдан, телефоннан деп бергенде, оннан гәптиң улыўма мәниси өзгермейди. Себеби ол тиркеўишлер шығыс жалғаўының хызметинде қолланылып тур.

Тилимизде шығыс жалғаўлы феѝил сөз дизбеклери көбинесе объектлик, орынлық, ўақытлық, есаплық ямаса үлеслик, бақалық ямаса нырқлық, себеплик ҳәм сынлық қатнастарды билдирип келеди.

1. Қыя объектлик қатнас. Гейпара шығыс сеплигиниң формасын қабыл еткен сөзлер көбинесе аўыспасыз феѝиллер менен мәнилик ҳәм формалық жақтан бағына байланысып, қыя объектлик қатнасты билдиретугын феѝил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: ағаштан ислей, гербиштен салыў, тастан ойдырыў, жолдасынан сораў, шашынан сыйпай, жүрисинен сезий, кеткеннен келмей, жуўырыўдан озып шығыў, ҳәм т. б. Даўысынан тәбийғый күш, айрықша өжетлик сезилди (Ө. Айжанов). Таза қаўадап нурланып шыққан күннен, жағымлы ескен самалдан адамзат пенен жанлы мақлуқлар рәхәтленеди (Ж. Аймурзаев). Көптен қояп қутылмас. Таяқ еттен өтеди, сөз сүйектен өтеди («Қарақалпақ нақыл ҳәм мақаллары»). Бул кеткеннен үш күнде қайтып келемен («Қарақалпақ халық ертеклери»). Палўан Мырзабектен бөлинди (Ө. Айжанов).

Пахтадан шығады гәўхар полат та,
Ең күшли қуралы бизиң Уатанның.

(С. Нурыбетов.)

*Сақланың, перзентлерім, проғулден,
Болмасын араңызда жалқау-жайыр.*

(С. Нурымбетов.)

Қыя объектлик қатнасты билдиретуғын шығыс жалғаулы фсйил сөз дизбеклери қосымша төмендегидей мәнилерди де аялатып келеди:

1. Шығыс сеплигиниң формасын қабыл еткен қыя объект предметтин неден исленгенин, қандай материалдан жасалғанын яғный предметтин материаллық тегин билдиреди. Мысалы: *Хәзир қалын қардың қырпығынан ақ тов жамылып турғандай көринди* (Ж. Аймурзаев). *Ақ шүберектен перде тутқан* (Н. Дәуқараев). *Басқасын не қыласан, мына қырғайылдан сорпа ислесе, ишер едим* (Ж. Аймурзаев).

*«Ақ алтыннан» өнеди дәри-дәрмақлар,
Табыстан шығады: күшли пәрманлар.*

(С. Нурымбетов.)

*Ергенегин отаудың
Лалы тастан ойбырды.*

(«Алпамыс».)

*Алтыннан абзал сазлаған,
Сапдығында сақлаған.*

(«Алпамыс».)

2. Шығыс жалғаулы қыя объект ис-қәрекет процесиниң қандай да бир деректен ямаса кимнен, неден болғанлығын аялатады. Мысалы: *Ақыл жастан шығады, қасыл тастан шығады. Алп анадан, ат бийеден туяды* («Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары»). Мен барлық қәдийселерди фермадағы адамлардан еситтим (Ж. Аймурзаев.) *Мине, соның менен Қәллибек Турдыдан бир қайық, бир аўлық жип алды* (А. Бегимов). *Менменликтен заўал таптым, кем-кемликтен камал таптым* (Бердак). *Олардың жапырақларынан сылдырлаған сузыу үн шығады* (Ж. Аймурзаев).

*Кән дөрейді қамтымлардан
Ким күш салса, солдур палұан.*

(С. Нурымбетов.)

3. Гейпара жағдайларда шығыс сеплигиниң формасын қабыл еткен қыя объект ис-қәрекеттин белгили бир орынға тән екенлигин билдиреди (42, 379; 82, 102). Бундай жағдайларда

шығыс жалғаулы сөз қыя объектлик мәнини (предметлик мәнини) билдириу менен бирге, орынлық мәнини де аңлатады. Мысалы: Ол да қолын усынып еди, ғарры көристи де, маңлайынан сүйди (Ж. Аймурзаев). Бийбижан киминиң бетинен сүйип, киминиң арқасынан сыйпады (Ө. Айжанов). Қуулы көлге қарап кеткен жылғадан пайдаланыу керек (Ж. Аймурзаев). Ал, көкиреккли қатал бай атының ойнақышып еки жарлының аяғын қаққанына кеуили толып, қууанып, күлимсиреп үлкен дәмбебе менен зордан аттан түсти (А. Бекимбетов). Қасқырдың астынан сууырыла шыққан сунқар қасқырдың алқымынан жаздырмады (Ж. Аймурзаев). Ал, Аймерке басынан сыйпады (Ж. Аймурзаев).

4. Шығыс жалғаулы қыя объект ис-хәрекет процесиниң предметтин белгили бир бөлегине қаратылғанын ямаса оның болуу себебин, нәтийжесин билдиреди. Мысалы: 1. Мен барып қайтадан алыстырып жибермекши болғанымда, апам гүпимниң пешинен услап жибермедди (Т. Қайыпбергенов). Жыңғыл, шеңгел, қуурақ тораңғылдан қанша керек болса алыңлар (Ж. Аймурзаев). Бул оқтан 2-3 адам өлди (А. Бегимов). Адам тилинен, мал шақынан байланады («Қарақалнақ нақыл хәм мақаллары»). Қала жанындағы котлован дәрьяның талай тасыуынан толып қалып, ертеден берли-ақ көлатлыққа айланған (И. Юсупов). Бала күйеу қызылшадан өлди (М. Дәрибаев). Дастурханды ашып, майлы шөректен усынды (Ж. Аймурзаев).

2. Көринди палуан исинен,
Қыйралды жаулар күшинен.

(С. Нурымбетов.)

5. Шығыс жалғаулы қыя объект ис-хәрекет процесиниң қандай да бир нәрседен алыслағанлығын, айырылғанлығын, сауалғанлығын, қутылғанлығын, қорыққанлығын билдиреди. Бундай жағдайда шығыс жалғаулы қыя объектти басқаратуғын феийил сөз алыслау, айырылу, сауалыу, қутылу, қорқыу мәниниңде қолланылады (82, 101). Мысалы: Онда ауыр азаптан қутылған екен (Ж. Аймурзаев). Қайыпназардың кишкене қарашашлы қызы өзиниң жүрисин пәсеңлетип, атлылардан қорқып киятыр (Б. Бекниязова). Нешше жас әкеден, нешше әке баладан айырылды (Ө. Айжанов). Раушаннан Қәмекбай айырылса, сен Гүлсәнемнен, перзенттен, жыйнаған дүнья-малдан, дәулеттен айырыласаң (Ж. Аймурзаев). Мен сол найқастан доктордың емлеуи арқалы жазылдым. Ол диннен пүткиллей безди.

6. Шығыс жалғаулы қыя объект базда басқа предметлер менен салыстырушылық мәниде қолланылады. Мысалы: Жоқ, олай болмады, аң да меннен сумлығын асырмады (С. Салпиев). Түп күндизгиден де суытты (Т. Қайыпбергенов).

Қыран бүркітіндей қырағы қырғыз,
Күш жигери артып кеткен Манастан.

(Т. Жумамуратов.)

2. *Орынлық қатнас.* Шығыс сеплигинин формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин басланыу ямаса шығыу орнын билдиреди. Мысалы: Егисликтин аңқыған ийиси атызлықтан келип турды (А. Фадеев). Батыстан булт көтерилип киятыр (Т. Қайыпбергенов). Оң түсликтен зырлап машина келди (Ж.Сапаров). Есиктен адам кирип келди (Ө. Айжанов). Бул ўақытта ферма бир жайлаўдан екнши жайлаўға көшейин деп атыр еди (Ж. Сейтназаров). Даладан дүрсилди еситилди (Т. Қайыпбергенов). Герасим орнынак турып, сорпанын пулын төледи де, шыгып кетти (И. С. Тургенов.)

Үргенчтен минип едик Чаржаўға,
Кеўлим талўас етти төмен қараўға.

(С. Нурымбетов.)

Тарийхта өлместей жүрдин ат тағын,
Москвадан уштың жулдыздай агып.

(С. Нурымбетов.)

3. *Ұақытлық қатнас.* Шығыс сеплигинин формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин ўақты билдиреди. Мысалы: Мен таўдағы аўылды еле бала ўақтымнан билетуғын едим «Совет Қарақалпақстаны» газетасы. Айтбай жаслайынан мийнетти сўйди (Қ. Жуманиязов). Мен үш күннен аўылға қайтаман. Еки хәптеден оқыу басланады.

Бир хәрибин А еур аўладың батыр,
Неше әсирлерден өсип киятыр.

(С. Нурымбетов.)

Бирледин, үшледин пахтаңды жастан,
Жақсы тәрбиялап өсирдин бастан.

(С. Нурымбетов.)

4. *Есаплық ямаса үлеслик қатнас.* Шығыс сеплигинин формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин есаплық хәм үлеслик муғдарын билдиреди. Мысалы: Далалықтын бир бурышында жаслар алты-алтыдан еки тәрәпке тендей бөлиндди (Ж. Сейтназаров). Балық тутыу исиндеги өзинин

тәжирийбелерин қолланып, аўды сыпыра үштен, үш жарымнан, көнгениң арасын созып көңгелей берди (А. Бегимов). Ол басшылық еткен бригада... ҳәр гектар жерден 34 центнерден зүрәт жетистирди («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Әмет, Марат ҳәр қайсысы үштен қармақ алды (Ж. Сейтназаров). ..атланарда еки кеседен суў тийеди (Ғ. Сейтназаров). Жүзден отыз бести алыў керек. Ҳәр қайсысына жигирма бес сомнан бөлип берилди. Екеўи еки теңгеден төрт теңге береди. Ол есаплап жартысына жеткенде, мың сомнан асып кетипти («Ҳәр түрли халықлардын ертеклери»).

5. Баҳалық ямаса нырқлық қатнас. Шығыс сеплигинин формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәрекетке байланыслы болған басқа бир предметтиң баҳасын, нырқын билдиреди. Мысалы: Қаўынды он бес тийиннен алдым. Базарда помидордын kilosы еки тийиннен сатылып атыр. Дүкәнда шыттын метри 90 тийиннен сатылады.

6. Себеplik қатнас. Шығыс сеплигинин формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин себебин билдиреди. Мысалы: Қуўаныштан онын еки бетинин алмасы қызара баслады (Ж. Сейтназаров). Ол албырағанынан босағаға сүрпип те кетти (Т. Қайыпбергенов). Ол тапқырлығынан шығыртпаққа илинбепти. (А. Оразов). Ол қуўанғанынан жылап жиберди. (Ж. Сейтназаров). Достыңнан түйе сора, уялғанынан бийе берер («Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары»). Ол шыныққанлықтан шаршағанын да сезбеди (Т. Қайыпбергенов). Ол сүйсинип ақығанлықтан жылдың өтип кеткенин де сезбеди (Ж. Сейтназаров).

7. Сынлық қатнас. Шығыс сеплигинин формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин ислениў, иске асыў усылы, әдисин билдирип, мәнилик жақтан сынлық қатнаста қолланылады. Мысалы: Қәлбийби болса, еки хәптеден бери кирпич айқастырмастан қызынын басында отырыпты. Үсен жуўап берместен төсекке келип жатты (Қ. Досанов).

Фейил сөз дизбегинин составындағы шығыс жалғаўын қабыл етип келетуғын сөзлер гәпте агзалық жақтан көбинесе толықлаўыш хәм пысықлаўыш болып келеди де, ал бағындырыўшы фейил сөз көбинесе баянлаўыш болып келеди.

4. Бағыныңқы компоненти орын жалғаўлы атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери

Атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди фейил сөзлер менен мәнилик хәм формалық жақтан байланыстырып келиўши грамматикалық қураллардын бири — орын сеплигинин жалғаўлары. Орын сеплигинин грамматикалық (морфологиялық) көрсеткишлери -да/ -де, -та, те болып. олар арқалы атаўыш ямаса атаўышлардын орнына қолланылатуғын

сөзлер *фейил* сөзлер менен (көбнесе аўыспасыз *фейиллер* менен) мәнилик хәм грамматикалық жақтан дизбеклесип, басқарыў жолы менен байланысқан *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. Бундй *фейил* сөз дизбеклеринин дүзилиў модели: *орын жалғаўлы сөз + фейил сөз*. Мысалы: *Завоѳта ислеймен* (Ғ. Сейтназаров). Онын менен *бизлер дүзде таныстық* (Ж. Аймурзаев). *Дарьяда желқомлы қайықлар менен кемелер жүзип жүр.* (Б. Кербабаев). *Көшеде дегершиклердин шықырлаған даўысы анда-санда еситиледи.* (Л. Толстой). *Жақсы дос ис түскенде билинер. Асыққанда ләббай табылмас* (Қарақалпақ нақыл мақаллары.)

*Биз жасаймыз гөззал Өзбекстанда,
Жеримиз айналды бағы-бостанға.*

(Т. Жумамуратов.)

*Дарья, теңиз, каналларда, көллерде,
Халық жүгин тасып пароход жүзди.*

(Ж. Аймурзаев.)

Бирақ орын жалғаўлы сөзлер менен *фейил* сөзлердин қатарласа дизбеклесип келиўи бәрқулла *фейил* сөз дизбеклерин дүзип келе бермейди. Бундай жағдайлар көбинесе фразеологиялық сөз дизбеклеринин составында ушырасалы. Мысалы: *Өзиниң ағайини Жуман Қулжановты шалғайынын ушып жаўып, аман қорғап, ҳеш қандай шара көрместеп қутқарып жиберийди көзде туғы* (Ж. Сейтназаров). Ол сени *табанда қалдырады*.

*Таңлайда татыйды Қаспий сазаны,
Мийнеттен ҳез таўып сиз ҳәр бириңиз,
Махмуд Айвазовтың жасын көриңиз.*

(И. Юсупов.)

Хәзирги қарақалпақ тилинде орын жалғаўлы атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди көбинесе аўыспасыз *фейиллер* басқарып келеди. Барыс, шығыс сепликтериндеги сөзлерди басқарып келетуғын аўыспасыз *фейиллер* сыяқлы, орын сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын аўыспасыз *фейиллердин* де өзине тән арнаўлы грамматикалық (морфологиялық) белгилери жоқ. Деген менен, орын сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын аўыспасыз *фейиллерди* барыс, шығыс сепликтериндеги сөзлерди басқарып келетуғын аўыспасыз *фейиллерден* тек ғана лексикалық мәнилерине қарай айырамыз. Мәселен, өзлеринин лексикалық мәнилерине муўапық *жүрий, жүзий, жатыў, ойнаў, отырыў, болыў, қолланыў, оқыў, жасаў* хәм т. б. аўыспасыз *фейиллер* орын сеплигиндеги сөзлерди талап етип, олар менен мәнилик хәм формалық жақтан байланысып келеди.

Мысалы: *далада жүрий, теңизде жүзий, суйда жүзий, төсекте жатый, айырыўханада жатый, партада отырий, Москвада болый, айыл хожалықта қолланый, қурылыста қолланый, паракатшылықта жасай, шадлықта жасай* хәм т. б.

Жыйналған, изертленілген материалларға хәм жүргизилген бақлаўларға қарағанда, барыс, шығыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын аўыспасыз феийллерден гөре орын сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын аўыспасыз феийллердин саны тилимизде онша көп емес. Олардың басым көпшилиги предметтин ҳал-жағдайын билдиретуғын аўыспасыз феийллер болып табылады (69, 78.)

Бирақ орын сеплигиндеги атаўыш сөзлерди тек аўыспасыз феийллер ғана басқарып қоймайды, ал айырым орынларда оларды аўыспалы феийллер де басқарып келеди.¹ Бундай өзгешелик сол аўыспалы феийллердин лексикалық мәнисинин кеңлиги арқалы характерленеди.

Орын жалғаўынын хызметин гейде *менен (пенен, бенен)* тиркеўиши атқарып келеди. Бул қубылыс қарақалпақ тилинде сийрек ушырасады. Мысалы: *Отрядты шығарып салыў ушын майор машина менен киятыр (А. Оразов). Ташкенттин бержағына самолёт пенен келдим. Бизлер Киевке поезд бенен бардық.*

Берилген мысаллардағы *менен, пенен, бенен* тиркеўишлеринин орнына орын сеплигинин жалғаўын қойып, *машинада, самолётте, поездда* деп бергенде, оннан улыўма айтылажақ ой-пикирге ксмислик келмейди. Себеби ол гәплердеги *менен, пенен, бенен* тиркеўишлеринин орын жалғаўынын хызметинде қолланылып тур.

Қарақалпақ тилинде орын жалғаўлы феийл сөз дизбеклеринин көбинесе қыя объектлик, орынлық, ўақытлық, шәртлик, сынлық хәм сан-муғдарлық қатнастарды билдирип келеди.

1. *Қыя объектлик қатнас.* Гейпара орын сеплигинин формасын қабыл еткен атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер көбинесе аўыспасыз феийллер менен мәнилик хәм формалық жақтан дизбеклесип, қыя объектлик қатнасты билдиретуғын орын жалғаўлы феийл сөз дизбеклеринин дүзеди. Орын сеплигинин формасын қабыл етип келетуғын сөзлердин ишинде әсиресе атлық сөзлер басқаларына қарағанда (басқа атаўышларға ямаса атаўышлық хызметтеги сөзлерге қарағанда) феийл сөзлер менен объектлик қатнаста бир қанша актив байланысып келеди. Мысалы: *Хәммеиз де станокларда күнде қатар турамыз (Ғ. Сейтназаров). Совхоз бойынша ҳәр күни отыз бес адам жер суйғарыўда ислеп киятыр («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Мәжиллисте үш мәселе додаланды (Ж. Сапаров). Бүгинги бюрода Жаңабайды райком секретарынын өзи көп мақ-*

¹Бул қубылыс «Бағыныңқы компоненти табыс жалғаўлы атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклеринин» деген темада мысаллар менен кеңирек дәлилленип көрсетилди.

тады (Ғ. Сейтназаров). *Машина қурылысында, қурылыста хәм халық хожалығының басқа синтетика тараўларында* пластмасса кең түрде қолланылады («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Ақ сүт берген ананың балада ҳақы көп болар («Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары»). Қуралларын қолларында арманберман былғаңлатады (Ғ. Сейтназаров).

Объектик қатнастағы орын жалғаўлы фейил сөз дизбеги тийкарғы мәниге қосымша төмендегидей мәнилерди де билдирип келеди:

1. Орын сеплигиниң формасын қабыл еткен қыя объект ис-хәрекет процесиниң орнын ямаса белгили бир орынға қатнаслы екенлигин аңлатады. Мысалы: *Жаўдыраған қара көзлеринде илимге деген муҳаббат ушқыны жарқылдайды* (Ғ. Сейтназаров). *Мураттың көзлери гиртийип, жүзинде ашыў белгиси сезилип тур* (Ж. Аймурзаев). *Жүреклерде дослық урқаны күн санап өсе берди* (Ғ. Сейтназаров).

2. Орын сеплигиниң формасын қабыл еткен қыя объект ис-хәрекет процесиниң иске асыўындағы қурал болған предметти билдиреди (47, 70). Бундай жағдайларда орын сеплик жалғаўын менен тиркеўиши менен алмастырып айтыўға болады. Мысалы: *Машинада 36 тонна пахта терилди* («Жас Ленинши» газетасы). *Олар трамвайда, бизлер автобуста келдик.*

Диспр бойынан атланып кеште,
Биз барамыз жүйрик экспрессте.

(И. Юсупов.)

3. Орын сеплигиниң формасын қабыл еткен қыя объект базда субъектиниң айрықша өзгешелик белгисин билдиреди (47, 70). Мысалы: *Усы жумыста Аймереке Арысланова күнлик испормасын үш есе, Гүлсара Ержанова еки ярым есе орынлады* (Ж. Сапаров). *Стихияға қарсы гүресте ерлик пенен төтепки берген* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы).

4. Орын сеплигиниң формасын қабыл еткен қыя объект қандай да бир предметтиң ямаса нәрсениң кимде, неде екелигиниң оның сапасын көрсетеди. Мысалы: *Алтын отта, ер мийнетте биллинеди* («Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары»). *Мен сениң китабыңды Асқарда көрдим. Бул китапта көп баҳалы кенеслер жазылған. Қайында, геширде, пиязда, помидорда, қыярда, редискада адамға ең керекли витаминлер болады.*

2. Орынлық қатнас. Орын сеплигиниң формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң орнын билдиреди. Мысалы: *Үйде досларым отыр екен* (Ғ. Сейтназаров). *Ол көп ўақыттан берли Мойнақта жасайды* (А. Бегимов). *Жайлайда қойлар жайылып жүр.* (Ж. Сейтназаров). *Мен больницада жатырман* (К. Султанов). *Екеўи атызда жүр* (Ө. Айжанов). *Бул достым райоңда басшы орнында ислеиди* (Ғ. Сейтназаров). Тур-

мыстын базы бир себеплеринен қалада қалды да, заводта токарь болып ислей баслады (Ғ. Сейтназаров).

3. *Ұақытлық қатнас.* Орын сеплигиниң формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәркет процесиниң ұақтың билдиреди. Мысалы: *Атланарда Ораз аталық оның... жоллығын алған* (Ғ. Сейтназаров). *Жасыңда қалжың болсаң, үлкейгенде мылжың боласаң* («Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары»). 27-сентябрьде бригада мәмлекетке пахта сатыў планын орынлады («Совет Қарақалпақстаны» газетасы).

*Турқыңды көргенде тасты дәрманым,
Тириңде көрмедим жалғыз әрманым.*

(А. Дабылов.)

*Жигирманда елиң жайнап өзгерди,
«Жаста бүйтип дәўран сүрмедим» дерсең.*

(И. Юсупов.)

*Ушарында дәўыслайды бақырып,
Ашыққан жолбарыс яңлы ақырып.*

(А. Дабылов.)

*Бес жасыңда ағаң менен қой бақтың,
Сен шопаны болдың қозы-ылақтың.*

(Күнхожа.)

4. *Шәртлик қатнас.* Орын сеплигиниң формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәркет процесиниң шәртин билдиреди. Мысалы: *Усы болмағанда анам менен кетер едим* (Т. Қайыпбергенов). *Автоматластырылғанда мийнеттиң характери түп-тамырынан өзгереди* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы).

5. *Сынлық қатнас.* Орын сеплигиниң формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәркет процесиниң сынын билдиреди. Мысалы: *Колхоз аўылы нур қушағында жайнап кетти* (Ғ. Сейтназаров). *Совет халқы татыўлықта, дослықта хәм шадлықта жасайды.*

*Жүзимиз ашылып таза бахыттан,
Шадлықта шадланып келдим көсемим.*

(А. Дабылов.)

6. *Сан-муғдарлық қатнас.* Орын сеплигиниң формасын қабыл еткен бағыныңқы компонент ис-хәркеттиң санын ямаса

мүгдарын билдиреди. Мысалы: *Ол жетпес процентте ғана қатып отыр* (Ө. Айжанов). Шоманайлылардың көк аты бесінші айлауда ізде қалып қойды.

Орын жалғаулы фейил сөз дизбегинің составындағы бағыныңқы хәм бағындырыушы компонентлер агзалық қатнастан гәпте көбинесе толықлауыш+баянлауыш ямаса пысықлауыш+баянлауыш түрінде қолланып, айырым-айырым гәп агзасы болып келеди.

В. БАҒЫНЫҒҚЫ КОМПОНЕНТИ ТИРКЕУИШЛИ ЯМАСА КӨМЕКШИ АТАУЫШЛЫ АТАУЫШЛАРДАН ХӘМ АТАУЫШЛЫҚ ХЫЗМЕТТЕ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН СӨЗЛЕРДЕН БОЛҒАН ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

Атауыш хәм атауышлық хызметтеги сөзлер фейил сөзлер менен тиркеуишлер ямаса көмекши атауышлар арқалы мәнилик жақтан байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *Етти бийдарық жесен қайт боласан, ал балықты бизлер тууылгалы жеймиз, мезгил сайын жеймиз* (К. Султанов). *Тилеумуратов Вера менен бирге жылым тартып атырған балықшылардың арасына келди* (К. Султанов).

Жоқарыдағы дәслепки мысалдағы *мезгил сайын жеймиз* деген фейил сөз дизбегиндеги бир-бири менен (атлық сөз фейил сөз бенен) *сайын* тиркеуиши арқалы байланысып тур. Усы фейил сөз дизбегиндеги *мезгил* деген атауыш сөз (атлық сөз) кейинги *жеймиз* деген фейил сөз бенен хеш қандай тиркеуишсиз мәнилик жақтан байланыспайды. Өйткенн олардың арасында қандай да болса бир байланыстырыушы грамматикалық элементтин түсирилип қалдырылғанлығы белгили болып турады. Ол грамматикалық элемент—*сайын* тиркеуиши. Демек, *мезгил* деген атауыш сөзди *жеймиз* деген фейил сөз бенен белгили бир синтаксислик байланысқа түсириуиши элемент *сайын* тиркеуиши болып табылады. Бундай жағдайда *жеймиз* деген фейил сөз *мезгил* деген атауыш сөзди тиккелей басқарып келместек, *сайын* тиркеуиши арқалы басқарып келеди.

Бундағы *мезгил сайын* деген тиркеуишли атауыш сөз мәнилик жақтан соңгы фейил сөзге ғәрезли болғанлықтан, ол бағыныңқы компонент, ал фейил сөз бағындырыушы компонент деп қаралады.

Екинши мысалдағы *балықшылардың арасына келди* деген фейил сөз дизбегиндеги компонентлер бир-бири менен *арасына* деген көмекши атауыш арқалы байланысып тур. Усы фейил сөз дизбегиндеги *балықшылардың* деген атауыш сөз (атлық сөз) *арасына* деген көмекши атауышсыз *келди* деген фейил сөзге өзлигинен байланыса алмайды. Себеби бул сөзлердин арасында да қандай да бир байланыстырыушы грамматикалық құралдың түсирилип қалдырылғанлығы сезилип турады. Ол

грамматикалық құрал—*арасына* деген көмекші атауышы. Демек, *балықшылардың* деген атауыш сөз *келди* деген фейил сөз бенен *арасына* деген көмекші атауыш арқалы байланысып тұр. Бундай жағдайларда *келди* деген фейил сөз *балықшылардың* деген атауыш сөзди тиккелей басқарып келместен, *арасына* деген көмекші атауышы арқалы басқарып келеді. Бундағы *балықшылардың арасына* деген көмекші атауышлы атауыш сөз бағыныңқы компонент болады, өйткени ол соңғы фейил сөзден мәнилік жақтан ғәрезли болып келеді. Ал, кейінгі фейил сөз бағындырыушы компонент болады, себеби ол өзіннен бұрынғы көмекші атауышлы атауыш сөзди бағындырып келеді.

БАҒЫНЫҢҚЫ КОМПОНЕНТИ ТИРКЕУИШЛИ АТАУЫШЛАРДАН ЯМАСА АТАУЫШЛЫҚ ХЫЗМЕТТЕ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН СӨЗ-ЛЕРДЕН БОЛҒАН ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

Тиркеуішлер—бул көмекші сөзлердин бир түри болып, ол предмет пенен предметтин хәм предмет пенен хәрекеттин арасындағы хәр түрли мәнилік қатнастарды беріу үшін хызмет атқарады (44, 296). Синтаксислик көз қарастан қарағанда, тиркеуішлер бәрқулла өзинин басқарып келетуғын сөзинен кейин келеді. Бул жағынан рус тилиндеги предлоглардан өзинин орналасуы тәртіби бойынша да айырылып турады.

Тиркеуішлер уақыт, себеп, мақсет, кеңіслик хәм т. б. қатнастарды билдирип, олар сеплик жалғаулары тәрәпинен берілген мәнилерди конкретлестирип, толықтырып келеді (54, 482). Айырым жағдайларда сеплик жалғаулары арқалы берилиуге мүмкин болмаған синтаксислик қатнастарды да усы тиркеуішлер арқалы беріуге болады (44, 296).

Тиркеуіш сөзлер тарийхый шығысы жағынан мәнилі сөзлер болып есапланса да, соңғы уақытлары өзинин дәслепки материаллық мәнисин жоғалтып, хәр түрли грамматикалық мәнилерди беріуши көмекші сөзлерге айланып кеткен (83,3). Сонлықтан тиркеуішлер (тек айырымларын есапқа алмағанда) дара өз алдына тұрғанда материаллық мәнини аңлата алмайды. Олардын лексикалық мәнилери өзлери менен биргеликте басқарылатуғын атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер менен дизбеклесип келгенде ғана аңласылады (83,3—4). Мысалы: Дәрьядан *пароход* пенен *өттік*. Атамұрат *саат сайын қубылып турды*. (Т. Қайыпбергенов).

Биринши гәптеги *пенен* тиркеуіши, екинши гәптеги *сайын* тиркеуіши өзлигинен қандай да бир лексикалық мәнини билдире алмайды. Себеби биринши гәптеги *пенен* тиркеуіши *пароход* сөзин басқарып, сол сөз бенен бирликте екеуи белгили бир мәнини (қурал мәнисинде қолланылса) билдирсе, ал екинши гәптеги *сайын* тиркеуіши *саат* деген атауыш сөзди бас-

қарып, сол сөз бенен бірлікте ис-қәрекеттин сынын билдирип тур.

Басқа түркий тиллери сыяқлы, қарақалпақ тилиндеги тиркеўиш сөзлер өзлериниң синтаксислик белгилерине хәм басқарыў усылларына қарай, олардың айырымлары атаў сеплигиндеги атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди басқарып, феийл сөз дизбегиниң бағыныңқы компоненти болып келсе (мысалы: *Уитан ушын, барған сайын, гефон арқалы, машина менен, адам яңлы, қар сыяқлы, арқан бойы, мағлыұмат бойынша, батырлар ҳиққында* хәм т. б.), ал тиркеўиш сөзлердиң гейбиреўлери барыс сеплигиндеги атаўыш ямаса атаўышлық хызметтеги сөзлерди басқарып (мысалы: *Ташкентке дейин, үйге таман, айылға қарай, соған сай, исине сәйкес, иниме бола, душпанларға қарсы* хәм т. б.), соның менен бирге феийл сөз дизбеклериниң бағыныңқы компоненти сыпатында хызмет атқарады. Бир қатар тиркеўишлер шығыс сеплигиндеги атаўыш хәм атаўышлық хызметтеги сөзлерди басқарып (мысалы: *революциядан бурын, сабақтан соң, жұмыстан кейин, өзиңнен басқа, соннан берли, меннен гөре* хәм т. б.). феийл сөз дизбеклериниң бағыныңқы компоненти хызметинде қолланылады. Демек, тиркеўишлер атаўыш ямаса атаўышлық хызметтеги сөзлер менен феийл сөзлерди бир-бирине байланыстырыўшы грамматикалық элемент сыпатында хызмет атқарады хәм олар феийл сөз дизбеклерин дүзиўде тилимизде жүдә актив қолланылады.

Қарақалпақ тилиндеги тиркеўиш сөзлердиң айырымларының атаў сеплигиндеги, гей биреўлериниң барыс, бир қатарларының табыс, ал тағы биреўлериниң шығыс сепликлериндеги атаўыш хәм атаўышлық хызметтеги сөзлерди басқарып, феийл сөз дизбеклериниң бағыныңқы компоненти болып келиўлерине қарай, тиркеўишли атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметтеги сөзлерден болған феийл сөз дизбеклерин, тийкарынан, төртке бөлип қараймыз: 1) бағыныңқы компоненти тиркеўишли атаў сеплигиндеги атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери; 2) бағыныңқы компоненти тиркеўишли барыс сеплигиндеги атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери; 3) бағыныңқы компоненти тиркеўишли табыс сеплигиндеги атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери; 4) бағыныңқы компоненти тиркеўишли шығыс сеплигиндеги атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери.

1. Бағыныңқы компненти тиркеуішли атау сеплигиндегі атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери

Тиркеуіш сөзлердің бір қатарлары атау сеплигиндегі атауышларды ямаса атауышлық хызметтегі сөзлерді фейил сөз бенен мәнилик хәм грамматикалық жақтан байланыстырып, тиркеуішли фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Мысалы: *Зийбагүл туұралы ойланады* (Ө. Айжанов). Сол жигит қартайған жалғыз анасы менен турады екен. (Т. Қайыпбергенов).

Мысалға берилген биринши гәптегі *туұралы* деген тиркеуіш сөз *Зийбагүл* деген атау сеплигиндегі атауыш сөзди (атлық сөзди) *ойланады* деген фейил сөзге байланыстырып тур. Бириншиден, *туұралы* деген тиркеуіш сөз *Зийбагүл* деген атауыш сөзди бағындырып турса, екиншиден, сол сөзди соңғы фейил сөзге (*ойланады* деген бағындырыушы фейил сөзге) байланыстырыушы грамматикалық элемент сыпатында хызмет атқарып тур. Демек, ски мәнили сөзди (атлық+фейил) бир-бирине байланыстырып, фейил сөз дизбегин дүзиуге тийкарғы себепкер болып турған элемент—усы *туұралы* тиркеуіши.

Екинши гәптегі *менен* тиркеуіши де *анасы* деген атау сеплигиндегі атауыш сөз бенен (атлық сөз бенен) *турады екен* деген фейил сөзди бир-бирине байланыстырып, тиркеуішли фейил сөз дизбегин дүзип тур.

Қарақалпақ тилинде атау сеплигиндегі атауышларды ямаса атауышлық хызметтегі сөзлерди көбинесе төмендегі тиркеуіш сөзлер басқарып, фейил сөз дизбеклериниң бағыныңқы компненти сыпатында келе алады. Олардың баслылары мыналар: *менен* (*пенен, бенен*), *хаққында, жәнинде, туұралы* (*туұрасында*), *жайында* (*жайлы*), *арқалы, ушың, сайыч, бойы, (бойлы), бойынша, киби, яңлы, сыяқлы, тәризли, тақлетте құрлы, құрақым, шелли, себепли, себептен, пишинде, қәлпинде, түрде, рәйиште, ретинде, сыпатында, қәддинде.*

Менен (*пенен, бенен*) тиркеуіши. Н. К. Дмитриевтиң, Н. А. Баскаковтың, А. Н. Кононовтың пикирлери бойынша *менен* (*пенен, бенен*) тиркеуіши тарийхый шығысы жағынан *бирлен//бирлән* деген жыйнақлау формасындағы санлық сөзден келип шыққан (41, 121; 54, 507; 44, 297). *Бирлен//бирле-н* тиркеуіши айырым түркий тиллеринде, мәселен, қырғыз, қарақалпақ тиллеринде—*менен*, қазақ тилинде—*мен, бен, пен* (айырым жағдайларда *менен, пенен, бенен* болып та қолланылады—Е. Д.), ноғай тилинде—*ман, бан, пан*, өзбек тилинде—*билан*, татар тилинде—*белән*, шор тилинде—*пыла*, түрк тилинде—*иле, ла*, хакас тилинде—*нан*, горно-алтай тилинде—*ла* болып, хәр түрли фонетикалық вариантларға өзгерген (68,99). Гейпара түр-

кий тиллеринде, мәселен қазақ тилинде *менен* тиркеуіши тиркеуішлик системадан жалғаулық системаға өткен. Анығырақ айтқанда, ол көмеклес сеплигинің жалғауы сыпатында хызмет атқарады (84,66). Қазіргі қарақалпақ әдебий тилинде көбінесе *менен* (вариантлары *менен*) тиркеуіши актив қолланылады, ал сөйлеу тилинде ямаса диалектлерде *менен* тиркеуішинен басқа *билен//бирлен//бирлән* формалары да қолланыуы мүмкін 54, 507. *Билен* тиркеуіши көбінесе классик шайырлардың шығармаларында ушырасады. Мысалы:

Ел хәм жер *билендур*, жер хәм ел *билен*,
Жерсиз елдің өмири дәрбедер *билен*,
Өмир өтер жүректеги шер *билен*,
Қәдириң сениң бизге өтти Бозатау.

(Әжинияз)

Менен (*пенен*, *бенен*) тиркеуіши атау сеплигиндеги атауыш хәм атауышлық хызметтеги сөзлерди феийл сөзлер менен мәнилик жақтан байланыстырып, феийл сөз дизбеклерин дүзип келеди. *Менен* (*пенен*, *бенен*) тиркеуіши атау сеплигиндеги атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлерди феийл сөзге байланыстырып, феийл сөз дизбеклерин дүзип келиуде тилимизде жүдә актив қолланылады. Мысалы: Дәулет шаққанлық пенен Айымханның қолын *улады*. (С. Хожаниязов). Қаптал жолдан *машинасы менен* Мырзабек *шықты* (Ө. Айжанов). Қымбатлы дослар! Уатанымыздың байлықларын *зийреклик пенен излейик* («Жеткиншек» газетасы) Хұрзия мениң сөзимди *ықласы менен тыңлап турды* (М. Дәрибаев). Пилис ... жууач билеклерин муз болып қатып қалған қар *менен ысқылай бастады* (А. Оразов).

Менен, (*пенен*, *бенен*) тиркеуіши атау сеплигиндеги атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлер менен феийл сөзлерди байланыстырып келиу менен бирге, ийелик сеплигиндеги атауыш сөзлер менен (*менен* тиркеуіши көбінесе ийелик сеплигиндеги бетлеу алмасықлары менен дизбеклесип келеди) феийл сөзлерди де байланыстырып, феийл сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: Бул хәкқыда *мениң менен* хәш ким сөйлеспейди де (А. Гайдар). Сен *мениң менен* сөйлеспекшисең (Ө. Айжанов). Мен *сениң менен* енди бирге жүрмеймен (Ө. Айжанов). Келгели *оның менен* ушыраспадым (Қ. Досанов) Ешмурат Москвадан *мениң менен* келди. Бизлер жазда *оның менен* Ленин атындағы совхозда болдық.

Менен (*пенен*, *бенен*) тиркеуішли феийл сөз дизбеклери көбінесе объектлик, орынлық, уақытлық, сыилық, себеплик хәм қарсылықлы қатнастарды билдирип келеди.

I. *Объектлик қатнас*. Объектлик қатнасты билдиретуғын феийл сөз дизбеклери көбінесе төмендегідей қосымша мәнилерди билдиреди:

1. Атаў сеплигиндеги сөзлерге *менен* (*пенен*, *бенен*) тиркеўишиниң дизбеклесип келиўинен болған қыя объект биргелик хәм қатнасық мәнилерди билдиреди. Мысалы: Таня жолдас қызы *Нәзигүл менен театрға кетти* (А. Оразов). Қолымнан келгенинше ийбелик сақлап *кемпирлер менен көригим* (Ғ. Сейтназаров). Үйде *Ырсымбет хаялы менен отыр екен* (А. Әлийев). Рәўшан *шарўалар менен ашықтан-ашық сөйлести* (Ж. Аймурзаев). *Апа, балалар менен ойнап келейинши!* (Т. Жумамурагов). Артық бир күни *еки жигит пенен Турдыгүлдин үйине келди* (Ж. Аймурзаев). Қонақлар суў сепкендей күлкисин қойып, *Ақсулыў менен аманласты* (М. Дәрибаев). *...Асқар анасы менен сөйлесип тур екен* (Ж. Сапаров).

2. Атаў сеплигиндеги сөзлерге *менен* (*пенен*, *бенен*) тиркеўишиниң дизбеклесип келиўинен болған қыя объект қурал хәм қатнас көликлери ямаса жүриў қураллары мәнилерин билдиреди. Мысалы: Бизлер кетпенсиз мол зүрәт жетистирдик хәм оны *машина менен терип аламыз* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Әлле ким *пулемет пенен атты* (Н. Дәўқараев). *Жыңғыл менен терини бүрмеледи* (М. Дәрибаев). Ийтти *мүйизи менен қағып жиберди* (Ө. Айжанов). Мен келеси *машина менен барарман* (Ж. Сапаров). Муздың үстинен сырғанатқан сақадай *сырғанап автомобиль менен жетип келдим* (М. Дәрибаев). Аяқтан жарамаған жерлер *насос пенен суйғарылды* (Ж. Аймурзаев). Орта жасар бир хаял асханада үлкен қара саплы *пышақ пенен* бир нәрсени *туўрап атыр* (А. Оразов).

3. Атаў сеплигиндеги сөзлерге *менен* (*пенен*, *бенен*) тиркеўишиниң дизбеклесип келиўинен болған қыя объект материаллық, предметлик хәм кәсипшилик мәнилерди билдиреди. Мысалы: Пахта атызлары *ақ алтынлар менен малынған* (Ж. Аймурзаев). Бағдың айналасы *дийўал менен қоршалған* (Н. Дәўқараев). Нәзик қашылар *таслар хәм топырақлар менен толтырылды* (Ж. Аймурзаев). Ерте бәхәрде оның жағасындағы күшли насослар иске кирисип, дөгеректеги көп аўыллардың егис жерлерин *суй менен тәмийинлейди* (И. Юсупов). Гүлсәнем *скрепердин ремонтты менен шугылланып жүр* (Ж. Аймурзаев).

2. *Орынлық қатнас*. Атаў сеплигиндеги сөзлерге *менен* (*пенен*, *бенен*) тиркеўишиниң дизбеклесип келиўинен болған бағынықы компонент ис-хәрекет процессиниң кеңисликтеги орнын билдиреди. Мысалы: (Олар) *шелдин басы менен шертекке қарай жүрди* (Н. Дәўқараев). *...үйдин қапталы менен өжиреге киресең* (С. Хожаниязов). Ешки ылақларын ертип, *соқпақ пенен кетип баратыр* (С. Салийев). Ақ қалаға қарай созылған *гүзар жол менен машина зытқып киятыр* (Н. Дәўқараев). Ол кешке жетемен деп *ғырра жаға менен бир сааттай жуўырды* (К. Султанов). Ол *аяқ соқпақ пенен жүрип келеди* (А. Бегимов). Қаналдың жасқасына келетуғын *жол менен биреўлер киятыр* (Ж. Аймурзаев).

3. *Ұақытлық қатнас.* Атау сеплигиндегі сөзлерге *менен* (*пенен, бенен*) тиркеуішінің дизбеклесип келіуінен болған бағыныңқы компонент ис-қәрекет процесінің уақтың билдиреді. Мысалы: *Бүгін ақшамы менен жауын жайды* (Ө. Айжанов). *Қар түні менен жайды* (Т. Қайыпбергенов). *Сен оларды түні менен фермаға апарып қос* (Ж. Аймурзаев). *Түні менен теңизде жүрдим* (Ө. Айтжанов). *Усылар не айтысар екен деп күні менен аңлып жүрген* (Ө. Айжанов).

4. *Сынлық қатнас.* Атау сеплигиндегі сөзлерге *менен* (*пенен, бенен*) тиркеуішінің дизбеклесип келіуінен болған бағыныңқы компонент ис-қәрекет процесінің қалай ямаса қайтіп иске асыуын хәм ислениу ұсылын билдиреді. Мысалы: *Хәр күні кеште келген сайын бир-биримізге сораулы көз бенен қараймыз* (Ғ. Сейтназаров). *Бирден самолет пәт пенен көтерілип кетти* (А. Оразов). *Әкем кешегі Ұатандарлық урыстарлық пенен қайтыс болды* (Ғ. Сейтназаров). *Оқыушылар бул газетаны қызығыушылық пенен оқыйды* («Жеткиншек» газетасы). *Ол күлмсирейи менен Рәушанға қарады* (Ж. Аймурзаев). *...бірақ келетуғын генералды асығыслық пенен күтті* (Ө. Айжанов). *Жигиттің алақанына қатырып қойған кесени қыз шиберлік пенен хеш кимге сездирмей алды* (Б. Бекниязова). *Айханның келіуін Серкебай бираз таярлық пенен күткен еди* (Т. Қайыпбергенов).

5. *Себеplik қатнас.* Атау сеплигиндегі сөзлерге *менен* (*пенен, бенен*) тиркеуішінің дизбеклесип келіуінен болған бағыныңқы компонент ис-қәрекет процесінің себебин билдиреді. Мысалы: *Жағада турған кемелер де сол самалдың епкини менен теңселеди.* *Маллардың туяғы менен аспанға шаң көтерілди.* *Есик алдына самалдың айдайы менен қар үйилип қалған* (А. Оразов). *Кесенин қозғалыуы менен чай азғана толқынланып кетти* (С. Хожниязов). *...тереклік кештің епкин самалы менен шайқалып тур* (С. Хожаниязов).

6. *Қарсылықлы қатнас.* *Менен* (*пенен, бенен*) тиркеуіші атау сеплигиндегі сөзлер менен дизбеклесип келип, олар фейилден аңласылған ис-қәрекеттің мазмунына қарама-қарсы айтылады. Бундай байланыстағы фейил сөз дизбеклерін қарсылықлы қатнасты билдиретуғын фейил сөз дизбеклери деймиз. Мысалы: *Олар хәзир орынламаған менек алдағы уақытта орынлайды* (Ө. Айжанов). *Бақырған менен арғы жағадағыларға дауысы жетпейди* (Қ. Досанов). *Ол кеткен менен қайтып келеди* (Т. Қайыпбергенов). *Айтқан менен мен түсинбедим.* *Сораған менен ол бизге керекли буйымымызды бермеді.* *Ол жууырған менен жете алмады.* *Палұған ойланған менен шеше алмады* (Ө. Айжанов).

Ғаққында, жөнинде, туйралы (туйрасында), жайында (жайлы) тиркеуішлери. Булар хызметлери жағынан бир-бирине жүдә жақын келеди. Мәселен, *жумыс ғаққында* деген сөз-

лердин байланысын *жумыс жөнинде, жумыс тууралы, жумыс жайында* деп алмастырып айтыўга да болады. Бул жағынан карағанда, ол тиркеўишлер өз-ара синоним ретинде қолланылады. Қарақалпақ тилинде әсиресе *хаққында, жөнинде, тууралы* тиркеўишлери бирқанша өнимли қолланылады да, ал *жайында* тиркеўишиниң қолланылыў өриси (сферасы) басқаларына карағанда сәл ықшамлаў.

Хаққында, жөнинде, тууралы (туурасында), жайында (жайлы) тиркеўишлери атаў сеплигиндеги атаўыш ямаса атаўышлық хызметтеги сөзлерди фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *Айхан әкеси тууралы күнде ойланатуғын еди* (Т. Қайыпберенов). *Китапларда булар хаққында ҳеш нәрсе жазбайды* (А. Гайдар). Бул китаплардағы гәплер *революционерлер хаққында айтылған* (А. Гайдар). Ол өзиниң үнсиз тили менен өз дәўири жөнинде сөйлеп берди (И. Юсупов). *Қыз Нарымбетке ушырасып, бул тууралы сорастырды* (Ө. Айжанов). *Мен бул хаққында ҳеш нәрсе айта алмайман* (Ж. Аймурзаев). *Мен жумыс жайлы Ташкентке келдим.*

Хаққында, жөнинде тууралы (туурасында), жайында (жайлы) тиркеўишлери арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери көбинесе қыя объектлик, ал сийрегирек себеплик қатнаста қолланылады.

1. *Қыя объектлик қатнас.* Атаў сеплигиндеги сөзлерге *хаққында, жөнинде, тууралы (туурасында), жайында (жайлы)* тиркеўишлериниң дизбеклесиўиңен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң ким, не, кимлер, нелер жайында (хаққында) ямаса улыўма бир нәрселер жөнинде екенлигин билдиреди. Мысалы: *Дәслеп оқыў тууралы, соң ҳәр түрли темада гурриңлесип отырдық* (Ғ. Сейтназаров). *Бул жөнинде, жана Рәўшан дурыс айтты* (Ж. Аймурзаев). *Басқалар гаўырласып ҳәр нәрсе жөнинде сорап атыр* (Н. Дәўқараев). *Ол тууралы мына Дәригүл айтып береди* (А. Әлийев.) *Бираз хожалық жумыслары хаққында сөйлесип болып, енди шығайын деп атырғанда Мурат келди* (Ж. Аймурзаев). *Даўысын онша өзгертпей, бир бап пенен Жийемурат жыйналғанларға карап өз өмири хаққында қысқаша сөйлей баслады* (Т. Қайыпберенов). *Ол баласы жайында бираз әңгимелести. Мен де колхозға барып, жумыс жайын сорастырайын* (Ө. Айжанов).

2. *Себеплик қатнас.* *Хаққында, жөнинде, тууралы (туурасында); жайында (жайлы)* тиркеўишли атаў сеплигиндеги сөзлерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттиң себебин билдиреди. Мысалы: *Биз де жумыс жайлы Хожели станциясы тәрспине өттик* (Т. Жумамуратов). *Мен Москваға жумысы тууралы бардым.*

Арқалы тиркеўиши. Арқалы (<арқа + ≈лы аффикси) тиркеўиши (54, 510; 44, 302; 83, 8) атаў сеплигиндеги сөзлерди фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланыстырып, фейил сөз

дизбеклерин дүзеди. Мысалы: Енди қала арқалы колхозға қайтамыз (С. Хожаниязов). Терен қазылған траншеялар арқалы өтип баратырмыз (А. Бекимбетов). Майор Исаков трубка арқалы сөйлесе баслады (А. Оразов). Жарыс договоры бойынша үш күннен бір жууға шығарылып, еки тәрептин иси комиссия арқалы тексерилип турыўы керек болды (Т. Қайыпбергенов). Жолдасымның биреўи хат арқалы билдирди (Ә. Өтепов).

Арқалы тиркеўишинин қатнасыўынан болған феїил сөз дизбеклери көбинесе объектлик ҳәм орынлық қатнастарды билдирип келеди.

1. *Объектлик қатнас.* Атаў сеплигиндеги сөзлерге арқалы тиркеўишинин дизбеклесип келиўинен болған қыя объект адам ямаса предметлик мәнини аңлатып, ис-хәрекеттин сол арқалы иске асатуғынлығын билдирели. Мысалы: Сен арқалы билмегенимизди билдик (Ә. Өтепов). Күн сайын рация арқалы еки жақ хабарласып турады. Майор Исаков бурын көрмесе де, есиктен кирер жердеги залда газета оқып отырған Василийди қолындағы сүўрет арқалы бирден таныды (А. Оразов). Олар радиоприёмник арқалы хабарлар тыңлап, концертлер еситеди («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Соннан кейин телефон арқалы сөйлесе алатуғын боламыз. (М. Дәрибаев).

Жоқарыдағы объектлик қатнастағы феїил сөз дизбегинен сынлық қатнас та аңласылады. Бирақ феїил сөз дизбегинин бул түринде мәнилик байланысы жағынан объектлик қатнас басым болады. Бул жағдай әсиресе бағыныңқы компонентке сораўды дурыс қойыў арқалы анықланады.

2. *Орынлық қатнас.* Атаў сеплигиндеги сөзлерге арқалы тиркеўишинин дизбеклесип келиўинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин өтиў орнын аңлатып келеди. Мысалы: Станция арқалы жүрип, олар қалың ағашлыққа кирди (А. Оразов). Сизлер саат үште Белорус вокзалы арқалы Батыс фронтқа жүрип кетесиз (А. Оразов). Артыннан сол көпир арқалы қуўады (А. Оразов). ...кәрўан жоллар усы Қоңырат арқалы өтеди екен (Н. Дәўқараев). Бизлер Аральский арқалы тез келип жеттик (Н. Дәўқараев).

Арқалы тиркеўиши айырым жағдайларда менен тиркеўишинин ҳәм шығыс сеплик формасының синоними сыпатында хызмет атқаралды (44, 302). Мысалы: Телефон арқалы сөйлестим//телефон менен сөйлестим// телефоннан сөйлестим; кеме арқалы өттим//кеме менен өттим; рация арқалы хабарладым//рация менен хабарладым//рациядан хабарладым; хат арқалы таныстым//хат пенен таныстым; сүўрет арқалы таныды// сүўреттен таныды; сен арқалы билдик// сеннен билдик; комиссия арқалы тексеремиз// комиссия менен тексеремиз ҳәм т. б.

Ушын тиркеўиши. Ушын ($Уш < + = ын$ деген қурал сеплигинин аффикси) (54, 511—512; 44, 302) тиркеўиши атаў сеплигиндеги сөзлерди феїил сөзлер менен мәнилик жақтан байланыстырып, феїил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Усындай фе-

йил сөз дизбеклеринин составында *ушын* тиркеуиши, бириншиден, атауыш, сөз бенен фейил сөзлерди бир-бирине байланыстырыушы грамматикалық элемент сыпатында хызмет атқарса, екіншиден, атау сеплигиндеги атауыш сөзлердин мәнісин толықтырып, анықлап келеди. Мысалы: (Ол) сөйттип ертинне күндиз кешегинин жууымағын *билиу ушын және келди* (Т. Қайыпбергенов). Жақсы адам өзи ушын емес, *мәмлекет ушын*, өзинин колхозы *ушын ислеиди* (Ө. Айжанов). Серкебай ойлыныу *ушын гидирди* (Т. Қайыпбергенов). *Сиз ушын келдим* (А. Оразов). *Қыз төрге өтиу ушын өрлеп киятырмаған еди* (Т. Қайыпбергенов). Сондағы болатуғыш *исти айтыу ушын келип турман.* (Ө. Айжанов).

Жигит болсаң арысландай тууылан,
Хызмет еткил удайына халық ушын.

(Бердақ.)

Ушын тиркеуиши атау сеплигиндеги сөзлерди фейил сөзлерге байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келиу менен бирге, ийелик сеплигиндеги алмасық сөзлер менен (буида тек силтеу хәм бетлеу алмасықлары ғана нәзерде тутылады. Үшинши бет көплик сандағы бетлеу алмасығы *ушын* тиркеуиши менен ийелик сеплигинде дизбеклесип келмейди. Мысалы: *Олардың ушын* деп айтылмайды) фейил сөзлерди байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди.

Ушын тиркеуиши өзи байланысып келген ийелик сеплигиндеги алмасық сөз бенен бирликте бағыныңқы компонент сыпатында келип, мәнилик жақтан фейил сөз бенен байланысып, арналыу хәм себеплик қатнастарды билдиреди. Мысалы: *Сиз бул мәрданалықтың хәммесин мениң ушын иследиңиз* («Қарақалпақ халық ертеклери»). *Мен де сениң ушын бес-алты адам жыйнайын* (Т. Қайыпбергенов). *Сениң ушын жалғыз жаным жараланды* (Ж. Сапаров). *Ол сизиң ушын бүгин Ленинградтан самолет пенен келди.*

Ушын тиркеуиши арқалы дүзилетуғыш фейил сөз дизбеклерин мәнилик жақтан көбинесе объектлик, себеплик, мақсетлик қатнастарды билдирип келеди.

1. *Объектлик қатнас.* Атау сеплигиндеги сөзлерге *ушын* тиркеуишинин дизбеклесип келиуинен болған бағыныңқы компонент қыя объектлик мәниде қолланылып, ис-хәрекет процессиниң усы қыя объектке арналғанлығын аңлатады. Мысалы: *Мен ол ушын керек әсбаптарды алып келдим. Әне, мен ушын сизге сержант Лобань жууап берди* (Қ. Досанов). *Мен Төрткүлде жүрип усы чайды сиз ушын алдым* (Т. Қайыпбергенов). *Олар ушын жақсы жер ажыратылған* (А. Гайдар).

Себеплик қатнас. Атау сеплигиндеги сөзлерге *ушын* тиркеуиши дизбеклесип келип, олар ис-хәрекет процессиниң себебин билдиреди. Ис-хәрекеттин себебин билдирип келетуғын бағы

ныңқы компонент көбинесе —ғаны,—гени, —қаны—кени + ушын формасында келеді. Мысалы: ...Оның өсиу жолындағы тосқылықтарды жениуіне көмек көрсеткени ушын айтпақшы болды (Ө. Хожаниязов). Жийемурат үй иіесинің біраз қысыныспада қалғанын сезіп, жууап бергени ушын өзи де қысынды (Т. Қайыпбергенов). Қыдырбайдың унатқаны ушын оған жақсы кеңес берди (Ж. Сейтназаров).

3. *Мақсетлик қатнас.* Атау сеплигиндеги сөзлерге ушын тиркеуіши дизбеклесип келип, олар ис-хәрекеттин мақсетин билдирип келеді. Бундай жағдайларда ушын тиркеуішиниң дизбеклесіуінен болған бағыныңқы компоненттин мақсетлик мәнини аңлатып келиуі сол өзін басқарып келетуғын фейил сөздин ис-хәрекетинен аңласылып турады. Мысалы: Колхоз председатели кеше көлдеги от-шөп таярлаушыларды көриу ушын кеткен екен (А. Әлийев). Әкесин шақырып келиу ушын баласын жиберди (Т. Қайыпбергенов). Бизлер азатлық ушын, жаңа дүнья ушын, жер ушын, суу ушын гүресемиз (А. Бекимбетов). Шамуратты тракторшылық оқуға жиберіу ушын таярлап жүр. (Т. Қайыпбергенов). Жыға өзи ойлаған мақсетине жетиу ушын гүрести (Ж. Аймурзаев). Бир күни мен қулындарды өз аяғынан отлатыу ушын алып шықтым (Ж. Сейтназаров). Өзи де кандидатлыққа өтиу ушын таярланып атыр (Т. Қайыпбергенов).

Сайын тиркеуіши. Бул тиркеуіш атау сеплигиндеги атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлерди фейил сөзлер менен өз-ара мәнилик жақтан байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди. *Сайын* тиркеуіш фейил сөз дизбегин дүзиуде бир қанша актив қолланылатуғын тиркеуішлердин бири болып, ол көбинесе атау сеплигиндеги атауыш сөзлерге, соның ишинде әсиресе уақытлық мәниде қолланылатуғын атлық сөзлерге хәм -ған-ген формалы келбетлик фейиллерге дизбеклесип келеді. Мысалы: *Жыл сайын* балық ишки көлден тереңге қашады (Ө. Айжанов). Усыдан Қарақалпақстанның колхозлары менен совхозлары да минераль төгинлерин *жыл сайын* көплек алады («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Аспан барған сайын ашыла берди (Ө. Айжанов). Сестра кеселдин кеуіп, құрғап баратырған аузына *минут сайын суу тамызып отырды* (А. Бекимбетов).

Жаса институт оқыған жайым,
Коммунистлик тәлим алған сарайым,
Маркс-Ленин илимлерин ийелеп,
Сениң қушағыңда өстим күн сайың.

(Т. Сейтжанов.)

Сайын тиркеуіши айырым жағдайларда шығыс сеплигиндеги сөзлерден кейин келип, оны фейил сөзге байланыстырып, сынлық қатнастағы фейил сөз дизбеклерин дүзеди. *Сайын*

тиркеуишли шығыс сеплигиндеги сөзлерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттиң раўажланыўын көрсетеди. Мысалы: Аркадий гармошканы *оннан сайын* көтериңки ойнады (А. Оразов). ...Қосжан *оннан сайын* көтериңки сөйледди (Т. Нәжимов).

Жүректеги муҳаббаттың жалыны,
Оннан сайын лаўлап кетти өзгерип.

(Т. Жумамуратов.)

Сайын тиркеуишли атаў сеплигиндеги сөзлерде болған феи́л сөз дизбеклери мәнилик жақтан көбинесе ўақытлық, ал сийрегирек сынлық қатнасты билдирип келеди.

1. *Ўақытлық қатнас*. Атаў сеплигиндеги сөзлерге *сайын* тиркеуишиниң дизбеклесип келиўинен дүзилетуғын бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң ўақтың билдиреди. Мысалы: Жумыс күн *сайын қызды* (Ж. Аймурзаев). Жақынлаған *сайын* гүрилди қатты еситилди (Х. Сейтов). Жыл *сайын* балық аўлаў планын асырып *орындады* (К. Султанов).

Сайын тиркеуиши арқалы дүзилетуғын феи́л сөз дизбеклери улыўма ўақытлық қатнасты билдириў менен бирге, соған қосымша төмендегидей мәнилерди де аңлатады (85, 82):

а) *сайын* тиркеуишли бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң избе-из, қайта-қайта ямаса үзликсиз қайталанатуғынлығын билдиреди. Мысалы: Жайларды жыл *сайын* ремонтлап турамыз (Х. Сейтов). Күн *сайын* емески самал еседди (Ө. Айжанов);

б) *сайын* тиркеуишиниң қатнасыўынан болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң раўажланыўын ямаса даўамлылығын аңлатады. Бундай жағдайда *сайын* тиркеуиши атаў сеплигиндеги -ған-ген формалы келбетлик феи́лдиң кейиниң дизбеклесип келеди. Мысалы: Сөйлеген *сайын* майордың даўысы қарлығып шықты (Қ. Досанов). Ўзбекстанның индустриялық раўажланыўы барған *сайын* тезлетилмекте («Совет «Қарақалпақстаны» газетасы). Олар келген *сайын* Серкебай менен де ашылысып сөйлеседи (Т. Қайыпбергенов.) Турмысымыз да барған *сайын* абаданласыўда («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Оқыған *сайын* басын шайқай бередди (Ө. Айжанов).

2. *Сынлық қатнас*. *Сайын* тиркеуишли атаў сеплигиндеги сөзлерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң сынын билдиреди. Мысалы: Ал, хәзир *адым сайын* бпйтапыс адамға *ушырасасаң* (А. Гайдар). Бизлер үй *сайын* кйрип шықтық. Экспедицияшылар *пута сайын, шуқыр сайын, тексерип шықты*. Агроном хәр бир көлем *сайын* пахтаңың тәрбиясын *көрип шықты*.

Бойы (бойлы) тиркеуиши. Бойы (бойлы) тиркеуиши атаў сеплигиндеги атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қол

лапылатуғын сөзлерден кейін келип, оларды фэйил сөзлер менен мәнилик жақтан байланыстырып келеди. Мысалы: Қылшынақ маңлайын *услаған бойы* орнында *отырып қала берди* (Ө. Айжанов). Қуяш арқан бойы көтерилген *еди* (Т. Қайыпбергенов). Ақ бас толқынлардың арасына аў салып, күни бойы мийнет *иследи* (К. Султанов). Жолдасы *отырған бойы жетип келди*.

Бойы (бойлы) тиркеуіши арқалы дүзилетуғын фэйил сөз дизбеклери көбинесе ұақытлық, ал сийрегирек өлшеулік-муғдарлық қатнаста қолланылады.

1. *Ұақытлық қатнас*. Атаў сеплигиндеги сөзлерге *бойы (бойлы)* тиркеуішинин дизбеклесиўинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин ұақтың билдиреди. Ондай жағдайларда *бойы (бойлы)* тиркеуіши көбинесе ұақытлық мәнини билдиретуғын атлық сөзлерге, сондай-ақ гейде улыўма атлық сөзлерге хәм -ған формалы келбеглик фэйиллерге дизбеклесип келеди. Мысалы: Саўашлар күни *бойы даўам етти* (Қ. Досанов). Минекей күн *адам бойы көтерилген* (Ө. Айжанов). Ол өмир *бойы* байдың малын *бақты* (Ж. Сейтназаров.) Ол *еситкен бойы қуўанып сала берди*.

Бойы (бойлы) тиркеуіши арқалы дүзилетуғын фэйил сөз дизбеклери улыўма ұақытлық қатнасты билдириў менен бирге, соған қосымша төмендегидей мәнилерди де билдирип келеди (54,498; 86, 20.):

а) атаў (сеплигиндеги сөзлерге *бойы* тиркеуішинин дизбеклесиўинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин ұақытлық созымлылығын билдиреди. Мысалы: Жаңағы Олюткаға мен соңынан *бес жыл бойы гижинип жүрдим* (М. Шолохов). Толық *бир ай бойы* Иван Иванович туўралы хәш нәрсе *еситилмеді* (Н. В. Гоголь). ..жасыл, сары гүллер *жаз бойы салбырап өседі* (А. Оразов);

б) атаў сеплигиндеги атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерге *бойы* тиркеуішинин дизбеклесиўинен болған бағыныңқы компонент ұақытлық мәнини аңлатып, ис-хәрекеттин сол ұақытта болғанлығын көрсетеди. Мысалы: *Басын көрпеден көтерген бойы* әйнекке *қарады* (А. Оразов). Ол *жатқан бойы уйқылап қалды*. Ол *таныған бойы қорқып кетти* («Хәр түрли халықлардың ертеклери»);

в) атаў сеплигиндеги сөзлерге *бойы* тиркеуішинин дизбеклесиўинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин ұақтың шама менен билдиреди. Мысалы: Саятқан менен Айқыз жормалларын алып шыққанда, күн арқан *бойы көтерилген еди* (А. Бегимов). Қуяш *адам бойы көтерилди* (Ө. Айжанов).

2. *Өлшеулік-муғдарлық қатнас*. Атаў сеплигиндеги сөзлерге *бойы (бойлы)* тиркеуішинин дизбеклесип келиўинен болған бағыныңқы компонент кеңисликтеги ис-хәрекеттин муғдарын шама менен көрсетеди. Мысалы: Бел алып, қарды қаз-

гылап *дизе бойы* төменге түсти (А. Оразов). Қәдир сол зығқыұдан дәрьяны жағалап *бир шығанақ бойы қашты* (К. Султанов). Мен изинен *қарыс бойы қалмадым* (Ж. Сейтназаров).

Бойынша тиркеуіши. *Бойынша* (бой+ы+н+ша) тиркеуіши атау сеплигиндегі атауыш ямаса атауышлық хызметтегі сөзлерди *фейил* сөзлер менен мәнилик жақтан байланыстырып, *фейил* сөз *дизбеклерин* дүзеди Мысалы: Хәзирше *райкомның хаты бойынша* үш айға *бараман* (Ө. Айжанов). Күндегі талабы *бойынша* таяу-ескегин, орағын алып, пишен орыуға көлге *кетти* (А. Бегимов). 7-октябрь күни Мәтқурбан *арзасы бойынша* Совет Армиясының қатарында хызмет *ислеуге шақырылды* (Т. Мәткаримов). *Иванның тапсырмасы бойынша* Айпазар үйинен *тез шығып кетти* (Б. Бекниязов?).

Бойынша тиркеуіши арқалы дүзилетуғын *фейил* сөз *дизбеклери* көбинесе сынлық, себеплик хәм объектлик қатнастарды билдирип келеди.

1. *Сынлық қатнас.* Атау сеплигиндегі сөзлерге *бойынша* тиркеуішинин *дизбеклесип* келиуінен болған бағыныңқы компонент *қалай?* деген сорауға жууап берип, ис-хәрекеттин сынын билдиреди. Мысалы: *Ойынның тәртиби бойынша* *дизилискен* гүллән балалар еки топарға бөлинеди (Т. Қайыпбергенов). Адамлар *Рәйшанның көрсетиуи бойынша* тағы да *иске кирис-ти* (Ж. Аймурзаев). Ал, дурыс, агрономиялық *қағыйда бойынша* *егип атыр* (С. Хожаниязов).

2. *Себеплик қатнас.* *Бойынша* тиркеуіши атау сеплигиндегі сөзлер менен (атау сеплигиндегі сөзлер дара түрінде ямаса *изафетлик* дүзилестегі сөз *дизбеги* түрінде де келеди) *дизбеклесип* келип, олар ис-хәрекет процесинин себебин аңлатады. Мысалы: *Аркадий тапсырма бойынша* ең соңғы разведкаға *барып қайтты* (А. Оразов). Совет мәмлекетинде халық есабын улыуа алыу жұмысы 1920-жылы августта *Владимир Ильич Лениннің инициативасы бойынша* жүргизилди («Совет Қарақалпақстаны» газетасы) *Майор Қазанцев буйрығыңыз бойынша* келди (А. Оразов). Кешегі *үәде бойынша* бизге *жүресиз* (А. Оразов.)

3. *Объектлик қатнас.* *Бойынша* тиркеуішинин *дизбеклесип* келиуінен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин не бойынша *иске асқанлығын* билдирип, объектлик қатнаста қолланылады. Мысалы: Сессияда додаланған *мәселе бойынша* жарыс сөзлер *басланды*. («Совет Қарақалпақстаны» газетасы.) *Карта бойынша* қаланы көз алдына *елеслетти* (А. Оразов).

Киби, яңлы, сыяқлы, тәризли, сскилли, тақлетте, қурлы, қурлым, қурақым, шелли тиркеуішлери. Бул тиркеуішилери¹

¹ Дыққатқа усынылып отырған тиркеуішлердин бир қаншалары модальлик хызметте де қолланылады. Биз ол ҳаққында сөз етип отырмаймыз

атаў сеплигиндеги атаўыш ямаса атаўышлық хызметтеги сөзлерди фэйил сөзлер менен мәнилик жақтан байланыстырып, фэйил сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай фэйил сөз дизбеклери, тийкарынан, тенеўлик, салыстырыўлық, ал гейде муғдарлық қатнасты да билдиреди. Мысалы: Балықты да көп берди, ақшаны да сол қурлым көп алды (Ө. Айжанов). Шертек қақыра тәризли қурылады (Ж. Аймурзаев). Нарымбет мыйығын тартып мақтанбайтуғын адам сыяқлы жуўап берди (Ө. Айжанов). Желкесине түйген шаштын үстиндеги иймек тарағы шаш сыяқлы жылтылдап тур (Т. Қайыпбергенов). Өзин өлип баратырған тақлетте сизди (К. Султанов). Оның тәрәпине шығып сөзин сөйлеў Бийбиханға парыз сыяқлы сезилди (Ө. Айжанов) Түк шықпаған төбеси шыраның жарығына шағылысып, чайник яңлы жылтылдайды.

Бағы хәрәм, бақша хәм де тереклер
Көзлериме шеңгел шелли көринди.

(Бердақ.)

Пәтиўасыз етер залым сөзинди,
Заман маған зиндан киби көринди.

(Бердақ.)

Мәнилик, жақтан киби, яңлы сыяқлы, тәризли, секилли, тақлетте, қурлы, қурлым, қурақым, шелли тиркеўишлериниң хызмети -дай/-дей, -тай/ -тей аффикслериниң хызметлерине сай келеди. Мине, соның ушын ондай тиркеўишлерди айырым жағдайларда -дай/дей, -тай/тей аффикслери менен алмастырып та айтыўға болады.

Себебли, себептен тиркеўишлери. Себебли (<себеп + =ли аффикси), себептен (<себеп + =тен аффикси) тиркеўишлери атаў сеплигиндеги атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди фэйил сөзлер менен мәнилик жақтан байланыстырып, фэйил сөз дизбеклерин дүзеди. Себебли, себептен тиркеўишлери арқалы дүзилетуғын фэйил сөз дизбеклери, тийкарынан, себеплик, қатнасты билдиреди. Мысалы: Мине, усы себебли ол «районнан бир адам барып аўыл менен таныстырсын» деген пикирге келисим бермеді (Т. Қайыпбергенов) Ол жарыста озғаны себебли республикада бириншиликти ийеледи Мен жұмысым себебли районнан Нөкиске келдим. Жақсы оқығаны себебли экзаменлерди табыслы тапсырды.

Еки бирдей палўанлар
Жалғыз хаял себебли
Майданда салған урысты.

(«Қоблан».)

Капа болма, жылама, сүйинши бер,
Дос себептен минип алдым Байшубарын, яр, яр.

(«Алпамыс».)

Түрде, пишинде, қалпінде, рәйиште, ретінде, сыпатында, қаддінде тиркейишлери. Бул тиркейишлер атаў сеплигиндеги атаўыш ямаса атаўышлық хызметтеги сөзлерди фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *Бекимбетке жай, бирақ өткир түрде қарады* (Ө. Айжанов). *Мен тәрәпке гүманланған пишинде қарады* (А. Гайдар.) *Мен сизге дослық ретінде айтайын* (Н. В. Гоголь). *Меңлимурат ағаға қарасам, ғәзебетлениңкиреген пишинде тур екен* (Т. Қайыпбергенов.) Усы жети жыллықтың ишинде консерв санааты, мийўелердин соғи хәм басқа минераль суўларын таярлаў кең түрде раўажланады («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Ол өзин енди усы үйдеги *азамат ретінде сизди* (Т. Қайыпбергенов). Олар *салмақлы пишинде отыр* (Ө. Айжанов). Нөкис консультациялық пунктінде оқытыўшылар составы *жеткиликли түрде толықтырылды* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы).

Түрде, пишинде, қалпінде, рәйиште, ретінде, сыпатында, қаддінде тиркейишлери арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери, тийкарынан, сынлық қатнасты билдиреди. Бундай сөз дизбегинин составындағы бағыныңқы компонент *қалай?* деген сораўға жуўап берип, ол бирде ис-хәрекетти формалық хәм уқсатыў мәнисинде сыпатлап келсе, бирде ис-хәрекеттин қалай исленгенлигин сыпатлап келеди. Мысалы: Ол ойшыл көзлерин *жерге қадаған қалпінде кабинетте әри-бери жүрип*, әлле қандай ойға шүмди. *Хаял да жатырқаған пишинде тигилип тур* (К. Султанов)... бир қатар өзиниң жора-жолдаслары *күлиспе ретінде дегушип қойды* (А. Бегимов). Халықтың есабын алыў *шөлкемлескен түрде өтпекте* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Камал менен Ережеп орынларынан турып, *салқын пишинде сәлемлести* (К. Султанов.) Мен сизди *басшы ретінде сыйлайман* (Ж. Аймурзаев). Өзлерин *адам сыпатында көрсетеди* (Т. Қайыпбергенов). Ол отағасы сол бағдың *тәрбияшысы сыпатында сезилип тур* (Ө. Айжанов).

2. Бағыныңқы компоненти тиркейишли барыс сеплигиндеги атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери

Гейпара тиркейишлер барыс сеплигиндеги сөзлерди талап етип, олар менен бир мәнилик қатнаста қолланылады. Ондай тиркейишлер барыс сеплигиндеги атаўыш ямаса атаўышлық

хызметтеги сөзлерди *фейли* сөзлер менен байланыстырып *фейил* сөз дизбеклерин дүзип келеди. Мысалы: Ол сол қәддинде *еки күнге шекем* сулқ болып жатты. Майор Исаков *столға жақын отыр* (А. Оразов).

Қарақалпақ тилиниң фактлерин изертлеп қарағанда, барыс сеплигиндеги сөзлерди талап етип, онын менен бир мәнилик қатнаста жумсалатуғын хәм *фейил* сөз дизбеклеринин составына енгенде, онын бағыныңқы компоненти сыпатында хызмет атқаратуғын тиркеүйишлердин баслылары төмендегилер: *жақын, жууық, таман, дейин, шейин, шекем, қарсы, бсла қарағанда, қарамастан, қарап, қара, сай, сәйкес.*

Жақын, жууық, таман тиркеүйишлери. Бул тиркеүйишлер атау сеплигиндеги атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлерди *фейил* сөзлер менен өз-ара мәнилик жақтан байланыстырып, *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: Екеуи де этаждың *әйнегине жақын келип турды* (А. Оразов). Бир топар маллар *тоғайға таман жайылып жүр.* Ағам Төрткүлден *жатарға жууық келди.* Жыйналыс *беске жууық* спортзалда басланды. Мен *еки саатқа жақын* таза ҳауада болдым.

Бағыныңқы компоненти *жақын, жууық, таман* тиркеүйишли барыс сеплигиндеги сөзлерден болған *фейил* сөз дизбеклери көбинесе орынлық хәм уақытлық қатнастарды билдирип келеди.

1. *Орынлық қатнас.* Барыс сеплигиндеги сөзлерге *жақын, жууық, таман* тиркеүйишлеринин дизбеклесип келиуинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин орнын ямаса бет алыс орнын билдиреди. Мысалы: ...екеуи ецбеклеп *пулеметқа жақын келип қалды* (Қ. Досанов). Ордаға *жақын барады* («Алпамыс»). Ол дәрриу *қапыға жақын келди* (С. Хожаниязов). Шақалақ атып күлген Сәўле *столға жақын келди* (С. Хожаниязов). ... журттын бәри өз *ақсақалына таман жақынлап барғысы келди* (Ө. Айжанов).

2. *Уақытлық қатнас.* *Жақын, жууық, таман* тиркеүйишли барыс сеплигиндеги атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин уақытлық муғдарын билдиреди. Мысалы: Урысқа шекем *еки жылға жақын* НКВД линиясында *иследди.* Усылай *бир саатқа жақын* ксм-кем төменлеп, аэродромға қонды (А. Оразов). Балықшылар *саат 10 ға жууық* кеңсеге *жыйналды* (Ө. Айжанов). Бизлер *күн батарға таман* Хожели станциясына *келдик.*

Дейин, шекем, шейин тиркеүйишлери. Бул тиркеүйишлер, бириншиден, барыс сеплигиндеги атауыш хәм атауышлық хызметтеги сөзлер менен дизбеклесип, солар менен бир грамматикалық мәниде қолланылып, сол өзи дизбеклесип келген сөзлердин мәнисин толықтырып келеди. Екиншиден, олар (*дейин, шекем, шейин* тиркеүйишлери) барыс сеплигиндеги атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлерди *фейил* сөзлерге мәнилик

жақтан байланыстырып, *фейил* сөз дизбеклерин дүзиуде грамматикалық элемент сыпатында хызмет атқарады. Мысалы: *Келешек өмири жөнинде екеүй көп ұақытқа шекем сөйлесип жатты* (М. Дәрибаев). *Олар әдейир жерге шекем сөйлеспеди* (Т. Қайыпбергенов). *(Ол) ..үш жүз метр жерге дейин естирип барды* (Ө. Айжанов). *Жеңин де шығанағына дейин түрген* (Т. Қайыпбергенов). *Бизлер Ташкентке шейин поезд бенен бардық. Саат алтыға дейин жұмыс иследим.*

Дейин, шекем, шейин тиркеүйишлери, басқа түркий тиллери сыяқлы, қарақалпақ тилинде де өз-ара синоним ретинде усланады. Бул тиркеүйишлердин ишинде көбинесе *дейин, шекем* тиркеүйишлери әдебий тилде *фейил* сөз дизбеклеринин составында бир қанша актив ислетиледи.

Дейин, шекем, шейин тиркеүйишлери арқалы дүзилетуғын *фейил* сөз дизбеклери көбинесе орынлық, ұақытлық ҳәм муғдарлық қатнастарды билдирип келеди.

1. *Орынлық қатнас.* Барыс сеплигиндеги сөзлерге *дейин, шекем, шейин* тиркеүйишлеринин дизбеклесип келиуинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин аяқланыу орнын ямаса аяқланыу шегин билдиреди. Мысалы: — *Бегжан аға, бүгин қызды өз ырзашылығы менен үйине дейин ертип келдим* (Ө. Айжанов). *...үш күнлик жердеги Тақыртауға дейин ерип барды* («Алпамыс»). *Мен сизди үйиңизге дейин шығарып саламан* (Ө. Айжанов). *Қардын бети қораға дейин созылған* (Ө. Айжанов). *Бала үйинен стадионға шейин жууырып барды.*

2. *Ұақытлық қатнас.* Барыс сеплигиндеги сөзлерге *дейин, шекем, шейин* тиркеүйишлеринин дизбеклесип келиуинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин ұақтын ямаса ұақытлық шегин билдирип келеди. Мысалы: *Олар саат екиге шекем солманда болады.* (А. Оразов). *Олар орнынан тұрса да көп ұақытқа шейин ҳеш нәрсе айта алмады.* (С. Хсжаниязов). *Сейт бир талай ұақытқа шекем ойланып кетпей тұрды* (Н. Дәуқараев.)

3. *Муғдарлық қатнас.* *Дейин, шекем, шейин* тиркеүйишли бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин ҳәр түрли муғдарын билдиреди. Мысалы: *Машина жердин астын отыз метр тереңликке дейин қазады* (Т. Нәжимов). *Олар әдейир жерге шекем сөйлеспеди* (Т. Қайыпбергенов). *Онбес-жигирма километрге шекем моторды өширип таллап, булг арасы менен өтип те жүрдик* (А. Оразов). *Ол қырқ градусқа дейин тоңдыра алады* (Ө. Айжанов). *Жеңин де шығанағына дейин түрген* (Т. Қайыпбергенов).

Қарсы тиркеүйиши. Бул тиркеүйиш барыс сеплигиндеги атауыш сөзлерди *фейил* сөзлерге байланыстырып, *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *Халық ушын өлимге қарсы шық* (Ж. Аймурзаев). *Жигитлер стихияға қарсы пидәкерлик пенен гүрести* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы).

Қарсы тиркеуіші арқалы дүзілетуғын фейил сөз дизбек-лери мәнилик жақтан көбинесе қарсылықлы хәм орынлық қатнастарды билдирип келеди.

1. *Қарсылықлы қатнас.* Барыс сеплигиндеги сөзлерге қарсы тиркеуішінің дизбеклесип келиуінен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң кимге, неге ямаса қандай да бир нәрсеге қарсы исленгенлигин көрсетеди. Мысалы: Ана ушын дәрьяларды кешип, жанған отқа қарсы жүрдим (С. Хожаниязов). Нәжим баспашыларға қарсы жекке шығып кетти (Қ. Султанов). Ол жалғыз өзи Тайшаханның сансыз ләшке-рине қарсы ұрысады («Алпамыс»).

2. *Орынлық қатнас.* Барыс сеплигиндеги сөзлерге қарсы тиркеуішінің дизбеклесип келиуінен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин кеңисликтеги бет алыс бағытын ямаса орнын билдиреди. Мысалы: Пақырбай атлы ғаррыға қарсы жүрди (И. Юсупов). Анаў қарауытып киятырған адамға қарсы баратыр (Т. Қайыпбергенов). Есжан ...шауып киятырған баспашылардың алдына қарсы жүрди (Қ. Досапов).

Гейде қарсы тиркеуішли бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин сынын билдиреди. Мысалы: Екеуи де бир-биреуине қарсы қарасып қалды (А. Оразов).

Бола тиркеуіші. Бола (<бол + —а) тиркеуіші барыс сеплигиндеги атауыш сөзлерди фейил сөзлерге байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Бола тиркеуіші арқалы дүзілетуғын фейил сөз дизбеклери, тийкарынан, себеплик қатнасты билдиреди. Мысалы: Жумысқа бола Нөкистен Ташкентке келдим. Саған бола биринши автобустан қалдым.

Қарағанда тиркеуіші. Қарағанда (<қара + —ған + —да) тиркеуіші барыс сеплигиндеги атауыш сөзлерди фейил сөзлерге байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Қарағанда тиркеуіші арқалы дүзілетуғын фейил сөз дизбеклери көбинесе салыстырыулық, болжаулық хәм сынлық қатнасты билдирип келеди. Мысалы: Бурынғыларға қарағанда балық онша болмады (А. Бегимов). Самал күндизгиге қарағанда бираз пәтленген (А. Оразов). Бизлерге қарағанда адам әдеуір күшли көринеди («Хәр түрли халықлардын ертеклери»). Бирақ мүмкин бизиң звеномыз быйыл оған қарағанда зүрәатти көбирек берер (И. Юсупов). Балықтың жолларын басқаларға қарағанда Қәллибек жүдә көп билетуғын еди (А. Бегимов).

Қарағанда тиркеуіші уақытлық мәнини аңлататуғын барыс сеплигиндеги атауыш сөзлер менен дизбеклесип келгенде, олар ис-хәрекеттин уақтың билдирип келеди. Мысалы: Саат түңги онға қарағанда Василий үйден шығып кетти (А. Оразов).

Қарамастан тиркеуіші. Қарамастан (<қара + —мас + —тан) тиркеуіші барыс сеплигиндеги атауыш ямаса атауыш-

лық хызметтеги сөзлерди фэйил сөзлерге мәнилик жақтан байланыстырып, фэйил сөз дизбеклерин дүзеди.

Қарамастан тиркеуиши арқалы дүзилетуғын фэйил сөз дизбеклери, тийкарынан, қарсылықлы қатнасты билдиреди. Себеби бундай фэйил сөз дизбеклериниң составындағы бағыныңқы компонент ис-қәрекет процесиндеги қандай да бир қарсылықлы жағдайды аңлатады. Мысалы: *Сениң ким болыуыңа қарамастан изиңе ерип жүре бермен* («Хәр түрли халықлардың ертеклери»). Ол *айқатланыуға қарамастан шошқаларына сүт берип шықты* (С. Салийев). *Колхоз қыстың қәхәрли суйығына қарамастан егиске таярлық жумысларын пүткиллей күшейтип жиберди* (Ж. Сейтназаров).

Қарап, қарай тиркеуишлери. *Қарап* (<қара+ =п), *қарай* (<қара+ =й) тиркеуишлери барыс сеплигиндеги атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлерди талап етип, оларды фэйил сөзлерге байланыстырып, фэйил сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай фэйил сөз дизбеклериниң составындағы *қарап, қарай* тиркеуишлери менен дизбеклесип келген барыс сеплигиндеги сөзлер — бағыныңқы компонент, ал олар менен мәнилик жақтан байланысып турған фэйил сөз—бағындырыушы компонент болады. Мысалы: *Жамал қәхәрли ашыу менен үйине қарай кетти* (К. Султанов). (Баслық...) *суу бойындағы дүзетилген шертекке қарай жүрип кетти*. Ол самалдың алдына түсип, эстелик пенен *жағаға қарай ығып отырды* (А. Оразов). *Пердегүл қасқа сыйырды жетелеп үйине қарай келе берди* (Ө. Айжанов). *Үйрек пенен үрдис еткен қуслар палапанларын ертип көл ишиндеги қамыслыққа, қопалыққа қарай кетти* (Ж. Аймурзаев). (Пилис) ...майда ағашлық өскен *ойға қарай кетти* (А. Оразов). *Қара бултлар батыстан шығысқа қарап дизбеклесип көшип баратыр* (А. Оразов).

Қарап, қарай тиркеуиши арқалы дүзилетуғын фэйил сөз дизбеклери көбинесе орынлық, уақытлық хәм сынлық қатнастарды аңлатып келеди.

1. *Орынлық қатнас*. Барыс сеплигиндеги сөзлерге *қарап, қарай* тиркеуишлериниң дизбеклесип келиуинен болған бағыныңқы компонент ис-қәрекет процесиниң бет алыс ямаса жөнелис орнып билдиреди. Мысалы: Екеуиниң де атлары тикке-тикке шапшып, *айылға қарай жөнеди* (Т. Қайыпбергенов). Аспанда ушпа *қара бултлар бириниң изинен екншиси батысқа қарап көшиуде* (А. Оразов). *Қаражан атланып Баршын жатқан боз ордаға қарап жүрис қылды* («Алпамыс»). (Поезд)... *Можайск станциясына қарап жүрип кетти* (А. Оразов). *Жол танабын қууырған машина арқа-шығысқа қарап азаннан берли жүрип киятыр* (Т. Нәжимов). Бағдын қасындағы жолдан пахта тийелген машиналар изли-изинен қаладағы *пахта пунктине қарай өтип турды* (Х. Сейтов). *Аня қолын жаздырып, есикке қарай жууырып кетти* (А. Оразов).

2. *Уақытлық қатнас.* Қарай тиркеуіши уақытлық мәнини билдиретуғын барыс сеплигиндеги атауыш сөзлер менен дизбеклесип келгенде, олар ис-хәрекеттиң уақтың билдиреди. Мысалы: *Түнге қарай күн суўыта баслайды* (Ө. Айжанов). *Бәхәрге қарай жерге көк шөплер шыға баслады.*

3. *Сынлық қатнас.* Барыс сеплигиндеги сөзлерге қарап, қарай тиркеуішлериниң дизбеклесиўинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттиң сынын билдирип келеди. Мысалы: *Ол делбе кисидей басы айған жағына қарай жүрип киятыр* (К. Султанов). *(Пилис)... етигиниң ушына қарап ойнап кетти* (А. Оразов). *Муҳаббат жыл мәўсимине қарап өзгермейди* (Х. Сейтов).

Сай, сәйкес тиркеуішлери. Булар барыс сеплигиндеги сөзлерди талап етип, оларды фәйил сөзлерге байланыстырып, фәйил сөз дизбеклерин дүзеди. *Сай, сәйкес* тиркеуішлери арқалы дүзилетуғын фәйил сөз дизбеклери көбинесе сынлық қатнасты билдиреди. Мысалы: *Ислегениңизге сәйкес ҳақы төленеди.* *Жумысты хәзирги күнниң талабына сәйкес ислейик.* План мүмкиншилигине сай берилди.

3. Бағыныңқы компоненти тиркеуішли табыс сеплигиндеги атауышлардан болған фәйил сөз дизбеклери

Тиркеуіш сөзлердин айырымлары табыс сеплигиндеги атауышларды фәйил сөзлер менен мәнилик жақтан байланыстырып келеди. Қарақалпақ тилинде табыс сеплигиндеги атауыш сөзлерди басқарып, олар менен бир мәнилик қатнаста жумсалатуғын тиркеуішлер хәзирше көп емес. Олар мыналар: *жағалап, бойлап.* Бирақ қарақалпақ тилиниң фактлерин көплеген жыйнаў нәтийжесинде бундай тиркеуішлердин топарынын көбейетуғынлығына хәм усы тараўдың бир қанша толықтырылатуғынлығына хәш қандай гүман жоқ. Хәзирше тиркеуішлердин санынын аз болғанына қарамастан қарақалпақ тилинин фактине тийкарлана отырып, оны айырым түр ретинде бөлип қараўды мақул көрдик.

Жағалап, бойлап тиркеуішлери табыс сеплигиндеги атауыш сөзлерди фәйил сөзлерге байланыстырып, фәйил сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай фәйил сөз дизбеклериниң составындағы бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң орнын билдиреди. Мысалы: *Қамыстың ишиндеги сыбыр соқпақ пенен аўылға қарай дәрьяны жағалап қашып отырдым* («Жеткиншек» газетасы). *...Пароход кетип баратырған жаққа қарай жағысты жағалап жуўырды* (К. Султанов). *Есиктиң алдындағы салманы жағалап қашынын басына шықты.* (Н. Дәўқараев). *Жәмийла алда, Сәлийма изинде дәрьяны жағалап жүрип киятыр.* (К. Султанов). *Мен ислди бойлап асфальт жолға шықтым.*

4. Бағыныңқы компоненті тиркеуішли шығыс сеплигиндегі атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фэйил сөз дизбеклери

Гейбир тиркеуішлер шығыс сеплигиндегі атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди талап етип, олар менен белгили бир мәнилик қатнаста жумсалады. Шығыс сеплигиндегі сөзлерди талап ететуғын тиркеуішлер де, басқа тиркеуішлердей-ақ, бир жағынан өзиниң талап етип дизбеклесип келетуғын сөзиниң мәнисин толықтырып, анықлап келсе, екинши жағынан олар бир мәнили сөз бенен екинши бир мәнили сөзди (атауыш сөз бенен фэйил сөзди) бир-бирише байланыстырып, фэйил сөз дизбеклерин дүзиуде грамматикалық қурая сыпатында қолланылады. Мысалы: *Жумыстан соң келий, сентябрьден баслап ислеу, оннан бетер қызықсыныу, уақтынан бурын питкерий, жумыстан кейин қайтыу, келгеннен берли сөйлеспей, класстан тысқары ислеу* хәм т. б.

Қарақалпақ тилинде шығыс сеплигиндегі сөзлерди талап етип, онын менен бир мәнилик қатнаста жумсалатуғын хәм фэйил сөз дизбеклериниң составына енгенде, онын бағыныңқы компоненти сыпатында хызмет атқаратуғын тиркеуішлер төмендегилер: *бери, берли, бермаған, бетер, баслап, бурын, илгери, алдын, кейин, соң, гөре, басқа, бөтен, өзге, тыс, тысқары.*

Бери, берли, бермаған тиркеуішлери. Бул тиркеуішлер көбинесе шығыс сеплигиндегі сөзлерди басқарып, соның менен бирге бир мәнилик қатнаста қолланылады. *Бери, берли, бермаған* тиркеуішлери шығыс сеплигиндегі атауыш хәм атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди фэйил сөзлерге байланыстырып, басқарыу жолы менен байланысқан фэйил сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай фэйил сөз дизбеклери, тийкарынан, уақытлық қатнасты билдирип келеди. Мысалы: *Нарымбет 1936-жылдан бери балықшылық колхозының ағзасы болып ислейди* (Ө. Айжанов). *Аркадий еки жылдан бермаған гармошканы услап көрмеген еди.* (А. Оразов). *Соннан берли үйде турды* (А. Оразов). Мен онын менен бурыннан таныс болғаным менен, *жиқыннан берли пикирлеспен* (А. Оразов). Юсип Ахметов өзиниң сүйген оқытушылық хызметинде *еки жылдан берли ислейди* («Жас Ленинши» газетасы). *Еки жылдан берли оқыйман* (Х. Сейтов). Рас, Нәзийра Пирназарды *жас уақтынан берли биледи.* (Б. Бекниязова).

Бери, берли, бермаған тиркеуішлери арқалы дүзилетуғын фэйил сөз дизбеклери уақытлық қатнасты билдириу менен бирге, соған қосымша төмендегидей мәнилерди аңлатып келеди:

а) *бери, берли, бермаған тиркеуішлериниң* дизбеклесиуинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттиң басланыу уақтын билдиреди. Бундай жағдайларда *бери, берли, бермаған тиркеуішлери* *ған* *нан* аффиксине питкен сөзлерден кейин

келеди. Мысалы: Булар *жыйналыста көрискеннен бери бир-еки рет ушырасты* (Ө. Хожаниязов);

б) *бери, берли, бермаған* тиркеуішiнiң дизбеклесиуiнен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттiң дауам етип атырған уақтың билдирип келеди. Мысалы: Ерлолат *сегиз күннен бермаған* хәш ким менен *сөйлеспеди* (М. Дәрибаев). Орта бойлы салмақлы және сезгир келиншек фермада *үш жылдан берли* *ислейди* (Ө. Айжанов). Оның менен *еки айдан берли сырласеди* (А. Оразов). Олар *еки күннен бери аўқатланбаған* хәм *дем алмаған еди* (А. Оразов). Мен сени *көп жыллардан бери сынап жүрмен* (Ө. Айжанов). *Бир жылдан бери Ленинградта оқып атыр* (Ө. Айжанов). *Бир неше жылдан бермаған* *пилле планын артығы менен орынлап киятыр* (Н. Дәуқараев). *Соннан бери* көп жыллар *өтти* (Ө. Айжанов).

Бетер тиркеуіши. Бул тиркеуіш шығыс сеплигиндеги сөзлерден кейин келип, оларды *фейил* сөзлерге байланыстырып, *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. *Бетер* тиркеуіши арқалы дүзилетуғын *фейил* сөз дизбеклери, тийкарынан, күшейтиушилик қатнасты билдирип келеди. Бундай *фейил* сөз дизбеклериниң составындағы *бетер* тиркеуішинин дизбеклесиуiнен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекетти басқа бир нәрсеге салыстырыу арқалы сол ис-хәрекеттiң мәнисин күшейтип көрсетеди. Мысалы: ...барабанларды *оннан бетер қатты қағыпты* («Хәр түрли халықлардын ертеклери»). Наржанды *ағасынан бетер қадирлеп, жумсақ төсекке шығарды* (Қ. Досанов). *Печти түндегиден бетер қыздырған* (А. Оразов). Бирақ сол уақытта баламан *бурынғыдан бетер қатты шертилипти* («Хәр түрли халықлардын ертеклери»). Камал *оннан бетер ашыўланды* (Қ. Досанов).

Баслап тиркеуіши. *Баслап* (<бас + ла + н) тиркеуіши шығыс сеплигиндеги атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлерди *фейил* сөзлерге байланыстырып, *фейил* сөз дизбеклерин дүзип келеди. Бундай *фейил* сөз дизбеклеринде *баслап* тиркеуіши шығыс сеплигиндеги сөз бенен *фейил* сөзди байланыстырыушы грамматикалық элемент сыпатында хызмет атқарады.

Баслап тиркеуіши арқалы дүзилетуғын *фейил* сөз дизбеклери, тийкарынан, уақытлық қатнасты билдирели. Мысалы: Пердегүл *сол күннен баслап бузаўға қолайлы жай* *иследди* (Ө. Айжанов). ...*ярым ақшамнан баслап бизиң артиллерия* *иске киристи* (Н. Дәуқараев). Оны бай *сол күннен баслап қазыўға жиберди* (А. Бегимов). *Усы күннен баслап өзиниң қулағын жасырыўды қойған екен* («Хәр түрли халықлардың ертеклери»). Сол *уақыттан баслап қоян жоламайтуғын болыпты* («Хәр түрли халықлардың ертеклери»). Ол *жас уақтынан баслап музыка шертиўди билди*.

Бурын, илгери, алдын тиркеуішлери. Бул тиркеуішлер бир-бирине синоним болып (54,500—501), олардың үшеуи де қарақалпақ тилинде қатар қолланылып келди хәм қолланылып

киятыр. Бирақ соңғы ўақытларда *илгери*, *алдын* тиркеўишлери-не қарағанда *бурын* тиркеўишиниң тилимизде бир қанша актив қолланылатуғынлығы байқалады. Ал, *илгери*, *алдын* тиркеўишлери аўыз еки сөйлеў тилинде бир қанша актив қолланылмаса, әдебий тилде тиркеўишлик хызметте бир қанша сийрек усланады.

Бурын, *илгери*, *алдын* тиркеўишлери тилимизде көбинесе шығыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып, олардың мәнисин кеңейтип, толықтырып, дәлме-дәл түсиндирип келеди ҳәм сол өзи байланысып келетуғын сөз бенен бирге бир грамматикалық мәниде қолланылады. *Бурын*, *илгери*, *алдын* тиркеўишлери атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди *фейил* сөзлер менен байланыстырып, *фейил* сөз дизбегин дүзиўге себепкер болады. *Бурын*, *илгери*, *алдын* тиркеўишлери арқалы дүзилетуғын *фейил* сөз дизбеклери, тийкарынан, ўақытлық қатнасты билдиреди. Бундай *фейил* сөз дизбеклериниң составындағы бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң өткен ўақытта болғанлығын көрсетеди. Мысалы: *Буннан он еки жыл бурын* түйе менен Төрткүлге он төрт күнде барған *едик* (Н. Дәўқараев). Жамалды аразластырған ўақыя *буннан бир саат бурын болды* (К. Султанов). Сейдан ғарры өзиниң өмиринде узақ сериклес болған бул *геўишти «ақ патша» қулардан бир жыл илгери* бир аўыллық етикшиге батпап жүўери берип *тиктирип алған еди* (И. Юсупов). *Буннан бир жыл илгери* қызыл нуршылар арнаға колхоз ГЭС ин салыўды *планластырған еди* (Ж. Сейтназаров). *Урыстан илгери* бир-еки рет *келип едим* (К. Султанов).

Кейин, *соң* тиркеўишлери. Бул тиркеўишлер өз-ара синоним болып, олар көбинесе шығыс сеплигиндеги сөзлерден кейин келеди. *Кейин*, *соң* тиркеўишлери шығыс сеплигиндеги атаўыш ямаса атаўышлық хызметтеги сөзлерди *фейил* сөзлерге байланыстырып, *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *Бүгин кетип, еки күннен кейин келемен* (А. Оразов). *Үш-төрт күннен кейин* қурылыс *питти* (А. Бекимбетов). Асыққанда күн өте ме, *үш күннен кейин келди* (Ө. Айжанов). ...бала он күннен кейин *жазылды* (С. Салийев). Қыдыр чайға *басқалардан соң келди* (С. Хожаниязов).

Кейин, *соң* тиркеўишлери арқалы дүзилетуғын *фейил* сөз дизбеклери көбинесе ўақытлық ҳәм себеплік қатнастарды билдирип келеди.

1. *Ұақытлық қатнас*. *Кейин*, *соң* тиркеўишли шығыс сеплигиндеги сөзлерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин ўақтың аңлатады. Мысалы: *Бираз ислегеннен кейин* тағы *биреўге берди* (Т. Қайыпбергенов). Арбалар *еки сааттан кейин* Әмиўдәрьяға *келип жетти* (Ж. Сапаров). Қыдырға чайды *ҳәм-меден соң берди* (С. Хожаниязов) *Бираз отырғаннан соң сорады* (Т. Қайыпбергенов). *Оннан кейин бир метрдей* қар *жаўды*

(К. Султанов). *Кеш жумыстан соң оқып едим* (С. Хожаниязов).

Кейин, соң тиркеуишлери арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери ұақытлық қатнасты билдириу менен бирге, соған қосымша төмендегидей мәнилерди де билдирип келеди:

а) *кейин, соң* тиркеуишинин дизбеклесиуинен болған бағыныңқы компонент бир предметтиң хәрекетинен кейин екинши бир предметтиң хәрекетинин изин баса болатуғынлығын көрсетеди. Мысалы: *Оннан кейин* (арифметикадан кейин—Е. Д.) географияны таярлады (Ө. Айжанов). *Доклидтан соң* жарыс сөз басланды (А. Әлийев). Олар *жыйналыстан кейин* сағынып көрискен дослардай *гүрриңлести* (К. Султанов). *Чайдан кейин* Улмекен баласын ертип далаға шығып кетти (А. Әлийев). *Мен жумыстан соң оқып едим* (С. Хожаниязов). *Пленумнан кейин* Өзбекстан ССР Жоқаргы Советиниң сессиясы болды;

б) *кейин, соң* тиркеуишлеринин дизбеклесиуинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттиң белгили бир ұақыттан кейин (соң) болғанлығын ямаса болатуғынлығын көрсетеди. Мысалы: *Машина бир неше минуттан кейин* Белорус вокзалына келип жетти. *Бир неше сааттан кейин* оршынан турса, вагон иши жақты екен (А. Оразов). *Азырақ тыныспадан кейин* сейнер қатты жүрип кетти. (О. Айжанов). *Перийза еки күннен соң* көшеге шықты (Ө. Айжанов). *Бир неше күннен кейин* барлығына да үйренип кеттик (Н. Дәўқараев).

2. *Себеplik қатнас.* Шығыс сеплигиндеги сөзлерге *кейин, соң* тиркеуишлеринин дизбеклесиуинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттиң себебин аңлатады. Мысалы: *Жиберген балалардан хабар еситкеннен соң шыққан шығарсаң?* (Ә. Тәжимуратов). *Ол қурдасын көргеннен соң сөйлесип қалған шығар* (Т. Қайыпбергенов). Әлбетте, сизин үйге таныс болғаннан кейин келип жүрмиз (Ж. Сейтназаров).

Гөре тиркеуиши. *Гөре* (көрХ е) тиркеуиши шығыс сеплигиндеги сөзлерди талап етип, оның менен бир мәнилик қатнаста қолланылалы. *Гөре* тиркеуиши шығыс сеплигиндеги атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлерди фейил сөзлер менен мәнилик байланысқа түсирип, тиркеуишли фейил сөз дизбегин дүзеди. *Гөре* тиркеуиши арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери көбинесе салыстырыулық қатнасты билдирип келеди. Бундай фейил сөз дизбеклеринин составындағы *гөре* тиркеуишинин дизбеклесип келиуинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекетти қандай да бир нәрсеге (предметке) ямаса адамға салыстырып көрсетеди. Мысалы: *Бәринен де гөре* Ханзадаға өрип тоқыушылар өнери унапты («Хәр түрли халықлардың ертеклери»). *Тамара Матвеевна күндегиден гөре* жайлау орнынан турды (С. Салийев). *Басқадан гөре* сени бейим тартып келген шығар (К. Султанов). *Дәлкек қылғаннан гөре ише ғой десең болмай ма?* (М. Дәрибасв). Еки дизеси қула-

ғына жетип, ол *бұрынғыдан да гөре муңаяды* (М. Дәрибаев).

Басқа, өзге, бөтен тиркеуішлери. *Басқа* (<бас+қа), *өзге* (<өз+-ге), *бөтен* тиркеуішлери өз-ара синоним болып, олар көбінесе шығыс сеплигиндегі сөзлерді талап етип, олар менен бір грамматикалық мәніде қолланылады. *Басқа, өзге, бөтен* тиркеуішлери шығыс сеплигиндегі сөзлерді *фейил* сөзлерге байланыстырып, *фейил* сөз *дизбеклерин* дүзеді. Бұндай *фейил* сөз *дизбеклери*, тийкарынан, ажыратыушылық қатнасты билдиреди, Мысалы: ...оған тып-тыныш жатқан қалың *тоғайдан басқа* хәшнәрсе көрінбейди (А. Оразов). Қазан-табақ бетте шийдек жабылған *шөкшектен басқа* нәрсе көрінбейди (Т. Қайыпбергенов). Дәрменбай *булардан басқа* айтарлықтай хәш нәрсени бул беттен де көре алмады (Т. Қайыпбергенов). Хәзир орамаллыға *жалынғаннан басқа* хәш қандай жол қалмады (Қ. Досанов). Машинаға меннен *бөтен* хәш ким минбеди. Бүгин жолдасымның кеулин *жұмыстан өзге* хәш нәрсе бөле алмады.

Тыс, тысқары тиркеуішлери. *Тыс, тысқары* (<тыс+—қа+—ры) тиркеуішлери (44.313) шығыс сеплигиндегі сөзлерді талап етип, олар менен бір мәніде қолланылады. *Тыс, тысқары* тиркеуішлери өзи *дизбеклесип* келген атауыш сөзлерді *фейил* сөзлерге байланыстырып, *фейил* сөз *дизбеклерин* дүзеді. Бұндай *фейил* сөз *дизбеклери* көбінесе сынлық хәм орынлық қатнастарды билдирип келеди.

1. *Сынлық қатнас*. *Тыс, тысқары* тиркеуішли шығыс сеплигиндегі сөзлерден болған бағыныңқы компоненти ис-хәрекеттин қалай исленгенлигин ямаса сынып билдиреди. Мысалы: Бир күни Сейдан *әдеттен тыс ерте оянды* (И. Юсупов). Сизин берген тапсырмаңызды *жұмыстан тыс* ислеймен. Бул жұмыстардың көпшилиги *класстан тысқары* исленеди. Материя *санадан тысқары* жасайды.

2. *Орынлық қатнас*. Шығыс сеплигиндегі сөзлерге *тыс, тысқары* тиркеуішлериниң *дизбеклесиуинен* болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин кеңисликтеги орнын көрсетеди. Мысалы: Оқыушылар *қаладан тысқары шығып кетти*. Балалар машина жүретуғын *көшеден тысқары ойнады*.

Бағыныңқы компоненти көмекши атауышлы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған *фейил* сөз *дизбеклери*

Көмекши атауышлар тарийхий шығысы жағынан белгили бир лексикалық мәнини билдиретуғын атауыш сөз топарлары болып табылады (54, 482—500; 41, 228—233; 44, 314—326; 87,18 — 61).

Хәзирги қарақалпақ тилинде көмекши атауышлар, тийкарынан, еки түрли хызметте қолланылады: биринши—айырым лексикалық мәніде; екинши—көмекшилик мәніде. Мәселен,

Деген менен биресе *алдыма*, биресе *артыма* қарайман (А. Оразов). Бийбихан *артына* жалғ бурылып қарады (Н. Дәуқараев). Столдан төмен төрдің *алдында* Гүлзийра жатыр (Н. Дәуқараев) деген гәптердегі *алдыма*, *артыма*, *артына* *алдында* деген сөзлердің хызметін байқап көрейік. Бірінші хәм екінші гәптегі *алдыма*, *артыма*, *артына* деген сөзлер айырым лексикалық мәніде қолланылып тұр. Сонлықтан олар ийелик сеплигиндегі сөзлерді талап етип, олардың мәнісін толықтырып, конкретлестіріп тұрған жоқ, ал дара халында тұрып-ақ өзінің лексикалық мәнісінде қолланылып, орын рәуиш болып тұр. Үшінші гәптегі *алдында* деген көмекші атауыш ийелик сеплигиндегі *төрдің* деген атлық сөзден кейін келип, оның мәнісін толықтырып, конкретлестіріп тұр. Демек, *алдында* деген көмекші атауыш сөз өзінің дәслепки лексикалық мәнісінен айырылығ, өзінен бұрын келген сөздің мәнісін толықтыру мақсетінде көмекшілік хызметте қолланылып тұр.

Көмекші атауышлар өзінің морфологиялық құрылысына қарай атлықтарға бір қанша жақын. Себеби олар сеплениу хәм тартымланыу қасиетлеріне ийе. Олар көбінесе барыс, шығыс, орын сепліклерінің формаларында тұрады.

Көмекші атауышлар белгили бір сеплик формасындағы сөзлерден кейін келип (олар көбінесе ашық хәм жасырын ийелик сеплигиндегі сөзлерден кейін келеді), олардың мәнісін толықтырып, конкретлестіріп келиу үшін қолланылады. Көмекші атауышлар өзінің байланысып келетугын сөзі менен бирге бір мәніні аңлатады, бір мәнілік қатнаста жумсалады хәм олар өзі дизбеклесип келетугын атауыш ямаса атауышлық хызметтегі сөзлерді феиіл сөзге байланыстырып, феиіл сөз дизбеклерін дүзип келиуде грамматикалық құрал сыпатында хызмет атқарады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде өзінің байланысып келетугын сөзі менен бирге келип, феиіл сөз дизбегінің бағынықы компоненти сыпатында хызмет атқаратуғын көмекші атауышлардың ең баслылары төмендегілер: *алд*, *аст*, *түп*, *бас*, *үст*, *арт*, *сырт*, *иш*, *қас*, *жақ*, *қаптал*, *айнала*, *дөггерек*, *этирал*, *жаға*, *бой*, *орта*, *ара*, *түс*, *төбе*, *ауыз*, *шет*, *арғы жақ*, *берги*, *жақ*, *>аржақ*, *бержақ*, *бет*, *жийек*, *етек*.

Алд көмекші атауышы. *Алд* (<ал+—д) көмекші атауышы (88, 124—136) көбінесе ийелик сеплигиндегі (ашық хәм жасырын түріндегі) сөзлерді талап етип, оның менен бір мәнілік қатнаста жумсалады. *Алд* көмекші атауышы ийелик сеплигиндегі сөзлерді феиіл сөзлерге байланыстырып, феиіл сөз дизбеклерін дүзеді. Мысалы: Борис *Шыныбийкениң жайының алдына келди* (Ж. Аймурзасев). Жолдаслары *Ерполаттың алдына шықты* (М. Дәрибасев). Сәуле *айнаның алдында* шашларын *сыйпап* тұрды. (С. Хожаннзов). Қәдір *сүйретилип есиктің алдына келди* (К. Султапов).

Алд көмекши атауышы арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери мәнилик жақтан көбинесе орынлық хәм уақытлық қатнастарды билдирип келеди.

1. *Орынлық қатнас.* Ийелик сеплигиндеги сөзлерге алд көмекши атауышының дизбеклесиуінен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң белгили бир орнын аңлатып келеди. Мысалы: Қолхозшылар азан менен жұмысқа баратырып, оннан жаңалық еситиу үшін *Темирбектиң тамының алдына жыйналды* (Т. Қайыпбергенов). Ол ұсыны ойлады да, *қораның алдында мелшийип турып қалды* (Ө. Айжанов). ..бир күнлери сүүдан киятырған *Айқыздың алдынан шығып, құлақ қағыс етти* (А. Бегимов). Сол тас жайға жақын келгенде, оның күн батарға қараған *есигиниң алдында* Нурназарға досты Саша *жолықты* (Қ. Досанов). Мине Ерполат таяғын белине қыстырып, *қойдың алдында киятыр* (М. Дәрибаев). Ентигип *есиктиң алдына барды* (К. Султанов).

2. *Уақытлық қатнас.* Ийелик сеплигиндеги сөзлерге алд көмекши атауышының дизбеклесиуінен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттиң уақты билдиреди. Алд көмекши атауышы көбинесе уақытлық мәнини билдиретуғын атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлердиң кейнинен келгенге ғана, уақытлық мәнини аңлатып келеди. Мысалы: Слар Төрениң қызы Жийенгүлди *узатардың алдында* жақын тамыр-таңысларына *таныстырып жүр* (А. Бегимов). Соған *муз қатардың алдынан барсам*, муз астына салған көп нәреге көрдим (К. Султанов). *Таңның алдында келермен* (К. Султанов). Ол *секириудиң алдында* қайтадан өзінше аралықты шамалап өлшеп, оның қалай болатуғынлығын өзінше бақалай баслапты («Хәр түрли халықлардың ертеклери»). Уйтқып ескен самал *таңның алдында басылды* (К. Султанов). *Егистиң алдында* жер қандырылып *суұғарылды*.

Үст көмекши атауышы. *Үст* ($\langle \text{үст} + =т \rangle$) көмекши атауышы көбинесе ийелик сеплигиндеги (ашық хәм жасырын түриндеги) сөзлерди талап етип, олар менен бир мәнилик қатнаста жұмсалады. *Үст* көмекши атауышы ийелик сеплигиндеги сөзлерди фейил сөзлерге байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди. *Үст* көмекши атауышы арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери көбинесе орынлық, сынлық, уақытлық хәм объектлик қатнастарды аңлатып келеди.

1. *Орынлық қатнас.* Ийелик сеплигиндеги сөзлерге *үст* көмекши атауышының дизбеклесип келиуінен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң орнын көрсетеди. Мысалы: Буйра толқынлы *теңиздиң үстінде* хәулирип сууық самал *еседи* (Ө. Айжанов). Таласбай үйиниң төриндеги *қамыс бойраның үстінде* қабағы түперинки *отыр* (К. Султанов). Булар... *қопақтың үстінде отыр* (Ө. Айжанов). Сең келип *қайықты бууды, қайық секирип сеңниң үстине шықты* (А.

Бегимов). Тамғын артындағы жарты *пақсаның үстінде* өпепек отыр (И. Юсупов).

Жау құралы бес құрал,
Жети адам көтерип,
Ат(тың) үстине салады.

(«Алпамыс».)

2. *Сынлық қатнас*. Үст көмекши атауышы ийелик сеплигиндегі сөзлерге дизбеклесип келип, өзи дизбеклесип келген сөзи менен бирге ис-хәрекеттин сынын аятады. Бундай феийил сөз дизбеклериниң составындағы бағыныңқы компонент көбинесе қалай? деген сорауға жууап берип келеди. Мысалы: Ишине мотор орнатқан кемениң артында бир адам *аяғынын үстінде отыр* (Ө. Айжанов). (Атамурат) *...ой үстінде абайламай қалды* (Ө. Айжанов). *Бекимбет ой үстінде отыр* (Ө. Айжанов).

3. *Ұақытлық қатнас*. Үст көмекши атауышлы ийелик сеплигиндегі (ашық хәм жасырын) сөзлерде болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин ұақтын аятады. Мысалы: *Пердегүл бүгин кеште айқат үстінде* әкесине өзи көрген ұақыялары тууралы *сөйледі* (Ө. Айжанов). *Жолдасыма қызыу жұмыс үстінде ушырастым*.

4. *Объектлик қатнас*. Ийелик сеплигиндегі сөзлерге үст көмекши атауышының дизбеклесиуинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин объектисин билдиреди. Мысалы: *...Хайуанлардын барлығы да оның үстинен күлетуғын еди* («Хәр түрли халықлардын ертеклери») *Биреуиниң изинен биреуи қууып, керексиз нәрсениң үстінде таласатуғын да болды* (А. Бегимов).

Арт көмекши атауышы. *Арт* (<ар+=т) көмекши атауышы ийелик сеплигиндегі сөзлерди талап етип келеди. Бул көмекши атауыш, бир жағынан ийелик сеплигиндегі сөзлердин мәнисин дәл түсиндирип толықтырып келсе, екинши жағынан, ол өзи талап етип келетуғын атауыш сөзлерди феийил сөзлер менен байлапыстырып, феийил сөз дизбегин дүзиуде тийкарғы грамматикалық құрал сыпатында хызмет атқарады. *Арт* көмекши атауышы арқалы дүзилетуғын феийил сөз дизбеклери көбинесе орынлық хәм ұақытлық қатнастарды билдиреди.

1. *Орынлық қатнас*. Ийелик сеплигиндегі сөзлерге *арт* көмекши атауышының дизбеклесип келиуинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин орнын билдиреди. Мысалы: *Бизлер ағаштың артында жасырынып турдық* («Хәр түрли халықлардын ертеклери»). *Синан соң олар шымылдық артына кирип көрди* (Т. Қайылбергенов). *Қасқыр түлки менен ексүйи пұтаның артына жасырынып турды* («Хәр түрли халықлардын ертеклери»).

Арт көмекши атауышлы ийелик сеплигиндегі сөзлерден

болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин уақты билдиреди. Мысалы: *Пленумның артынан сессия болады. Қардың артынан сууық болады. Қауынды палаудың артынан жеймиз.*

Аст, түп көмекши атауышлары. Аст (<ас+т), түп көмекши атауышлары ийелик сеплигиндеги сөзлерди фэйил сөзлерге байланыстырып, фэйил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Аст, түп көмекши атауышлары арқалы дүзилетуғын фэйил сөз дизбеклери көбинесе орынлық қатнасты билдиреди. Мысалы: Ремонтшылар *шертектің астында түски аўқатқа отыр еди* (К. Султанов). Фарры шопанның изинен жүрип тоғайға барып, бир қалың *путалықтың түбине жасырыныпты* («Хәр түрли халықлардың ертеклери»). Бир қысым қамысты алып, шырпы шағып алыстырды да *қудықтың түбине таслап жиберди* (Т. Қайыпбергенов.) 1943-жылдың февралында *Орша қаласының түбине келдик* (Ө. Айжанов). «Уа—а!» деп бақырған баспашы шаң менен шириген шөпке араласып, *көпирдің астына түсип кетти* (Қ. Досанов). Қәдир сүйретилип *бүктің астынан шықты* (К. Султанов).

Аст көмекши атауышы арқалы дүзилетуғын фэйил сөз дизбеклери гейде сыплық қатнасты да билдирип келеди. Мысалы: Екеуи де заводтағы ис-хәрекетти *көзинің астынан байқап киятыр* (К. Султанов).

Бас көмекши атауышы. Бас көмекши атауышы ийелик сеплигиндеги сөзлерди талап етип, солар менен бир мәнилик қатнаста қолланылады. Бас көмекши атауышы ийелик сеплигиндеги атауыш сөзлерди фэйил сөзлерге байланыстырып, фэйил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: Үлкен-үлкен *рашлардың басында* колхоз даласының қақарман мийнеткешлериниң социалистлик жарыста жеңип алған қызыл байрақлары *желбиреп тур* (Н. Дәуқараев). Бир күни *гүздің басында* Кирилл Петрович далаға аң аўлауға кетиўге *таярланды* (А. С. Пушкин).

Бас көмекши атауышы арқалы дүзилетуғын фэйил сөз дизбеклери көбинесе орынлық хәм уақытлық қатнастарды аңлатып келеди.

1. *Орынлық қатнас.* Ийелик сеплигиндеги сөзлерге бас көмекши атауышының дизбеклесип келиўинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин орнын билдиреди. Мысалы: Нәжим найзалы мылтықты қолға услады, *төбениң басында* алысқа *қарап тур* (К. Султанов). ..еки қайғылы жан бир *дүмектің басына минди* (Қ. Досанов). Олар *Қырантауының басына өрмеледи* (Т. Қайыпбергенов).

2. *Уақытлық қатнас.* Ийелик сеплигиндеги сөзлерге бас көмекши атауышының дизбеклесип келиўинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин уақты аңлатып келеди. Бундай жағдайларда бас көмекши атауышы көбинесе уақытлық мәниге байланысly сөзлерден кейин келеди. Мысалы: Муталләпов *гүздің басында келди* (А. Оразов). Қарақалпақ совет

прозасы 20-жыллардың ақырында, 30-жыллардың басында тууылды (М. К. Нурмухамедов).

Иш көмекши атауышы. Иш көмекши атауышы ийелик сеплигиндеги сөзлерди талап етип, оларды фейил сөзге байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *Майор кабинет ишинде эри-бери жүрди* (А. Оразов). Бул мәхәллери аўылдың бир топар қызлары *арбаның ишине минди* (А. Бегимов). Арқадап турған самал парашютты ыққа еки-үш километрдей алып кетип, қалың *тоғайдың ишине түсирген* (А. Оразов).

Иш көмекши атауышы арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери көбинесе орынлық хәм ўақытлық қатнасты билдирип келеди.

1. *Орынлық қатнас.* Ийелик сеплигиндеги сөзлерге *иш* көмекши атауышының дизбеклесиўинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң орнын билдиреди. Мысалы: *Үйдің ишинде үш адам отыр* (Ө. Айжанов). Мен уялғапымнан *ғайашаның ишине жасырына қалдым* (С. Хожаниязов). Бизиң тылда *тоғайдың ишинде* душпап рациясы *қалдырылған* (А. Оразов). Мойынлары қылтыйысқан гүзем менен сүйриклер *суйдың ишинен шығып киятыр* (Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы, № 5). Ол *майданның ишинде қызлар хәм келиншеклер жүр* (М. Дәрибаев). ..Орта Азияда жас совет властына қарсы гүрескен Шермат көрдин *баспашыларын Қызылқум хәм Қарақумның ишинде* он үш совет әскери *қыйратып таслады* (Т. Нәжимов).

2. *Ұақытлық қатнас.* Ийелик сеплигиндеги сөзлерге *иш* көмекши атауышының дизбеклесиўинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттиң ўақтың билдиреди. Мысалы: *Арғы басы 15 — 20 минуттың ишинде* дәрьяға *келдим* (Ә. Шамуратов). ...№30 жайға *түн ишинде барып келип турасыз* (А. Оразов). Ол соңғы *еки күннің ишинде қайтып оралмады* (Т. Қайыпбергенов). *Тез күннің ишинде* таўар тоқыўды ғана емес, хәтте гүл салып нақышлы тоқылатуғын қымбат бахалы гилемди *де үйренип алыпты* («Хәр түрли халықлардың ертектери». Солай болса да усы *бес күнликтің ишинде төменлеп кеттиң*. (Ө. Айжанов.)

Қас, жан, қаптал, көмекши атауышлары. Булар ийелик сеплигиндеги сөзлерди талап етип, оларды фейил сөзлерге байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди. *Қас, жан, қаптал* көмекши атауышлары арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери, тийкарынан, орынлық қатнасты билдиреди. Мысалы: *Тилемис түси қашып жолаўшының қасына келди* (К. Султанов). Екинши арбадағы *Перийза да Дәметкеннің қасына келип жетти* (Ж. Сейтназаров). *Апам қолына уршығын ала сала алақшының қасына отыра қалды* (Т. Қайыпбергенов). *Алпамыс достының қасына келди* («Алпамыс»). Ол *дийўалы газетаның жанына барды* (Ж. Аймурзаев). *Қас-*

қыр болса достының жанында отырып қала берди («Қарақалпақ халық ертеклери»). ...мен жыйналыста жолдасымның қапталында отырдым (Х. Сейтов). Хәмме теримшилер—пахта терип жүрген қызлар хәм жигитлер тезлик пенен Арзыгүлдің қасына келди (Х. Сейтов). Көк-қызыл ракета атылып, булардың жанына түсти (А. Оразов).

Сырт көмекши атауышы. Сырт көмекши атауышы көбнесе ийелик сеплигиндеги сөзлерге дизбеклесип келеди хәм олар менен бирге бир мәнилик қатнаста қолланылады. *Сырт көмекши атауышы* бир жағынан өзи басқарып келетуғын сөздің ийелик сеплигинде турыұын талап етип келсе, екінши жағынан сол өзи басқарып келетуғын атауыш сөзди фейил сөзге байланыстырып, басқаруы жолы менен байланысатуғын фейил сөз дизбеклерин дүзиуге мүмкиншилик туұдырады. *Сырт көмекши атауышы* арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери көбинесе орынлық, ал сийрек сынлық қатнасты билдирип келеди.

1. *Орынлық қатнас.* Ийелик сеплигиндеги сөзлерге *сырт көмекши атауышының* дизбеклесиуінен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттің орнын билдиреди. Мысалы: *Қаланың сыртына* солдатлар қойылып, бала-шағадан баслап документ тексерилди (А. Оразов). Усы ўақытта қостың сыртынан дүңкилдеген дауыс еситилди (Ө. Айжанов). Усы мезгилде қара үйдің сыртында ғауырласқан дауыс есигилди (Қ. Султанов). *Аркадий қаланың сыртына шығып кетти* (А. Оразов).

2. *Сынлық қатнас.* *Сырт көмекши атауышлы* ийелик сеплигиндеги сөзлерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттің сыын билдиреди. Мысалы: *Жас шопан* усы мезгилде арман-берман жүрип, қойлардың сыртынан бақлап жүрди (Ө. Хожаниязов). *Ол оның сыртынан қадағалап жүрди.*

Айнала, дөггерек, әтирап көмекши атауышлары. Булар ийелик сеплигиндеги сөзлерди талап етип, олар менен мәнилик жақтан изафетлик конструкцияда байланысып келеди. *Айнала, дөггерек, әтирап көмекши атауышлары*, бириншиден, ийелик сеплигиндеги сөзлердин мәнилерин бир қанша конкретлестирип келсе, екіншиден, сол өзи талап етип келетуғын ийелик сеплигиндеги сөз бенен фейил сөзди бир-бирине байланыстырып, фейил сөз дизбегин дүзиуде грамматикалық элемент сыпатында хызмет атқарады. *Айнала, дөггерек, әтирап көмекши атауышлары* арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери көбинесе орынлық қатнасты билдиреди. Мысалы: *Қызлар келген еки жигитти стол әтирапына отырғызып, аз турды, столдың шеп жағына өзлери де отыра баслады* (А. Оразов). Шөлкемлескен түрде баспашылар менен биринши қарсылауы *Шораханның әтирапында болды* (Қ. Досанов). *Қызлар дастурханның дөггерегине жыйналды* (С. Хожаниязов). ...оны *стол айналасында отырып күтип алыў керек* (А. Оразов). *Семьясының барлығы стол айналасында отыр еди* («Хәр түрли

халықлардың ертеклери»). Кемпир плита айналасында чай таярлап жүр (А. Оразов).

Жаға, бой көмекши атауышлары. Булар ийелик сеплигиндеги сөзлерди басқарып, олар менен изафетлик конструкцияда байланысып келеди. *Жаға, бой көмекши атауышлары* ийелик сеплигиндеги сөзлерди *фейил* сөзлерге байланыстырып, басқарыу жолы менен байланысатуғын *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай *фейил* сөз дизбеклери көбинесе орынлық қатнаста қолланылады. Мысалы: *Есберген шығанақтан айналған жерде издеги баржы ағыс пенен кеселеп дәрьяның жағасына соқты* (К. Султанов). *Айсәнем арнаның жағасына келип тоқтады* (Ө. Айжанов). *Ақдәрьяның ғыора жағасына Киров атындағы колхоздың кеңсесі салынған* (К. Султанов): *Дәслепки артель Тентек арнаның бойында құралды* (К. Султанов). ... *Янцзы дәрьясының жағасына келип тоқтапты* («Хәр түрли халықлардың ертеклери»). *Жол бойында дийханлардың қақырадан ислеген жайлары орнаққан* (Б. Бекниязова). *Бир теңиздің бойында бир кәмбағал жасаған екен* («Хәр түрли халықлардың ертеклери») ... *Ақ шәшмениң бойына қонып алдық* («Алпамыс»).

Орта көмекши атауышы. Басқа көмекши атауышлар сыяқлы, бул көмекши атауыш та ийелик сеплигиндеги атауыш сөзлерди талап етип, олар менен бир мәнилик қатнаста қолланылады. Орта көмекши атауышы ийелик сеплигиндеги сөзлерди *фейил* сөзлерге байланыстырып, *фейил* сөз дизбеклерин дүзип келеди. Мысалы: *Екинши комнатаның ортасына еки — үш столды бириктирип, оның үстине бұрын тутылмаған ақ скатертти еки хаял жауып атыр* (А. Оразов.) *Кетип баратырса, бир ауылдың ортасында көп адамлар тур екен* (Н. А. Баскаков). *Катер орнынан қозғалып, дәрьяның ортасына жылысты* (К. Султанов).

Орта көмекши атауышы арқалы дүзилетуғын *фейил* сөз дизбеклери мәнилик жақтан, орынлық хәм уақытлық қатнастарды билдирип келеди.

1. *Орынлық қатнас.* Ийелик сеплигиндеги сөзлерге *орта* көмекши атауышының дизбеклесип келиуинен болған бағыныцқы компонент ис-хәрекеттиң орнын билдиреди. *Орта* көмекши атауышының өзи дизбеклесип келген сөз бенен бірликте орынлық қатнаста қолланылыуы уақытлық қатнаста қолланылыуына қарағанда тилимизде бир қанша актив ушырасады. Мысалы: ...*бир шапа дәрьяның ортасында зырлап киятыр* (К. Султанов). ...*тез-тез адымлап, ақ алтынның ишин кешип атыздың ортасына келди* (Н. Дәуқараев). *Профессор еки жайынгердің ортасында отырды* (А. Оразов). *Комнатаның ортасына узын стол қойылып, үстине сары скатерт жайған* (А. Оразов). *Мен Волганың ортасына барғанда, Нурабылла жыраудың ылақтай маңыраған толғаулары ядыма түсти* (Н. Дәуқараев).

Столдың ортасында қолдан өсирилген ақ-сары бир дәсте гүл тур (А. Оразов).

2. *Ұақытлық қатнас.* Ийелик сеплигиндеги сөзлерге орта көмекши атауышының дизбеклесиуінен болған бағыныңқы компонент ис-қәрекет процесиниң ұақтың билдиреди. Бундай жағдайларда орта көмекши атауышы көбинесе ұақытлық мәниге байланысly ийелик сеплигиндеги сөзлерден кейин келеди. Мысалы: *Неге түн ортасында турып атырсызлар?* (А. Оразов). *Бизлер апрельдиң ортасында Самарқандқа бардық.*

Ара көмекши атауышы. Бул көмекши атауыш ийелик сеплигиндеги сөзлерди талап етип, оларды фейил сөзлерге байланыстырып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди. *Ара көмекши атауышы арақлы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклери көбинесе орынлық қатнасты билдиреди.* Мысалы: *Машина узақ жолды қуусырып, айылдың арасына кирип келди* (Ө. Айжанов). *Аркадий, Плис тез жүрип, қалып тоғайдың арасына кирип кетти* (А. Оразов). *Булар екеуи шетки жайға жақын жерлеги үш-төрт түп ёлканың арасына жасырынды* (А. Оразов). *Түндеги үйилген сабап жанынан, үргин қардан өтип, сийрек ағашлықтың арасына кирди* (А. Оразов). *Самолет еки километр бийикликтеги булт арасына көтерилди* (А. Оразов).

Ара көмекши атауышы арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбегиниң составындағы бағыныңқы компонент ис-қәрекеттиң объектиси сыпатында қолланылады. Мысалы: *Олар арасында айрықша ерлик хәм батырлық көрсеткенлери болды* (Т. Қайыпбергенов).

Тус көмекши атауышы. Бул көмекши атауыш көбинесе ийелик сеплигиндеги атауыш сөзлерди басқарып, солар менен бир мәнилик қатнаста жумсалады. *Тус көмекши атауышы ийелик сеплигиндеги сөзлерди фейил сөзлерге байланыстырып, бағына байланысқан фейил сөз дизбеклерин дүзеди.* Бундай фейил сөз дизбеклери тилимизде көбинесе орынлық қатнаста қолланылады. Мысалы: *...бир киси менен жас өспирим жигит екеуи музлықтың арасындағы соқпақ жол менен тал түсте Зайырдың тусына келе берди* (К. Султанов). *Дийханлар үйдиң тусынан өтип кетти* (И. Юсупов). *Қашқыншылардың қулақ шекесиниң тусынан оқ зуулап өтип турды* (К. Султанов)

Тус көмекши атауышы арқалы дүзилетуғын фейил сөз дизбеклериниң составындағы бағыныңқы компонент гейде ис-қәрекеттин ұақтың билдиреди. Мысалы: *Буны бир мол ақшаның тусында алды* (Ө. Айжанов).

Төбе көмекши атауышы. Бул көмекши атауыш ийелик сеплигиндеги сөзлерди талап етип, оларды фейил сөзлерге байланыстырып, басқаруы жолы менен байланысатуғын фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай фейил сөз дизбеклери көбинесе орынлық қатнасты билдирип келеди. Мысалы: *Бул*

ұақта Айымхан отыр таслау үшін тамның төбесіне шыққан еді (С. Хожаниязов). *Бизің төбемізде көк-көмбек аспан төнерилип тұр* (М. Горький). Бизлер Қаратаудың төбесіне мініп, әтираққа көз тасладық (Қ. Досанов).

Айыз көмекші атауышы. Бул көмекші атауыш ийелік сеплигиндегі сөзлерді фейил сөзлерге байланыстырып, басқару жолы менен байланысатуғын фейил сөз дизбеклерін дүзеді. Бундай фейил сөз дизбеклері көбінесе орынлық қатнасты билдирип келеді. Мысалы: *...орта бойлы, жасы 22 шамасындағы киши лейтенант кирип келди де, есик(тиң) айзында тұрып қалды* (А. Оразов). *Кемпир кейнінде алысырақта, ал қызлар озыңқырап қаланың айзына келди* («Алпамыс»).

Айыз көмекші атауышы арқалы дүзилетугын фейил сөз дизбеклері гейде объектілік қатнасты да билдирип келеді. Мысалы: *Бирақ торай саспастан қалтаны қапының айзына тақап тура қалыпты* («Хәр түрлі халықлардың ертеклери»).

Шет көмекші атауышы. Бул көмекші атауыш ийелік сеплигиндегі атауыш сөзлерді фейил сөзлерге байланыстырып, фейил сөз дизбеклерін дүзеді. *Шет көмекші атауышы* бундай фейил сөз дизбеклерінің составында атауыш сөз бен фейил сөзді өз-ара мәнилік байланысқа түсириуші грамматикалық құрал сыпатында хызмет атқарады. *Шет көмекші атауышы арқалы дүзилетугын фейил сөз дизбеклері, тийкарынан, орынлық қатнасты билдирип келеді.* Мысалы: *...Нурназар есиктен ишке кирип барғанда, Коноплев столдың шетінде терлеп-тепишп чай ишип отыр еди* (Қ. Досанов). *Ханлығып барып боянның шетіне шықты* (Т. Қайыпбергенов). *(Қәдир) айылдың шетіне жақынласты* (К. Султанов). *Ол төсектиң шетіне отырды* (Қ. Досанов).

Арғы жақ, бергі жақ > аржақ, бержақ көмекші атауышлары. Булар көбінесе ийелік сеплигиндегі сөзлерден кейін келип, солар менен бір мәнилік қатнаста қолланылады. *Арғы жақ, бергі жақ > аржақ, бержақ көмекші атауышлары* ийелік сеплигиндегі сөзлерді фейил сөзлерге байланыстырып, басқару жолы менен байланысқан фейил сөз дизбеклерін дүзеді. Бундай фейил сөз дизбеклері тилимизде көбінесе орынлық қатнасты билдирип келеді. Мысалы: *Күн бийік төбенің аржағына жасырынды...* (А. Оразов). *Әмиүдәрьяның аржақ-бержағына жаста талай жүзип шықтым* (Қ. Султанов). *Күн өзинін нурлы өрмегін жыйнастырып, алыстағы таллардың, құмлы дүмпешиклердің аржағына әсте батып баратыр* (Қ. Досанов). *Атыздың аржағында бир адам зонқ етип көринди* (Т. Қайыпбергенов). *...өзи қайгадап суға түсип, өзектиң арғы жағына жүзип өтті* (Т. Жұмамұратов). *Сеннен басқа қызлар қашшан дәрьяның аржағына өтип кетти* (Қ. Досанов).

Бет, жийек, етек көмекші атауышлары. Булар ийелік сеплигиндегі атауыш сөзлерді фейил сөзлерге байланыстырып, бағына байланысқан фейил сөз дизбеклерін дүзеді. Бүг-

дай феһил сөз дизбеклеринин составындағы бағышыңқы компонент ис-хәрекеттин орнын билдирип келеди. Мысалы: Булты бөлип шыққан күн жер бетине сары сәўлесин шашты (Ж. Аймурзаев). Жасыллы-көк шөплер жер бетинде қулпырып, хош хүрей ийис пенен адамның кеўлин шад етеди (А. Бегимов). Күн шығысқа қарай жүрип, пахта атызының жийегинде иркилди (Т. Қайыпбергенов). Пышық мурны батпастай қалың қамыс арасынан еки сааттай жол жүрип, көлдин жийегине шықты (Т. Қайыпбергенов). Биз жигирмалаған қызыл әскер елдин шетинде, тайдың бетинде жатырмыз (М. Дәрибаев). Әмиўдәрьяның өрине қарап жүзген қайық Қаратаўдың қубла етегине жетти (Қ. Досанов).

Ү Ш И Н Ш И Б А П

БАҒЫНЫҢҚЫ КОМПОНЕНТЛЕРИ РӘҰИШЛЕРДЕН, ХАЛ ФЕЙИЛЛЕРДЕН, ЕЛИКЛЕҰИШ СӨЗЛЕРДЕН БОЛҒАН ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ II. БАҒЫНЫҢҚЫ КОМПОНЕНТИ РӘҰИШЛЕРДЕН БОЛҒАН ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

Рәуишлер басқа мәнилі сөзлер менен грамматикалық байланысқа түскенде, олар көбінесе өз формасын өзгертпейтуғы; хәр қандай аффикслерди қабыл ете бермейтуғын сөз шақаптарының бир түри болып табылады. Рәуишлер (54,217—224; 41,110—120; 44, 282—294; 3—15;) өзиниң мәнилери, формалары хәм синтаксислик хызметлери жағынан да басқа сөз шақаптарынан айырылып турады. Рәуишлердиң басқа сөз шақаптарынан ең көзге түсерлик баслы өзгешеликлериниң бири—олардың хәр дайым басқа мәнилі сөзлер менен хеш қандай аффикссиз (қосымтасыз) өзлериниң орын тәртинине (локализациясына) қарай жупкерлесіу жолы менен байланысып келиуі. Рәуишлердиң атауыш сөз бенен де, фейил сөз бенен де бәрқулла жупкерлесе байланысып келиуі бул олардың грамматикалық тәбиятына байланыслы болады (90,37). Рәуишлер мәнилик жақтан ис-хәрекеттиң белгисин ямаса белгисиниң белгисин, сондай-ақ предметтиң белгисин де сыпатлақ келеди. Бул жағынан қарағанда, рәуишлер фейил сөзлер менен де хәм атауыш сөзлер менен де дизбеклесіу қәбилетине ийе. Қарақалпақ тилиниң фактлерин изертлеп қарағанда, рәуишлердиң атауыш сөзлер менен дизбеклесип келиуінен гөре фейил сөзлер менен дизбеклесип келиуі анағурлым кең хәм өнімлі екенлиги байқалады. Бул рәуиш сөзлердиң атауыш сөзлерден гөре фейил сөзлерге мәнилик жақтан бир табан жақын екенлигинен хәм соплықтан да көбінесе фейил сөзлер менен байланысып келетуғынлығынан дәрек береді.

Рәуишлер фейил сөзлер менен мәнилик хәм грамматикалық жақтан байланысып, жупкерлесіу жолы менен байланысқан фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай фейил сөз дизбеклериниң составындағы рәуиш сөз бағыныңқы компонент болады, себеби ол өзинен соңғы фейил сөзге мәни-

лик жақтан ғәрезли, бағынышлы болып келеди. Ал, фейил сөз бағындырыушы компонент болады, себеби ол рәуиш сөзди өзіне бағындырып турады. Оны мына төмендеги мысаллардан анық көриуге болады. Мысалы: Назлымхан назланып күлди де тағы сөйледі. Енди ғарры геўишин тез шешип таслады (И. Юсупов). Көз жетпес дәрьянын ылайлы суўы толқынланып тез ағып тур (Б. Кербабаев). Азанда Темирбеклер менен бирге колхозшыларға қосылып томар қопарыуға кетти (Т. Қайыпбергенов). Бир күни Сейдан ғарры әдеттен тыс ерте оянды. (И. Юсупов). Кеште жұмыстан кейин үйге келдим (Ә. Тәжимуратов). Гүлжанның келиўине әдейи аўқат асылды (Ө. Айжанов). Мен жаслар менен бираз гүрриңлестим (Н. Дәўқараев). Мениң күйеўимнен баяғыда «қара қағаз» келди ғой (К. Сұлтанов).

Рәуиш сөзлер фейил сөз дизбеклериниң составында бағыныңқы компонент сыпатында келип, олар фейилден аңласылған ис-хәрекеттиң сынын, ўақтың, орнын, себебин, мақсетин, муғдарын ҳәм т. б. билдирип келеди. Мысалы: 1. Бир неше күнлик таярлық жұмыслар тез өтип кетти. (Н. Дәўқараев). 2. Вокзал кейинлеп изде қалды (Н. Дәўқараев). 3. Кеше азанда Москвадан шықты (Ж. Сапаров). 4. Мен де қасақана үйге келмей қалдым (М. Дәрибаев). 5. Екеўи туўысқанларша қушақласып, олар узақ сүйисти (Ө. Айжанов). 6. Орташа ғана денесине алға қарай шығып кеткен қурсағы дым жараспай қалыпты (Ғ. Сейтназаров). 7. Айпаршаның зорлығына ушырап илажсыздан музға минди. (Қ. Досанов). 8. Ол сәл ойланып турды.

Биринши гәптеги *тез өтип кетти* деген рәуиштен болған фейил сөз дизбегиниң составындағы *тез* рәуиш сөзи ис-хәрекеттиң сынын, еккинши гәптеги *изде қалды* деген рәуишли фейил сөз дизбегиндеги *изде* рәуиш сөзи ис-хәрекеттиң орнын, үшінши гәптеги *кеше азанда шықты* деген рәуишли фейил сөз дизбегиндеги *кеше азанда* деген рәуиш сөзлер ис-хәрекеттиң ўақтың, төртинши гәптеги *қасақана келмей қалдым* деген рәуишли фейил сөз дизбегиндеги *қасақана* деген рәуиш сөзи ис-хәрекеттиң *мақсетин*, сегизинши гәптеги *сәл ойланып турды* деген рәуишли фейил сөз дизбегиндеги *сәл* рәуиш сөзи ис-хәрекеттиң муғдарын, бесинши гәптеги *туўысқанларша қушақласып* деген рәуишли фейил сөз дизбегиндеги *туўысқанларша* рәуиш сөзи ис-хәрекеттиң салыстырыулық белгисин, алтыншы гәптеги *дым жараспай қалыпты* деген рәуишли фейил сөз дизбегиндеги *дым* рәуиш сөзи ис-хәрекеттиң күшейтиўшилик белгисин, ал жетинши гәптеги *илажсыздан минди* деген рәуишли фейил сөз дизбегиндеги *илажсыздан* рәуиш сөзи ис-хәрекеттиң себебин билдирип, олар өз-ара мәнилик ҳәм грамматикалық жақтан беккем байланысып келип тур.

Рәуиштен болған фейил сөз дизбеклериниң бағыныңқы ком-

поинтлеринин *ўақыт, орын, себеп, мақсет, мугдар-дәреже, сын, салыстырыў* ҳам *күшейтий* рәўишлеринен бәлыўларына қарай, оларды төмендегидей сегиз түрге бөлип қараймыз.

1. Бағыныңқы компоненти *ўақыт* рәўишлерден болған *фейил* сөз дизбеклери. *Уақыт* рәўишлер *фейил* сөзлер менен жүдә актив түрде дизбеклесип, *ўақыт* рәўишлерден болған *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. *Уақыт* рәўишлер ис-хәрекет процессини қашан, қайсы *ўақытта* болғанын ямаса болатуғынлығын *ўақытлық* жақтап анықлап, түсиндирип келеди. *Уақыт* рәўишли *фейил* сөз дизбеклери көбинесе *ўақытлық* қатнаста қолланылады. Мысалы: *Бүгин* он-онбес компир-гаррыларты шақыртып *сөйлестим* (К. Султанов). *Азанда, түсте, кеште* *барып*, *сазап*, *шабақ*, *ылақа әкелип*, *гәсин қуўырып*, *гәсин асып* *нессы аўқат шөлкемтестирилди* (К. Султанов) *Кемне азанда барсам*, *20 аўды суўырып алып кешити* (К. Султанов). *Қуяш жаңа шықты* (Ө. Айжанов). *Кақаның қонақлары шымшықтай да ерте оянды* (Қ. Досанов). *Онын көбисин бурын окып шыққан еди* (С. Хожаниязов). *...пахтамыздын барлығы быйыл таярлаў пунктлерине қап—қанарсыз жеткерилди* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). *Ҳәзир* бизлер өз бригадаларымызда *ислеп атырмыз* (Т. Қайыпбергенов).

Уақытлық қатнасты билдиретуғын *фейил* сөз дизбеклеринин составындағы *ўақыт* рәўишлер ис-хәрекеттин ҳәр түрли *ўақытлық* мәнилери билдирип келеди. Ис-хәрекеттин *ўақты* билдиретуғын *ўақыт* рәўишлерди төмендегидей мәнилик түрлерге бөлип қарайға болады:

1. *Енди, бүгин, жақында, ҳәзир, жаңа, быйыл* ҳам т. б. *ўақыт* рәўишлер *фейил* сөз дизбеклеринин составында бағыныңқы компонент сынатында келип, ис-хәрекеттин *бүгин, жақында, ҳәзирги* *ўақытта* ямаса сол жылдын ишинде болатуғын *ўақты* билдиреди. Мысалы: *Бүгин* бир хат алдым (К. Султанов). *...мейли не де болса бул жигитти енди исмылдырайық* («Қаракалпақ халық ертеклери») *Соны ҳәзир* усы жерге алып келиң! (К. Султанов). *Быйыл* биз егистин басланыў күнин меркедей етип өткерийимиз керек (И. Юсупов). *Жақында* бир хат алдым (К. Султанов). Бул жерде орайымыздын қурылысы, *жаңа* *басланып атырған еди*. *Мине, енди* жұмыс *басланадн*. *Гүз быйыл ертерек келгенликтен, бүгин* *қаўа райы* күндегидеп *суўықлаў болды* (Ж. Сапаров). *Ҳәзир* алып кетиң (К. Султанов).

2. *Ша-ше* формасына *питкен, мәселен, бүгинше, быйылыа, ҳәзирше* т. б. *ўақыт* рәўишлер *фейил* сөз дизбегинин составында бағыныңқы компонент болып келгенде, олар ис-хәрекеттин *ўақытлық* мәлетин аңлатып келеди. Мысалы: *Ҳәзирше* *30 кг* *бұўдайды алыңыз* (Ж. Сапаров). *Бүгинше* *усы жұмысты* *ислеп туралыз*. *Быйылыа* *исленип атырған истиң жуўмағын күтемиз, ...ҳәзирше* *ааї ише тур* (Қ. Досанов).

3. *Былтыр, кеше, баяғыда, әлле қашан, бұрында, бұрын, бұрынырақта, илгери, илгериде, бағана, әзелден* хәм т. б. ұақыт рәуишлер фейил сөзлер менен байланысып, ис-хәрекеттиң бұрын ямаса ертеде өтип кеткен ұақтың көрсетеди. Мысалы: Сапар *баяғыда үйретип еди ғой* (К. Султанов). *Илгери*, олар бундай үлкен сулыұ жайларды көрген емес. *Кеше* олар теңизге ат шана менен шығып еди (К. Султанов). Үзип әкелінген үш қауынды Амангүл *әлле қашан жеп тауысып еди*. (С. Салиев). *Бұрында* бир балықшы ғарры болыпты («Қарақалпақ халық ертеклери»). Ол дәрья жөинде *бұрын* көп нәрселер еситкен еди (Б. Кербабаев). Бирақ оны *бұрынырақта* бир рет ғана узағырақтан көрген еди (Б. Кербабаев). Күн *әлле қашан шығып кеткен* (С. Салиев). Сапар *бағана* Нысанға қәтере етип кетипти (К. Султанов).

Тауларды әзелден жаратты бийик,
Құрт жеген ағаштан болмайды ийяк.

(К. Султанов.)

4. *Ертеңине, ертең, кейин, соң, соңынан, аздан кейин (соң), бираздан соң, келеси күни, бириси күни* хәм т. б. ұақыт рәуишлер фейил сөзлер менен байланысып, ис-хәрекеттиң хәзирги ұақытта емес, ал алдагы ұақытта ямаса бир қанша соң, соңырақ болатугын ұақтың көрсетеди. Мысалы: *Ертеңине* Жәмийла Сапарды узатып салды. (К. Султанов). *Ертең* газета шығады (Ө. Айжанов). Ол бул хабарды *кейин* еситти (Ө. Айжанов). *Келеси күни* Айпаралар бары-жоғын жыйнастырып жолға шықты. *Соңынан* апалап қолынан тартты. *Соң айтаман* (Ж. Сапаров). *Аздан кейин* сыр шашпай қайтып кетти (К. Султанов), *Бираздан соң* Айымжамал стол үстине аұқат алып келди. — Кетсең мени күт, *соңырақ бараман* (С. Хожаниязов). *Аздан соң* бай кәрұан басыны... алып кетти. Үсен сары... *аздан кейин қайтып кирди* (Қ. Досанов).

5. *Дәслеп, әйели, алды бұрын, алды менен* хәм т. б. ұақыт рәуишлер фейил сөз дизбегинин составында бағыныңқы компонент сыпатында келип, ис-хәрекеттиң басланыұ ұақтың, моменттиң көрсетип келеди. Мысалы: ...«қара қағазды» еситкенде *дәслеп шыршыңса да*, алдынан жылап шыққан қызының кеули ушын бир-еки дауыс шығарып, үйге кирип, Назлыға кеуил айтты (К. Султанов). *Алды менен* артына көз жиберип қарады («Алпамыс»). 1946-жылы армиядан ең *әйели* Сағыйдулла қайтты (Ө. Айжанов). ...*алды менен* сары атын жиберсе, сен тор сауытты жақсылап кийгизип, қара атты жибер («Қарақалпақ халық ертеклери»). *Дәслеп* сени аұылға аман есен жеткерейин (Қ. Досанов). *Әйели* ат шаптырды («Алпамыс»). *Алды бұрын* тапсырмаңды орынла, соң жолдасыңа көмек бер.

6. *Күнде, ұақтың-ұақтың, күнде-күнде, анда-санда, ара-тура айық-айық* хәм т. б. ұақыт рәуишлер ис-хәрекеттиң қайталануы ұақтың билдиреди. Мысалы: *Томан ұәзир күнде азанд: сәлемге келетуғын еди (Шәръяр)*. *Ұақтың-ұақтың* маға қарап қояды (Ә. Шамуратов). *Күнде-күнде* жолларына қарайман. («Алпамыс»). *Ол ара тура келеди* (Т. Қайыпбергенов) *Ара-тура* Жийенгүл апай келип, бизлерден хабар алып кетеди *Мен айық-айық* тыңлаушылардың бетине қарап қояман (Н. Дәуқараев). *Анда-санда жауын жауып*, силпилеп қояды *Хаял анда-санда* артына бурылып қарайды. (Н. Дәуқараев).

7. *Еле, бәрха, мудама, бирдейине, көптен, күн-түн, қысы-жазы*, хәм т. б. ұақыт рәуишлер ис-хәрекеттиң ұақытлық созымлығын аңлатады. Мысалы: *Тоқтаған жерде еле қалшыыйп тур* («Қарақалпақ халық ертеклери»). *Бирдейине бақлап тураман* (Ж. Сейтназаров). *Мен бәрха тура беремен бе?* (Қарақалпақ халық ертеклери). *Опа күн-түн жүрип*, қалаға жетип, апарған затларын сатып болады («Қарақалпақ халық ертеклери»). ...рабочийлар өзлериниң пидәкерлик мийнетиниң нәтийжесинде күнлик нормаларын *бәрхама орынлап киятыр* (Ж. Сейтназаров). ...қыз деген әкениң үйинде *мудама отыра алмайды* («Қарақалпақ халық ертеклери»). *Ол көптен муғаллимлик жұмыста ислеп киятыр. Қысы-жазы сорпа-саулықтан тарықпаймыз.* (С. Баҳадырова).

Күндиз, түнде, азанда, қуптанда, сәскеге шекем, түске таман, уллы сәскеде, түске, таң ала геўгимнен, кешқурын, кеште хәм т. б. ұақыт рәуишлер ис-хәрекеттиң ұақтың конкрет түрде көрсетпей, улыұмалық мәниде көрсетеди. Мысалы: *Күндиз балық айлап, түнде тоқыймыз да* (К. Султанов). *Азанда орнынан турады* (К. Султанов). *Қуптанда көлден қайтып*, тағы сыйыр сауалы (К. Султанов). *Шонан күндиз тынбай, түнде жатпай*, қасқ-тура кәй «е, избепти («Қарақалпақ халық ертеклери»). ...уллы сәскеде сыйырларды *сауады*, түске қоралардың ишин тазалап, тағы пишенге кетеди (К. Султанов). *Ажар таң ала геўгимнен турып*, кемпирлерди оятып, азанғы шық пенен ақ пишенди *сәскеге шекем орып кәйтады* (К. Султанов). *Кешқурын дайым келип*, мени алып кетти. Әскер жигитлерди тийеген пароход Нәкистиң жағасынан *ыққа қарай кеште шыққан еди* (К. Султанов).

2. Бағыныңқы компоненти орын рәуишлерден болған **фейил сөз** дизбеклери. Орын рәуишлиң фейил сөз дизбеклери **фейил сөз** дизбеклериниң бир түри болып табылады. Себеби ис-хәрекеттиң қайда ямаса қай жерде болғанлығын, оның бет алған бағытын тек усы орын рәуишлери ғана билдиреди. Орын рәуишлер **фейил сөзлер** менен мәнилик жақтан **дизбеклесип**, орын рәуишлерден болған **фейил сөз** **дизбеклерин** дүзеди. Бундай **фейил сөз** **дизбеклериниң** **соста-**

зындагы орын рәуишлер өзлеринин мәнилерине қарай фәйил-
чен аңласылған ис-хәрекеттин кеңисликтеги орнын билдирин
келеди. Сонлықтан да бундай орын рәуишлерден болған фә-
йил сөз дизбеклери улыўма орынлық қатнаста қолланылады.
Мысалы: ...өз дәўысынан өзи шоршып, кейин шегинди (К. Сул-
танов). Жәмийла нәрестени тартып, сыртқа шығармақшы бол-
ды (К. Султанов). Гәўҳар тырмасып төмен түсти. Енди кетти-
аў дегенде бир кептер артына айналды (К. Султанов). Олар
ишкери кирди. Қолының ушын зорға берген Есжан аларын
қапталға қарады (Қ. Досанов).

Орынлық қатнасты билдиретугын фәйил сөз дизбеклери-
нің составындагы бағыныңқы компонент сыпатында келетугын
орын рәуишлер ис-хәрекеттин орнын хәр түрли мәнилик қат-
настарда билдирин келеди. Олардын негизги мәнилик қатнас-
лары төмендегилер:

1. Кейинде, артта, алдына, қапталына, шетирекке, усыман-
да, усықарада, иште, сыртта, ишке, сыртқа хәм т. б. орын рә-
уишлер фәйил сөз дизбеклеринин составында бағыныңқы ком-
понент сыпатында келип, ис-хәрекеттин белгили бир орнын
билдиреди. Мысалы: ...көк шөпли кеп дала ғыр гүбелек айнал-
лып кейинде қалып киятыр (Н. Дәўқараев). Олар усықарада
жасады. Дөнес көринбей артта қалды (Ж. Сапаров). Жәмийла
үлкен лаўабы кесени алдына қойды (К. Султанов). Қолында-
ғы емизиўли баласын қапталына жағқызды (Н. Дәўқараев).
Жәмийла сыртқа шығып кетти (К. Султанов). Председателъ
дийўалға илиўли турған картаға көзи түсип, қапталына барды
(К. Султанов). Сизлерди хеш жерден таппай хәзир усыманда
ушыратып отырман («Қарақалпақ халық ертеклери»). Қадир
жабайы үйректей көптен бөлинип шетирекке шықты (К. Сул-
танов). Бурын күнде шопан иште туратугын еди. Бир күни
сыртта тур екен («Қарақалпақ халық ертеклери»).

2. Арман, кейин, алға, артқа, изине, жоқары, илгери, берин,
ишкериге, арман-берман хәм т. б. орын рәуишлер фәйил сөз
дизбеклеринин составында бағыныңқы компонент сыпатында
келип, ис-хәрекеттин бағдарын, бст алыс орнын көрсетин
келеди. Мысалы: Қамыс қайықты арман жибермейди (А. Бе-
гимов). Жумабай әлле неден сескенгендей кейин шегинеди (К.
Султанов). Бекимбет кабинетинде арман-берман жүрди (Ө.
Айжанов). Жәмийла ғырра изине қайтып, Жумабай кеткен тө-
репке қарай жуўырды (К. Султанов). Оқлаў онын жуўан ба-
леклеринин күши менен тынбай алға-артқа барып келди. (Қ.
Досанов).—Бегдулла, сен берман келиши (Ө. Айжанов). Шапа
көк муздың үстинде машинадай алға ытлығады (К. Султанов).
Күннің нуры жоқары көтерилип киятыр (Ж. Сапаров). Чел-
каш илгери адымлай берди (М. Горький). Есжан дуўқат шапа-
нының жағасын жоқары көтерди (Қ. Досанов).

Ай элиптек назлы дилбар,
Кашны қаққан беги кел.

(Әжинияз)

3. *Узақтан, солкәрадан, алыстан, тумлы-тустан, ойер-бүйерден, албынан, жан-жағымыздан* хәм т. б. орын рәуишлер *фейил* сөз дизбеклеринин составында бағыныңқы компонент болып келип, ис-хәрекеттин шығыс ямаса жөнелис орнын көрсетип келеди. Мысалы: *Жумабай узақтан қарауытып көрінди.* (К. Султанов). *Әне солкәрадан кетемиз* («Қарақалпақ халық ертеклери»). *...алыстан жылтырап турған* оттын сағымын көреді («Қарақалпақ халық ертеклери»). *Узақтан тайнапыр минәрлер көринди.* *Ойер-бүйерден дауыслар еситилип турды* (Ж. Аймурзаев). *Бийсәўбет киятырған кишини жатырқағандай дәўсебен ийтлер шабаланып үрин алдынан шықты* (К. Султанов). *...оқлар жан-жағымыздан өтип атыр* (А. Оразов). *Матрослар... сур костюмларын кийип, тумлы-тустан топарласып шықты* (Т. Халмуратов).

3. **Бағыныңқы компоненти себеп рәуишлерден болған *фейил* сөз дизбеклери.** Себеп рәуишлер *фейил* сөзлер менен мәнилик жақтан дизбеклесип, жупкерлесе байланысқан рәуишлерден болған *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. Себеп рәуишлери саны жағынап басқа рәуишлерге қарағанда аз екенлигине қарамастан, мәнилик жақтан *фейил* сөзлерге гәрезли болып, сол *фейилден* аңласылған ис-хәрекеттин себебин билдирип келеди. Ис-хәрекеттин себебин *абайсыздан, илажсыздан, босқа, бийкарга* хәм т. б. себеп рәуишлери билдирип, олар *неликтен? не себептен?* деген сораўлардың биреўине жуўап береді. Себеп рәуишлеринен болған *фейил* сөз дизбеклери, тийкарынап, себеплик қатнасты билдиреди. Мысалы: *Абайсыздан көрмей қалар, бәлент желбиретейик* (К. Султанов). *Аштап жүреги үзиліп, мийи мең-зең болған сл айыбын ұмытып, илажсыздан шеттеги бир қара үйге еркесіз қайрылды* (К. Султанов). *Гүлнара илажсыздан сыртқа шықты.* *Айпаршаның зорлығына ушырап илажсыздан музға минди* (Қ. Досанов).

4. **Бағыныңқы компоненти мақсет рәуишлерден болған *фейил* сөз дизбеклери.** Мақсет рәуишлер де мәнилик жақтан *фейил* сөзлерге бағына дизбеклесип, жупкерлесе байланысқан *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай *фейил* сөз дизбеклеринин составындагы мақсет рәуишлер ис-хәрекеттин не мақсет пенен исленгенлигин билдирип келеди. Мақсет рәуишлерден болған *фейил* сөз дизбеклери, тийкарынап, мақсетлик қатнасты билдиреди. Ис-хәрекеттин мақсетин *қасақана, билқастан, әдейи, жорта, билегөре, билетура, көзкөреги* хәм т. б. мақсет рәуишлер аңлатады. Соған тилимиздин төмендеги фактлери толығы менен дәлил бола алады. Мысалы: *1. Мен де қасақана үйге келмей қалдым* (М. Дәрибаев). *Гүлжанның*

келиўине *әдейи* аўқат асылды. (Ө. Айжанов). Жигит оған жорта кейил аўдармады (Т. Қайыпбергенов). Слар азанға шекем қашырмай сақла деп қасақана өзиме тачсырды (Т. Қайыпбергенов). Олар бул көпирди дүзетип салыўды билегөре сазды (Б. Бекниязова). Ол жыйналысқа билқастан келмей қалды.

2. Алғаныца қыйналмаймыз сонда да,
Ал ақшанзы сөзлеринди оңла да.
Айтарым: тек былшыл сөзди усынып,
Көзкөреки өз халқыңды алдама.

(Т. Жумамуратов.)

Б. Бағыныңқы компоненти муғдар-дәреже рәўишлеринен болған **фейил** сөз дизбеклери. Муғдар-дәреже рәўишлери фейил сөзлер менен мәнилик жақтан дизбеклесип, жупкерлесе байланысқан фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Муғдар-дәреже рәўишлеринен болған фейил сөз дизбеклери көбинесе муғдарлық ямаса шама-өлшемлик қатнасты билдиреди. Мысалы: Буну сезген Ақылбек кейнине *онша қарай бермеду* (С. Хожаниязов). Пилис блиндаждан майданға шығып, таза ҳаўаны гезип *әдейир жүрди* (А. Ораззов). Сонлықтан ол бүгинги түслик-ти қысқартыңқырап *көбирек иследу* (С. Хожаниязов). Аэропорттың кишкене бағын аралап *азғана жүрди* (С. Хожаниязов). Келин ҳәммениң дыққатын өзине аўдарып, *сәл алға жылжыды* (Қ. Досанов) ...көше бойында *әдейир турды* (С. Хожаниязов).

Муғдарлық ямаса шама-өлшемлик қатнасты билдиретуғын фейил сөз дизбеклеринин составындағы бағыныңқы компонент сыпатында келетуғын муғдар-дәреже рәўишлер ис-хәрекеттин муғдарын төмендегидей мәнилик өзгешеликлерде билдирип келеди:

1. *Бираз, бир талай, талай, питегене, азын-аўлақ, азы-кем, тегераң, азмаз, азғантай, көп, аз, мол, кем, сәл, сәл-пәл, әдейир, артығырақ, азырақ* ҳәм т. б. муғдар-дәреже рәўишлери фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып, ис-хәрекеттин ҳәр түрли муғдарлық белгилерин (булар ҳәр түрли муғдарлық қатнаста қолланылады) билдиреди. Мысалы: Қәдир кеңсениң дәлизинде ишке кириўге жүреги даўамай *бираз иркилип турды* (К. Султанов). Амангүл *азғантай иркилип*, геўдесин көтерди. Мен *питегене ислейин* (Т. Халмуратов). Бул жұмыс монтажлаўшыларды *көп ойландырды* (Ж. Сапаров). Врач басындағы көпшигин *сәл көтериңкиреп қойды* (К. Султанов). *Азын-аўлақ* гешир-пияз *еккен едим* (Т. Хаямуратов). Суўға қурал *көп салынса*, балық та *көп усланады* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Тағы да бүгин райПО дан бийдай

алып әдейір шаршаған (С. Хожаниязов). Әмнүдәрьяның ар-
жақ-бержагына жаста талай жүзил шығып, суўда «кек жон»
балықтай жүзетугынымды билетугыш един ғой. (К. Султанов).
Соның ушын бир оқты артығырақ атармыз (К. Султанов).
Оның түри азырақ өзгерген еди (Ж. Сейтназаров). Көп тыңла,
аз сөйле («Қарақалпақ нақыл ҳәм мақаллары»). Усылай сес-
семирсиз тегераң отырды (Т. Халмуратов). ...мени қарангыда
қармаландырып түни менен кроваттан талай талай жықты
(Т. Қайыпбергенев).

2. Сонш, соншелли, соншелли, бунша, буншелли, онша,
оншелли ҳәм т. б. муғдар-дәреже рәўишлери феийл сөзлер
менен мәнилик жақтан байланысып, ис-хәрекеттин муғдарлық
белгисин бир қанша күшейткиреп көрсетеди. Мысалы: Мен
соншелли азап шектим («Куба халық ертеклери»). Мениң қо-
лымда буншелли шоршыйсаң? (С. Баҳадырова). Не ушын
оның менен ушырасыўдан соншелли қорқаман ә? Қарақал-
пақ әдебиятында тарийхый роман жазыўдың тәжирийбеси
болмағаны мени сонша қыйналдырған жоқ (Т. Қайыпберге-
нов). Неге бунша жәбир еттиң жанларға («Алпамыс»). Сен
не ушын буншелли арығансаң? («Курд халық ертеклери»).
Енди қамыс онша гезлеспеди (А. Бегимов).

6. Бағыныңқы компоненти сын рәўишлерден болған феий-
ил сөз дизбеклери. Сын рәўишлер феийл сөзлер менен мәни-
лик ҳәм грамматикалық жақтан байланысып, жупкерлесе бай-
ланысқан феийл сөз дизбеклерин дүзеди. Сын рәўишли феийл
сөз дизбеклери, тийкарынан, сынлық қатнасты билдиреди. Сын-
лық қатнастағы феийл сөз дизбегинин составындағы бағының-
қы компонент болып кететугын сын рәўишлер ис-хәрекеттин
сынын, дәл айтқанда ислениў усылып, иске асыў әдисин, жол-
ларын аңлатып келеди. Сын рәўишлердин феийл сөзлер менен
байланысып, сынлық қатнастағы феийл сөз дизбеклерин дү-
зип келиўи тилмизде жүдә бай ҳәм өнимли қолланылады.
Мысалы: 1. Сәлийма чай ошақтың әташтанында жүресинен
стырды (К. Султанов). Усылай етип тез-тез қақшый бер (К.
Султанов). ...Жәмийла алға қарап шаққанырақ адым атты
(К. Султанов). Хә, сестинди шығармай әсте сөйлесең ә! (Ө.
Хожаниязов). Буған Гүлжан инанып қалып, аўырыўы бағқан
екен деп ишинен аяп отыр (Ө. Айжанов).

Биреўлер бай, биреў жарлы,
Биреўлер намыслы-арлы,
Биреўлер гийнели-зарлы,
Тезбе-тез сынап билгейсиз.

(Есрдақ.)

Феийл сөз дизбегинин составындағы бағыныңқы компонент-
түринде қолланылатугын сын рәўишлер ис-хәрекеттин хәр

түрлі белгілерін сыпатлап, төмендегідей мәнілерді аңлатып келеді:

1. *Жолма-жол, шаққан, шаққан-шшаққан, дәрриу, ақырын, әсте, әсте-әсте, жылдам, қатты-қатты, тез, тез-тез, тезбе-тез, шапшаң, шәпик, жай, бара-бара, кем-кемнен, бирте-бирте* хәм т. б. ұсы қусаған сын рәуишлер фәйил сөзлер менен мәнилик хәм грамматикалық жақтан байланысып келгенде, аңласылған ис-хәрекеттин ислениу пәтин, тезлигин ямаса әстелигин, сондай-ақ ис-хәрекеттин кем-кемнен күшейиу ямаса пәсенлеу белгисин сыпатлап көрсетеди. Мысалы: *Ау көңгелеу жағдайы күтә шәпик жүрип отыр* (К. Султанов). *Мылтықтың дауысы тынып, дүрсилден қашқан сес шыққаннан кейин, бай жалмажан тура сала, астындағы төсеули кийизин оттын үстине басып еди* (Т. Қайыпбергенов). *Жылдам жүрегөр, ығып баратырмыз* (К. Султанов). *Моторист Филипп Поплавский хәм Анатолий Крочковский шаққан иследи* («Совет Қарақалпақстаны» газетасы). Ол ручканы сыяға малып *шаққан-шаққан жазды* (Ө. Айжанов.) *Жургтың бәри ақырын сөйледі* (Н. Островский.) — *Неден қорқып тұрған? — деп өзи де хәулыққан кемпир қатты-қатты жүрди* (И. Юсупов). *Дауыл бара-бара күшейди* (К. Султанов). *Көз жетпес дәрьяның ылайлы сууы толқынланып тез ағып атыр* (Б. Кербабаев). *Секретарьдың бул жууабына шегте отырған Қалыйла ушып тұрып, шапшаң жууап берди* (К. Султанов). Олар *муз үсти менен әсте жүрип, балықшылардың арасына келди* (К. Султанов). *Басын төмен алып жай жылысып баратыр еди. Думап да бирте-бирте тарады* (К. Султанов).

Шаққан, әсте, жылдам, тез, қатты, ақырын хәм т. б. сын рәуишлерин кейинне *-ырақ-ирек, -рак-рек* аффикслери қосылып та, фәйил сөз дизбеклеринин составында бағыныцқы компонент сыпатында келип, ис-хәрекеттин ислениу пәгин, тезлигин ямаса әстелигин билдирип келеди. Мысалы: *Ешк жайға жақыңлаған сайын қаттырақ жорғалады* (Қ. Досанов). *Тезирек айт* жөинди. («Алпамыс»). *Атларды шаққанырақ айдап, бир шоқа қамыстан айланып өтти* (К. Султанов). *Жәмийла шананы қаттырақ алдына ийтерди* (К. Султанов).

2. *Ғаз-ғаз ишинен, шорта, илажсыз, оңаша, асығып-үсигип, өрден-ыққа, өлшеп-пишип, еплен, жекпе-жек, ядтан, ыңсыз-жыңсыз, тик, өз-өзинен, терлеп-тепишип, иштен, бетпе-бет, сам-саз* хәм т. б. сын рәуишлер фәйил сөзлер менен мәнилик жақтан дизбеклесип, ис хәрекеттин иске асыу әдисин сыпатлап келеди. Мысалы: *Узақбаевтың бир өзи қалған уақытта аяғын газ-ғаз басып, Қәдир ишке кирди* (К. Султанов). *Асығып-үсигип Айжан кирип келди..* (Қ. Досанов). *Конвертти ашып ишинен оқый баслады* (К. Султанов). *Жүреги өз-өзинен хәулирди* (К. Султанов). *..Сарыгүл де иштен аяды.* (К. Султанов). *Назлы кемпир қудағайы менен келиннің тартысына гөрелик гәл айтыуға тили мүки болып, сам-саз отыра берди*

(К. Султанов). Самал ...асаў тайдай өрден-ыққа шапты (К. Досанов). Хангелди тағы тик сөйледі (К. Досанов).

3. Тәкирартама сөз формасындағы қайта-қайта, айыздан-айызға, жийи-жийи, қарай-қарай, үсти-үстине хәм т. б. сын рәуишлер фейил сөзлер менен мәнилик жақтан байланысып, ис-хәркеттиң бир неше рет қайталанғанлығын сыпатлап көрсетеди хәм тийкаргы хәрекетке күшейткиш мәни береді (86, 17—18). Мысалы. Тәжим өсик муртларын қайта-қайта сыйпап, бай менен Турымбетти аўзына қаратып шешени шығып отыр (Т. Қайыпбергенов) ..Қалийлага шығарылған қосық айыздан-айызға тарады (К. Султанов). ...Жамал фронтта көрсеткен ертигин айтып, хатты жийи-жийи жазып турды (К. Султанов). Жолына қарай-қарай көзи де сарғайды (К. Султанов). Жәмийла, ұзын кирпичлерин үсти-үстине қақты (К. Султанов). Соғынан үйине келип ата-анасына, қоңсыларына қайта-қайта оқып берди.

4. Жүресинен, шалқортасына, жүресине, шалқасына, ұзынына, етбетинен, кесесине, дүстөменине хәм т. б. сын рәуишлер фейил сөз дизбеклериниң составында бағыныңқы компонент сыпатында келип, ис-хәркеттиң пишнлик көринисин сыпатлап келеди. Мысалы: Нәзик денеси толығып, кесесине жуўанлап кетипти (Ғ. Сейтназаров). Қалың урықлықтын арасында жүресинен отырып, сарсылып ойға батты (К. Султанов). Бұнан соң еси кирели-шығалы адамдай шалқортасына бойың таслады (К. Султанов). Айқан печьгиң аўзында жүресине отырды (Т. Қайыпбергенов). Бул жарамасты дүстөменине жатқарың! (С. Айний). ...Ол қандай да бир атлыққан күштин тәсиринен етбетинен жығылды (К. Султанов). Әттен, хеш нәр сеге шамасы келместен шалқасына құлап кетти (Ә. Тәжимуратов). Адамлар жалма-жан сүйеп ұзынына жатқызып қойды (С. Тәжимуратов). Дастыққа басын қойып шалқортасынан жатқан Камал бирден ушып турды (К. Досанов).

Фразеологиялық сөз дизбеклеринен болған сын рәуишлер де фейил сөз дизбеклериниң составында бағыныңқы компонент сыпатында келип, ис-хәркеттиң иске асыў усылын хәрактәрлеп келеди хәм дизбеклескен сөзи менен бирге сынлық қатнаста қолланылады. Мысалы: Ол тил қатнастан шығып кетти (Т. Қайыпбергенов). Қалийла хатты оқып шығып ишек-силеси қатып күлди (К. Султанов). Жолаўшы бир пәтирди көзди ашып жумғанша жеп болып, тисин сорып тамсанды (К. Султанов).

7. Бағыныңқы компоненти салыстырыў рәуишлеринен болған фейил сөз дизбеклери. Салыстырыў рәуиши де фейил сөзлер менен мәнилик жақтан жупкерлесе байланысып, салыстырыў рәуишинен болған фейил дизбеклерин дүзеди. Фейил сөз дизбегиниң бул түри, тийкарынан, салыстырыўлық қатнаста қолланылады. Салыстырыўлық қатнастағы фейил сөз дизбегиниң составындағы бағыныңқы компонент болып келетугын

коммунистлерше, русша, өзбекше, қарақалпақша, түркменше, жыртқышларша, өзлеримизше, күндегише, бұрынғысынша, әскерше, жауынгерлерше, қысқаша, орташа, өзінше, ұсылай, ұсытайынша, батырларша хәм т. б. салыстырыў рәуишлери ис-хәрекеттин белгисин басқа бир предметтеги белгиге салыстырып келеди. Мысалы: *Коммунистлерше жасай*, коммунистлерше турыўды әмелге асырыў. Ол *русша, өзбекше, қарақалпақша, түркменше* мүлтиксиз сөйлейди (Қ. Досанов). Есикке *ұсылайынша жақынлап еди* (А. Оразов). *Өзлеримизше той беремиз.* (М. Дәрибаев). Алдында күтип турған апат пенен мийнетте: хәр қайсысы *өзинше жорыйды* (К. Султанов). (Ол) кийимлерин кийип, қайтадан жаўыннын суўын сығып, *бұрынғысынша кийинип алады* («Қарақалпақ халық ертеклери»). *...әскерше кийинген* Асқар анасы менен сөйлесип тур екен (Ж. Сапаров). —Сержант Иванов,—деп *жауынгерлерше рапорт берди* (И. Дәўқараев). Тамақларын жеп, артыўлы дүньясы менен түйелерди *күндегише* өз қасларына *шөгирип*, жатып қалды («Қарақалпақ халық ертеклери»). Адам үйде бир хәптедей *ұсылайынша жатты*. Дослықтын заңы *ұсылай болады* («Куба халық ертеклери»).

Ша'ше формалары салыстырыў рәуишлеринин айырымлары феһил сөзлер менен мәнилик жақтан жупкерлесе байланысып, ис-хәрекетке қатнаслы белгинин муғдарын көрсетип ге келеди. Мысалы: Ерполат түнде болған хәдийсени *қысқаша айтып берди*. (М. Дәрибаев). Ол жумысты *орташа* иследи.

8. Бағыныңқы компоненти күшейтиў рәуишлеринен болған феһил сөз дизбеклери. Қарақалпақ тилинде *әбден, оғада, жүдә, күтә, наятый, дым, оғыры, аса, сира орасан* хәм т. б. күшейтиў рәуишлери феһил сөзлер менен мәнилик жақтан жупкерлесе байланысып, феһил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Күшейтиў рәуишлери феһил сөзлер менен де, сондай-ақ атаўыш сөзлер менен де дизбеклесип келе алады. Күшейтиў рәуишлери феһил сөзлер менен дизбеклесип келсе, онда феһилден аңласылған ис-хәрекеттин сапасын күшейтип көрсетеди де, ал атаўыш сөзлер менен дизбеклесип келсе, сол предметлик мәнидеги атаўыш сөзлердин сапалық мәнисин күшейтип көрсетеди.

Қарақалпақ тилинин фактлерин изертлеп қарағанда, күшейтиў рәуишлеринин атаўыш сөзлер менен дизбеклесип келиўинен гөре феһил сөзлер менен дизбеклесип келиўи бир қанша ықшам ямаса сийреклесуў ушырасатуғынлығы байқалады. Күшейтиў рәуишлеринен болған феһил сөз дизбеклери көбинесе күшейтиўлик қатнасты билдиреди. Себеби бундай феһил сөз дизбеклеринин составындағы күшейтиў рәуишлери ис-хәрекеттин сапасын күшейтиў ямаса бирқанша арттырып көрсетиў ушын қолланылады. Мысалы: *...пахта териў күтә қыздырылып жиберилди* (А. Бекимбетов). Қаза да *әбден майлаған* (К.

Султанов). Бул миһез оны *наятый қуўантты* (Г. Қайыпбергенов). Завсклад есин жыйнаса да, қысыпғанынан *дым үндемеді* (С. Хсжаниязов). Себеби бүгин түни менен ол *дым уйқыламады* (Б. Бекниязова). Ағам соңғы ўақытлары *наятый азып кетти*. Гүлзар буған *оғада қуўанды*. Адамлардың өмири хәм тәғдири бир-биреўине *сирә усамайды* (Т. Халмуратов). ...турмыстың кемтарлыққа ушырап турғаны өзине *жүдә батқан*. Дәслеп дайымның кәбапшы болғанына *күтә арланып жүрдим*. Ёртенис Хожабай ағанын кирип келгенине Айтжан *жүдә қәўетерленди* (Б. Бекниязова). Ол *оғыры азып кетти*.

Рәўишли феийл сөз дизбеклериниң составындағы бағыныңқы хәм бағындырыўшы компонентлер көбинесе хәр қайсысы дара-дара гәп ағзасы болып келеди.

III БАҒЫНЫҢҚЫ КОМПОНЕНТИ ХАЛ ФЕЙИЛЛЕРДЕН БОЛҒАН ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

Хәрекет аты, келбетлик феийллер сияқлы, феийлдиң функциональ формаларының бири—хал феийл. Хал феийл функциясы жағынан да хәрекет аты хәм келбетлик феийллерден айырылып турады (54, 459). Хал феийллер мәнисине хәм грамматикалық белгилерине (формаларына) қарай, бир жағынан феийл категориясына жақын келсе, екнши жағынан синтаксислик хызметине қарай, рәўишлик категорияға бир қанша жақын келеди (54, 414; 91, 462; 92; 328; »Э,64;). Соның ушында да гейпара түркий тиллеринде, мәселен, татар тилинде хал феийлди феийл менен рәўиш категориялары арасындағы аралық категория сыпатында қарайды (49, 238). Хал феийлдиң рәўишлик категорияға жақынлығын есапқа ала отырып, В. Н. Хангилдин өзиниң «Татар тили грамматикасы» деген мийнетинде татар тилиндеги хал феийллерди рәўиш феийл деп атаған бир қанша талапқа муўапық болар еди деп те пикир жүритеди (49, 238). Ал, Н. К. Дмитриев өзиниң «Башқур тилиниң грамматикасы» деген мийнетинде хал феийлди рәўиш феийл деп атайды (41, 185).

Феийлдиң функциональ формаларының бири болған хал феийл мәнилик хәм формалық жақтан өзинен соңғы бағындырыўшы компонент сыпатында келетугын феийл сөзлер менен жупкерлесе байланысып, хал феийлден болған феийл сөз дизбеклерин дүзип келеди. Мысалы: ...ўйден *жуўыра шығып*, қазыў басына қарап кетти (Б. Бекниязова). Басқалар *ғайырласып* хәр нәрсе жөнинде *сорап атыр* (Н. Дәўқарасев). Ол көринген үйлердиң түңлигинен шыққан түтинлер *буўдақланып* аспанға *атылады* (А. Бегимов). ...жаныўарлар тағаўы *пырқырап жүре жайылып*, *бираз* жерге асып кетти (М. Дәрибаев). (Аралдың толқыны) ...кем-кемнен *қызады*, *өршеленип* *ичапшыйды* (Ә. Тәжимуратов).

Гүлдәй дийдарыңды көргим келсәң,
Көшәңгә сайранлап жүргим келәди.

(Т. Жумамуратов.)

Ҙақыйқатында да, җал фәйиллер менен рәүишлердин фәйил сөзлер менен байланысып, фәйил сөз дизбеклерин дүзип келнү усылы бир-биринә сәйкәс келәди. Бирақ серлеп қарағанда, олардың арасында әдәуир айырмашылықтың барлығын көриүге болады. Мәселен, рәүиш сөзлер өзнен соңғы бағындырыушы компонент сыпатында басқарып келетуғын фәйил сөзлер менен көбинсә грамматикалық формасыз тек мәнилик жақташ өзлеринин локализациясына (орып тәртинбнә) қарай жупкерлеснү жолы менен байланысып келсә, ал җал фәйиллер өзин басқарып келетуғын фәйил сөзлер менен мәниси жағынан да, формасы жағынан да жупкерлесә байланысып, җал фәйилден болған фәйил сөз дизбеклерин дүзеди. Мәселен, *Әл тез барды*. Әдикәрим үйден *жууырып шықты* деген гәпләрдәги *тез барды* деген рәүиштеп болған фәйил сөз дизбәги менен *жууырып шықты* деген җал фәйилден болған фәйил сөз дизбәгин бир-биринә салыстырып көрсийк. Биринши гәптәги *тез барды* деген рәүиштеп болған фәйил сөз дизбәгиндәги бағыныңқы компонент сыпатындағы байланысып турған *тез* рәүиш сөзи ис-хәрәкеттин пәтин (тезлик пәтин) билдирип, фәйил сөз бәнен бирликте сынлық қатнасты билдирип тур. Бул сөз дизбәгиндәги *тез* сөзи җәш қаңдай формасыз өзинин мәнисинә қарай соңғы фәйил сөз бәнен (*барды* сөзи менен) жупкерлесә байланысып тур. Ал, екннши гәптәги *жууырып шықты* деген җал фәйилден болған фәйил сөз дизбәгиндәги бағыныңқы компонент сыпатындағы *жууырып* деген җал фәйил сөзи өзин бағындырып турған *шықты* фәйил сөзи менен мәнилик жақташ да, формалық жақташ да жупкерлесә байланысып келип тур. Буңдағы бағыныңқы компонент сыпатында байланысып келетуғын *жууырып* деген җал фәйилдин *ып-* формасын алып таслап, *жууыр* түрипдә *шықты* фәйил сөзи менен байланыстырыуға болмайды. Себәби бул *жууыр* дәрәпди фәйил сөзи җәш қаңдай форманы қабыл етпегенликтен, усы турысында *шықты* фәйил сөзинәп мәнилик жақташ да, формалық жақташ да гәрәзли емес. Егердә *жууыр* фәйил сөзинә җал фәйилдин *-ып* формасын қосқанда ғана (мәселән, *жууырып* түрипдә қоллашылғанда ғана), ол соңғы бағындырыушы фәйил сөз бәнен (*шықты* фәйил сөзи менен) мәнилик хәм формалық жақташ байланысқа түссди. Демек бириншиден, җал фәйилдин *-ып* формасы *жууыр* фәйил сөзин *шықты* фәйил сөзинә мәнилик жақташ байланыстырса, екнншиден формалық жақташ да (яғный *-ып* формасы арқалы) байланыстырып келип тур. Буңда җал фәйилдин *-ып* формасы бир фәйил сөз бәнен екннши фәйил сөздин бир-биринә байланыстырыуға, грамматикалық элемент сына-

тында хызмет атқарып тұр. Сонлықтан да Н. А. Баскаковтың хал-фейилдің формалары байланыстырылушылық қасиетке ие деген пикири жүдә дурыс айтылған (54, 461).

Хал-фейиллер өзін басқарып келетуғын тийкаргы ис-хәрекетти толықтырып, анықлап туратуғын хәм хеш қандай өзгеріске ушырамайтуғын (мәселен, бірлик, көплик санды көрсетпейтуғын, сеплик жалғаулары менен сепленбейтуғын хәм дара турғанла мәхәл мәнилерин билдирмейтуғын) фейилдің дәрси-ди формалары болып табылады. (41, 185). Мәселен, Сәулә *секирип* машинадан түсти (С. Хожаниязов.) Пирназар Иванни қолын сүйсине қысты (Б. Бекниязова) деген гәплердеги *секирип*, *сүйсине* деген хал-фейиллердин тийкаргы фейил сөзлер менен мәнилик байлағысын алып көрейик. Биринши хәм еккинши гәптеги *секирип*, *сүйсине* деген хал-фейиллерсиз де улыўма гәптин мәнисине түснийўге болады. Бирақ *түсти*, *қысты* фейил сөзлеринен аңласылтуғын хәрекеттин ислениў белгиси анық хәм толық берилмейди. Себебин *түсти*, *қысты* деген тийкаргы фейилдин ис-хәрекетлик мәнисин анықлап хәм толықтырып турған усы *секирип*, *сүйсине* деген хал-фейиллер болып табылады. Берилген мысаллардағы *секирип*, *сүйсине* деген хал-фейиллер сол дара түринде хеш қандай санды (бірлик яғнаса көплик) көрсетпейди, сондай-ақ контекстен тысқары алын қарағанда мәхәллик мәнини де аңлатпайды.

Хал-фейилден болған фейил сөз дизбеклерин ағзалық қатнастан қарағанда, бағыныңқы компонент сыпатында қолланылатуғын хал-фейил айырым түрде пысықлауыш ағза, ал бағындырыушы компонент сыпатында қолланылатуғын тийкаргы фейил сөз баянлауыш ағза болады. Мысалы: Күн *шапырап шығып киятыр* (М. Дәрибаев). ..жантақларды қойлар *нытырлатып қыя баслады* (М. Дәрибаев). Биреўдин қорққан хәм қуўанған бети ана менен қатарласа көринди (М. Горький). Бир ўақытта тас төбеге тикленген гүлгүрт булт гүздеги ақбастын үпелеклериндей *жапырақланып жайға баслады*. (Т. Қайыпбергенов). Аппақ пахта *жайдырасып, жарқырасып ашылды* (Т. Жумамұратов).

Фейил сөз дизбеклеринин составындағы хал-фейиллер өзлеринин орын тәртибине хәм мәнилик байланысларына қарай, бирде бағыныңқы компонент болып келсе, бирде бағындырыушы компонент сыпатында келеди. Кейинги хызметти (бағындырыушы компонент хызметин) хал-фейиллер дара турып та, сондай-ақ қоспа-фейилдин составында келип те атқара алады. Мысалы: Бул гәпке көмпир ызалы ашыў менен *қәхәрленип сөйледи* (К. Султанов). Үлкен ала көзи *үсти-үстине жыпылықлап*, әжим басқан бетинде қуўаныш пайда болды (Ж. Сағаров). Сырымбет қапыны *асықпай әсте аша баслады* (А. Әлийев).

Жоқарыдағы биринши гәптеги *қәхәрленип сөйледи* деген-фейил сөз дизбегинде *қәхәрленип* хал-фейил сөзин бағыныңқы

компонент сыпатында келип тур, себеби ол *сөйледи* деген тийкарғы фейил сөзге мәнилик жақтан бағынышлы болып байланысқан. Ал, екінші гәптеги *үсти-үстине жыпылықлап* деген фейил сөз дизбегинде *жыпылықлап* деген хал фейил сөзи бағындырыушы компонент, ал *үсти-үстине* деген рәуиш сөз бағыныңқы компонент болып, бириншиси екіншисине бағына байланысқан. Үшінші гәптеги *асықпай аша баслады* деген фейил сөз дизбегинде хал фейил сөз қоспа фейилдин составында (аша баслады) келип, бағындырыушы компонент болып тур. Себеби бундай қоспа фейиллер составында да тийкарғы мәни хал фейилге тийнсли болады.

Солай етип, фейил сөз дизбеклеринин составындағы хал фейиллер дара түрінде бағындырыушы компонент болып келсе, онда олар гәпте тыянақсыз баянлауыш болып келеди. Хал фейилдин бағындырыушы компонент сыпатында дара турып, тыянақсыз баянлауыш болып келиуи қоспа гәптин бағыныңқы гәпинде ушырасады. Хал фейиллер қоспа фейилдин составында бағындырыушы компонент болып келсе, онда олар гәпте көбинесе қоспа баянлауыш болып келеди. Ал, хал фейил сөзлер толық мәнилик сөз сыпатында екінші бир толық мәнилик фейил сөз бенен жупкерлесе байланысып келсе, онда олар гәпте көбинесе пысықлауыш (мыс: *секирип түсий, жууырып шығыу, таңлана қарау* т. б.) болып келеди.

Хал фейиллердин гәптеги бундай агзалық өзгешеликлері мәнилик байланысларынан хәм синтаксислик қатнасларынан белгилли болады.

Изертленилген материалларға қарағанда, хал фейил сөзлер өзнен соңғы бағындырыушы компонент сыпатында келетуғын тийкарғы фейил сөзлер менен бирде *-ып, -ип, -п*, бирде *-а, -е -й*, бирде *-ғалы-гели, /-қалы-кели*, бирде *-ғанша/-генше, /-қанша /-кенше* формалары арқалы мәнилик хәм грамматикалық жақтан байланысып келетуғынлығын көриуге болады. Фейил сөз дизбегинин составында хал фейиллер дара, қоспа, топлам түрінде хәм көмекшилик хызметтеги хал фейиллердин басқарыуындағы сөз дизбеклери түрінде де келеди. Мысалы: *...аяғының ушы менен билдирмей жүрип баратыр* (А. Әлийев). *Қәлийла жымыйып күлди* (К. Султанов) ... балықты бизлер туйылғалы жеймиз (К. Султанов). *Өлгенше әлпешлеп сақлайды* (К. Султанов).

Фейил сөз дизбеклеринин составындағы бағыныңқы компонент сыпагында келетуғын хал фейиллердин бирде *-ып/-ип, -п*, бирде *-а -е-й*, бирде *-ғалы-гели, -қалы-кели*, бирде *-ғанша-генше, /-кенше* формалары арқалы байланысып келулерине қарай, хал фейилден болған фейил сөз дизбеклерин, тийкарынан, төмендегидей төрт тарауға бөлип қараймыз: 1) бағыныңқы компонентти *-ып/-ип-п* формалы хал фейиллерден болған фейил сөз дизбеклери; 2) бағыныңқы компонентти *-а/-е-й* формалы

ҳал феѝиллертен болган феѝил сөз дизбеклери; 3) бағыныңқы компоненти *-ғалы-гели, -қалы-кели* формалы ҳал феѝиллерден болган феѝил сөз дизбеклери; 4) бағыныңқы компоненти *-ғанша'-генше, -қанша'-кенше* формалы ҳал феѝиллерден болган феѝил сөз дизбеклери.

1. Бағыныңқы компоненти *-ып-ип-п* формалы ҳал феѝиллерден феѝил болган сөз дизбеклери. *ып-ип-п* формаларына питкен толық мәнили ҳал феѝил сөзлер мәнилик жақтан өзлери ғәрезли болган тийкарғы феѝил сөзлер менен мәнилик хәм грамматикалық жақтан жупкерлесе байланысып, феѝил сөз дизбеклерин дүзиш келеди. *-Ып/-ип, -п* формалы ҳал феѝиллер феѝил сөз дизбеклеринин бағыныңқы компоненти сыпатында ҳал феѝилдиң басқа формаларына қарағанда тилимизде жүдә актив қолланылады. *-Ып/-ип, -п* формалы ҳал феѝиллер мәнили сөз сыпатында аўыспалы феѝиллер менен де хәм аўыспасыз феѝиллер менен де дизбеклесип келс береди. Буган төмендеги қарақалпақ тилинин фактлери толығы менен дәлил бола алады. Мысалы: Аўыз күйген үрип ишеди («Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары»). Түнин бираз ўақты болып қалды деп тағы дабырласып сөйлесе баслады (М. Дәрибаев). Оған таңланып қарап тур (Б. Бекниязова). Хәмме жайғасып отырды (С. Хожаниязов). ...оған сл ҳаўлығып қарайды (Б. Бекниязова). Шоманайдың гүпшектей томары колхоз бухгалтери Есенгелдинин қара үйнин ортасындағы ошақта гүрлеп жана баслады (Ж. Сапаров). Оның қасына әсте ғана барып, дизесин бүгип отырды (Б. Бекниязова). ...әкеси сақалын селк-селк еткизип кулип отыр (С. Хожаниязов). Қуяш нурын күтпестен ушқан қуслар шаўқым салып дөгереклеп ушып жүр (Б. Бекниязова). Рәўшан Аймерекс менен Гүлсәнемди хұрметлеп отырғызды (Ж. Аймурзаев). Ол шаршап отырды (Б. Бекниязова).

-Ып/-ип-п формалы мәнили ямаса көмекшилик хызметте қолланылатуғын ҳал феѝиллер атаўыш, еликлеўиш хәм таңлақ сөзлер менен мәнилик жақтан дизбеклесип, олардың хәммеси феѝил сөз дизбеклеринин составында бағыныңқы компонент сыпатында хызмет атқарып, өзинен соңғы хәрекетлик мәниин билдиретуғын хәм бағындырыўшы компонент болып келетуғын феѝил сөзлер менен жупкерлесе байланысады. Бундай жағдайларда *-ып/-ип, -п* формалы толық мәнили ямаса көмекшилик хызметтеги ҳал феѝиллер атаўыш, еликлеўиш хәм таңлақ сөзлерди бағындырыўшы компонент сыпатындағы феѝил сөз бенен байланыстырыўда грамматикалық элемент сыпатында хызмет атқарады. Мысалы: Жанағы киятырған белгисиз адам бұлар турған елканың қасына келип, екннши рет ғарға болып ғарқылдады (А. Оразов). ...Қазақбай Ержанның сөзин мақуллап мырс-мырс етип күлди (М. Дәрибаев). «Паҳ» деп басын шайқады (Б. Бекниязова). Таңя менен екеўимиз қол исласып келдик (А. Оразов). «Үх» деп ҳаплығып отырды

(Б. Бекниязова). *Хэмме жалт бурылып қарасты* (Н. Дәуқараев). *Киеодан шыққан колхозшылар топар-топар, шәт-шоқ болып тарқасып атыр* (С. Хожаниязов). ...*Гүлхәсен өзинен жууырып сестиниң барыпша Асқар деп қышқырды* (Ж. Сапаров). Кейиниректе отырған бир қатар адамлар *мырс етип хүлисти* (Н. Дәуқараев). ...*биреу сылт етпестен елең етип шыға келди*. (Т. Қайыпбергенов).

-Ып/ип, -п формалы мәнилі қал фейил сөзлер дара, қоспа, топлам түрінде, сондай-ақ көмекшилик хызметтеги қал фейиллердин басқарыуындағы сөз дизбеклери түрінде де келип, өзинен соңғы бағындырыушы компонент болып келетугын фейил сөзлер менен мәнилік хәм формалық жақтан жупкерлесе байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Мысалы: *Биреулер шырпылдатып пахтаны чеканкалап атыр* (М. Дәрибаев). *Силпилен қар жайып тур* (А. Оразов). *Лиза жууырып баратырып көйлегиниң жеңине қолың суқты* (Ж. Аймурзаев). *Бир уақытта тас төбеге тикленген гүнгирт булт гүздеги ақбастың үпелеклериндей жапырақланып жайа баслады* (Т. Қайыпбергенов). *Ол ағасын көргенде қуғанғанынан дайысын шығарып жылап жиберди* (Ж. Сейтназаров). *Жарқырап қуяң көринди. Батып баратырған күн менен жан таласып Хүрзиң жатыр* (М. Дәрибаев). *Хуўлеген самал менен, тоғай торағылларының шайқалып сылдырлаған жапырақлары менен араласып биреудин қырылдысы еситиледи* (М. Дәрибаев). *Алшысына турған шәппедей болып биреу есикке жабысып тур* (Ж. Аймурзаев). *Ол жана жердин сулыу тәбиятына сүссинип қарап турды* (Ж. Сапаров). *Трубачев алдындағы чайниктин чайын кесеге қуйып қайтара баслады*. (Ж. Сейтназаров). *Гүлим жеңгей гыжым қара пальтосын жамылып жууырып-ақ шықты* (С. Хожаниязов).

Турақлы дизбек түрінде ямаса идиомалық мәниде қолданылатугын -ып/-ип, -п формалы қал фейиллердин басқарыуындағы сөз дизбеклери өзинен соңғы бағындырыушы компонент болып келетугын тийкаргы фейил сөзлер менен мәнилік хәм формалық жақтан жупкерлесе байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Мысалы: *Арзыудың аяқларын қушақлап, иши байырына кирип жалынды* (Ж. Аймурзаев). *Олар усылай мәзи-майрам болып ишек силеси қатқанша күлисти*. (Н. Островский).

Бағыныңқы компоненти -ып/-ип, -п формалы қал фейиллерден болған сөз дизбеклери көбинесе сынлық, себеплик, уақытлық хәм мақсетлик қатнастарды билдиреди.

1. *Сынлық қатнас*. Фейил сөз дизбеклериниң составындағы -ып/-ип -п формалы дара, қоспа, топлам хәм көмекшилик хызметтеги қал фейиллердин басқарыуындағы сөз дизбеклери түринен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң қалай ямаса қәйтп иске асатуғынлығын, ислениу усылын көр-

сегип, сынлық қатнаста қолланылады. Мысалы: Ерполат есиктен *сүрнигиңкиреп шығып кетти* (М. Дәрибаев). Асқар бай бұл дийханның өжетлігіне ашыуы келип, отырған жерінен *секирип түргелди* (Б. Бекниязова). Қәпелімде аспанның түбін *гесилгендей шелеклеп қуйды* (Т. Халмуратов). Кәрүан туппа-туұры Халмурат байдан кен шарбағына *дизбекленип кире берди* (Б. Бекниязова). Ол *кесени толтырып суу қуйды*. Үйінде отырарға тақаты шыдамай көшеге *жууырысып шықты* (Б. Бекниязова). Көпшилік Сатымбетке *жекиринип урысып атыр* (Б. Бекниязова). ...Шериптин жүзине *тесиле қарады* хәм буйырып *сөйледи* (Қ. Ирманов). *Тайдың басында тұрып тасты етекке қарап зыңғықандай болып ушып түсти* (М. Дәрибаев). *Дууғтарды усынып атырып дурыслаңқырап қарадым* (А. Әлийев). Ызгырып ескен сууық самал *бетинди шағып алғандай болып сезиледи* (Т. Нәжимов.)

Бундай феил сөз дизбеклеринин составындағы *-ып/-ип, -п* формалы хал феиллерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин қалай иске асыу жолып, оның ислениу усылып билдирип, сынлық мәниде қолланылуы менен бирге, оған қосымша төмендегидей мәнилерди де аңлатып келеди:

а) *-ып/-ип, -п* формалы хал феиллерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин пишинлик (фигуралық) көринисин аңлатады. Мысалы: Темирхан ата қапталындағы төсекке шығып, *малдасын қурынып отырып алды* (Т. Қайыпбергенов). ...қайтадан *саққа жүгинип отырып* аяғындағы гөне шерим егинип *сыйпалады* (Б. Бекниязова). Бекман есик бетте *дизе бүгин отырды* (Б. Бекниязова). Халдан кеткен соң *саққа жүгинип отырды* (К. Султанов). (Ол) еки баласын қолтығына асып, үстине гөне көрпесин жамылып, *бүкшийип ғана отырды* (Н. Дәуқараев);

б) қайталанған түрдеги *ып/ип, -п* формалы хал феиллерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин дауамлылығын ямаса бәрха қайталанатуғынлығын билдиреди (98, 18; 103, 464). Мысалы: Олар хәр гәпин *бөлип-бөлип айта берди* (Т. Қайыпбергенов). Мен Мерген ағамның аяғына жымылып, аяғын қушақлап *өксип-өксип жыладым* (Б. Бекниязова). Тек ғана Орынбек алдына қойылған тарелкасын *шашып-шашып жеп отыр* (Т. Қайыпбергенов). ...Айшагүл *тутлығып-тутлығып* барлығын қоймай *айтып берди* (Т. Қайыпбергенов). Елесин Әметке қарсы тәрепке қарай *тайғанақлап-тайғанақлап жууырып кетти* (Т. Қайыпбергенов);

в) атауыш, еликлеуиш, таңлақ сөзлер менен *-ып/-ип, -п* формалы мәнили ямаса көмекшилик хызметте қолланылатуғын хал феиллердин дизбегинен болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин есаплық ямаса санлық муғдарын, образға ямаса сеске еликлеу белгилерин, хәрекеттин ишки сезимлерге байланыслы көринислерин ямаса улыуға көринисин аңлатлап көрсетеди. Мысалы: *Он тоғызыншы болып Сапар*

келди (Н. Дәүқараев). Төмендеги есик тарс етип жабылды (Н. Островский). Анда-санда аяғы тайып кетип, жолдың ернегине жалп етип жығылды (Н. Дәүқараев). Ол сылт етпей орпында тұрып қалды (Т. Халмуратов). Бети қатқан ашығы боз топырақлы кебир хәр адымын атқан сайын бурқ етип ойылып, путанын түбине барды (Н. Дәүқараев). ... дийуалдың жүзи жып-жылтыр болып тегисленип қалыпты (Ж. Сапаров). Кемпир қарап турды да, «үх» деп отыра кетти (К. Сұлтанов). Гөрдей қараңғы тюрманьң есиги тарс етип жабылды. (М. Дәрибаев).

Оқырана берип Байшубар
Түйедей болып шөгеди
Жылқының исми усы деп
Қур-қурлай берип шырлады.

(«Алламыс».)

2. *Уақытлық қатнас.* -ып/-ип, -п формалы хал фэйиллерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процессиниң уақтың билдирип келеди. Мысалы: Ержан қаладан кешлетип қайтты (С. Хожаниязов). Қар үш күннен бери түнлетип жайып тұр (Т. Қайыпбергенов).

3. *Себеплик қатнас.* -ып/-ип, -п формалы мәнили хал фэйиллерден ямаса көмекшилик хызметтеги хал фэйилдин басқарыуынан болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процессин себепин билдирип келеди. Мысалы: Қаттырақ қысып жиберсем, шоршып кетип бақырып жиберер (М. Дәрибаев). Келиуден айтайын десе Атамураттан кейийме деп тартынды (Т. Қайыпбергенов). Зийба уялып ишкери кирип кетти («Қарақалпақ халық ертеклери»).

4. *Мақсетлик қатнас.* -ып/-ип, -п формалы хал фэйиллерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процессиниң не мақсетпенен исленгенлигин ямаса исленбегенлигин, исленетуғынлығын ямаса исленбейтуғынлығын билдирип келеди. Мысалы: Ол қонайын деп келсе керек (Т. Қайыпбергенов). Ол сизди көрмен деп жүр еди (Т. Қайыпбергенов). Буған оғада ызасы келген Рустем дәу менен бир оңашаға шығып, күш сынасып көрейин деп ийқаса кетеди («Қарақалпақ халық ертеклери»). Мен бир ақшам ас-суу берип хызмет етсем деп келип едим (Т. Қайыпбергенов). (Бөрибай) ...дем алайын деп бир төбеге стырды (А. Бекимбетов).

Гейпара уақытларда мақсетлик қатнастағы -ып/-ип, -п формалы хал фэйиллерден болған бағыныңқы компонент себеплик қатнастағы -ып/-ип, -п формалы хал фэйиллерден болған бағыныңқы компонентке уқсас, жүдә жақын келеди. Бирақ олар өзлериниң мәнилериңе хәм фэйилден аңласылған ис-хәрекетти сыпатлап келиу белгилерине қарай бир-биринен айырылып турады. Мәселен, себеплик қатнастағы -ып/-ип, -п формалы хал фэйиллерден болған бағыныңқы компонент көбинесе

субъектке қатнасты ис-хәрекеттин ислениў ямаса исленбеў себебин билдирип келсе, ал мақсетлик қатнастағы *-ып/-ип, -п* формалы ҳал феийллерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин тиккелей өзине қатнасты болып, сонын қандай мақсетте ямаса не мақсет пенен иске асыў, я иске аспаў жөнин билдирип келеди. Оған жоқарыдағы мысал ретинде берилген қарақалпақ тилинин иллюстратив фактлери толығы менен дәлил бола алады.

2. Бағыныңқы компоненти *a/-e-й* формалы ҳал феийллерден болған феийл сөз дизбеклери *a/-й-e* формалы мәнили ҳал феийл сөзлер тийкаргы феийл сөзлер менен мәнилик хәм грамматикалық жақтан жупкерлесе байланысып, феийл сөз дизбеклерин дүзеди. Бунда *-a/-e, -й* формалы ҳал феийллер сөз дизбегиндеги тутқан орнына, мәнисине хәм хызметине қарай бағыныңқы компонент болады да, ал оларды талап етип, бағындырып келетугын тийкаргы феийллер бағындырыўшы компонент болады. Мысалы: *..орта бойлы, арық, ат жақлы суўманлаған бала далаға жуўыра шықты* (Т. Қайыпбергенов) *Темирхан ата менен Үзилдик шешей қарсыласа отырды* (Т. Қайыпбергенов). *(Қуўанышбай) ...кемпирге узақ ўақыт сринбей түсиндирди.* (Т. Қайыпбергенов). *Ашыўға буўлыгып буйыра сөйледим* (Ғ. Сейтназаров.) *Тынышлық көрмей азып та кетти* (Т. Қайыпбергенов).

Изертленилген материалларға қарағанда, қарақалпақ тилинде *-a/-e, -й* формаларына иткен ҳал феийл сөзлер феийл сөз дизбеклеринин бағыныңқы компоненти сыпатында ҳал феийлдин *-ып/-ип, -п* формаларына қарағанда бир қанша сийрек қолланылады да, ал *-галы'-гели, -қалы'-кели, -ғанша'генше, -қанша'-кенше* формаларына иткен ҳал феийллерден гөре бирқанша актив қолланылады.

Бағыныңқы компоненти *-a/-e, -й* формалы ҳал феийллерден болған феийл сөз дизбеклери көбинесе сынлық, себеплик, ўақытлық қатнастарды билдирип келеди.

1. *Сынлық қатнас.* *-a/-e, -й* формалы ҳал феийллерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесинин қалай ямаса кәйтип иске асыў жолын ямаса усылын билдирип, сынлық қатнаста қолланылады. Мысалы: *Бийбижан да онын менен қатарласа отырды* (Т. Қайыпбергенов). *Есиктен бир топар қызлар күлисе келди* (Т. Қайыпбергенов). *Самал леби менен жасыл сүйриклер басларып ийип, кериле алдына қулайды* (Ө. Айжанов). *Бирақ жута алмай әдеўир ўақыт тамсанып отырды* (Т. Қайыпбергенов). *Автобуслар сап дүзеп қатара тур.* *Мине, биз сонда усы ойналмай қалған күнлердин хәммесин еске алып тынбай ойнай беремиз* (Т. Қайыпбергенов). *Бийбижан сүйсине қарап тур* (Ғ. Сейтназаров). *Жел түс айа күшиге баслады* (Ө. Айжанов). *Кейиллене хәзиллесип отырдық* (Ғ. Сейтназаров).

2. *Себеплик қатнас.* *-a/-e, -й* формалы ҳал феийллерден бол-

ған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин себсин билдирип келеди. Мысалы: 1. Шерип *...ауырыўдың ҳазарына шыдай аймай қыйналып атырған еди* (Қ. Ирманов). *Үйде отыра-отыра зеригип кеттим* (К. Султанов). *Жүргенге жормал илинер, көң көрерсең жүре-жүре* (И. Юсупов). *Сыр бермейин, сыр бермейин дей-дей жұмыстан шаршады* (Т. Қайыпбергенов). *Гүлнардың жылай-жылай көзлери исип кетипти. Зарлана-зарлана жерге жығылды* (Б. Бекниязова).

Жердиң асты өжире-өжире
Бәрин көрдим жүре-жүре

(А. Лабылов.)

3. *Уақытлық қатнас. -а/-е, -й* формалы ҳал *фейиллерден* болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң уақтың ашлатып келеди. Мысалы: *Гейгимлете бағанағы молла кирип келди* (Т. Қайыпбергенов). *Бүгин таң сәхәрден басланған жел түс айа қутыра баслады* (Ө. Айжанов) (Ол) *гейгим түсе жетип келди* (Х. Сейтов).

3. **Бағыныңқы компоненти -ғалы, -гели, қалы, -кели формалы ҳал *фейиллерден* болған *фейил* сөз дизбеклери. -ғалы, -гели, -қалы, -кели формалы ҳал *фейиллер* -ып -ип -п, -а -е, -й формалы ҳал *фейиллерге* қарағанда *фейил* сөз дизбеклерииниң бағыныңқы компоненти сыпатында тилимизде әдеуір сийрек қолланылады. -ғалы, -гели, -қалы, -кели формалы ҳал *фейиллер* мәнилик жақтан тийкарғы *фейил* сөзлерден ғәрезли болып, олар менен мәнилик хәм формалық жақтан жупкерлесе байланысып, *фейил* сөз дизбеклериин дүзеди. Бунда *фейил* сөз дизбеклерииниң составындағы -ғалы, -гели, -қалы, -кели формаларына питкен ҳал *фейил* сөзлер көбинесе ис-хәрескеттин уақтың билдирип келеди.**

Мысалы. 1. *...балықты бизлер туйылғалы жеймиз* (К. Султанов.) *Сулуўхан кемпир келгели тынбады* (Т. Қайыпбергенов.)

2. Соннан бұрын төрт-бес күннен кешикпей
Хаты келип турған еди кеткели.

(Т. Жумамуратов.)

4. **Бағыныңқы компоненти -ғанша, -генше, -қанша, кенше формалы ҳал *фейиллерден* болған *фейил* сөз дизбеклери. -ғанша, -генше, -қанша, -кенше формаларына питкен мәнилик ҳал *фейиллер* тийкарғы ис-хәрескетти билдиретуғын *фейил* сөзлер менен мәнилик хәм грамматикалық жақтан жупкерлесе байланысып, *фейил* сөз дизбеклериин дүзип келеди. Бундай *фейил* сөз дизбеклерииниң составындағы -ғанша, -генше, -қанша, -кенше**

формалы җал фәйиллер мәнилик жақтан тийкаргы ис-хәрекетти билдиретуғын фәйил сөзлерден гәрезли болып, олардың мәнисин толықтырып, түсиндирип бағыныңқы компонент сыпатында келеди де, ал *-ғанша, -генше, -қанша, -кенше* формалы җал фәйиллерди мәнилик жақтан бағындырып, белгили бир мәнилик қатнастагы фәйил сөз дизбегин дүзиўде шөлкемлестиреўшилик хызметти атқаратуғын тийкаргы фәйил сөзлер бағындырыўшы компонент болады. Мысалы: 1. (Қаражан). *...Тайшыхан патшаға қарап даўысы жеткенше бақырып, бир сөз деди («Алпамыс»).* (Ол) *...қараңғы түскенше қарап тура береди («Қарақалпақ халық ертеклери») Күн айғанша он сегиз бала жыйналды (Н. Дәўқараев).* *...байбәтше сол күни таң атқанша сөйлеспей жатып алады («Қарақалпақ халық ертеклери»).*

*Жети күнге жетпегенше
Атларыңызға минбейсиз.*

(«Алпамыс».)

Қарақалпақ тилиниң фактлерин анализлеп қарағанда, бағыныңқы компоненти *-ғанша, -генше, -қанша, -кенше* формалы җал фәйиллерден болған фәйил сөз дизбеклери көбине се ўақытлық хәм муғдарлық қатнастарды билдирип келеди.

1. *Ўақытлық қатнас.* *-ғанша, -генше, -қанша, -кенше* формалы җал фәйиллерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң ўақтың билдирип келеди. Мысалы: Сапарды туўған сени (әңгиме Назлы кемпир туўралы болып отыр —Е. Д.) *өлгенше әлпешлеп бағаман (К. Султанов).* Сапардын туўылған елатын көзиме тотыядай басып, баўырымды *шашым ағарғанша күтемен (К. Султанов).* *Урыс басылғанша сабыр ет (К. Султанов).* *...ана таң атқанша ойланып жатыр (Б. Бекниязова).* *Урыс питкенше қарайды (К. Султанов).* *Шашым сипседей тоғанша күтемен (К. Султанов).*

2. *Муғдарлық қатнас.* *-ғанша, -генше, -қанша, -кенше* формалы җал фәйиллерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекеттин муғдарын ямаса шамасын билдиреди. Мысалы: Соның ушын ол газзапларды *кеўли толғанша дән менен тәмийин еттик.* *...қолын, бстни жуўып, қанғанша суў ишти (Б. Бекниязова).* *Адамлар мийри қанғанша суўды ишип болды (Ж. Аймурзаев.)*

-ғанша, -генше, -қанша, -кенше формалы җал фәйиллерден болған бағыныңқы компоненттин муғдарлық, я ўақытлық қатнасты билдирип келиўи олардың мәнилери арқалы белгили болады.

IV. БАҒЫНЫҢҒЫ КОМПОНЕНТИ ЕЛИКЛЕҰИШ СӨЗЛЕРДЕН БОЛҒАН ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

Еликлеуиш сөзлер өзиниң мәнилик хәм грамматикалық белгилерине қарай таңлақ сөзлерден айырылып турады (54, 239). Еликлеуиш сөзлердиң түркий тиллеринде изертленилиуи ең дәслеп Н. А. Ашмаринниң «Чуваш мимологиясының негизлери» деген 1918-жылғы Қазанда басылып шыққан мийнетинен басланады (42, 59). Соңғы уақытларда бул категорияға арналған көп санлы илимий мақалалар, бақалы мийнетлер, бир қанша диссертациялық изертлеу жұмыслары пайда болды.

Түркий тиллери бойынша жазылған норматив хәм илимий грамматикаларда еликлеуиш категориясына жетерли кеуил бөлинип, ол өзиниң тийисли орнына ийе болды.

Қарақалпақ тилинде еликлеуиш сөзлерди илимий жақтан изертлеудин дәслепки басламасы проф. Н. А. Баскаковтың «Қарақалпақ тили» т. II, Фонетика хәм Морфология (Сөз шақаплары хәм сөз жасау) деген бақалы мийнетинен басланады. Автор бул мийнетинде еликлеуиш сөзлердиң мәнилик хәм грамматикалық өзгешеликлерин, олардын түрлерин анализлеп көрсетеди (54, 239 — 259). Бул категория 70-жыллардың басларында кандидатлық диссертация сыпатында арнаулы түрде изертленип, сөз шақабының айырым бир түри ретинде дәлилленди (93).

Еликлеуиш сөзлер өзиниң мәнисине қарай бирде атауыш сөзлер менен дизбеклесип келсе (мысалы: *дуй-дуй сөз, пышпыш әңгиме, гүр-гүр дайыс, тық-тық сес* хәм т. б.), бирде фейил сөзлер менен дизбеклесип келеди (мысалы: *бурқ-бурқ қайнай, морт сыныў, жалт қарай, тарс-тарс урыў* хәм т. б.)

Қарақалпақ тилиниң фактлерин изертлеп қарағанда, еликлеуиш сөзлердиң атауыш сөзлер менен дизбеклесип келиуинен гөре фейил сөзлер менен дизбеклесип келиуи анағурлым актив хәм өнимли қолланылатуғынлығы байқалады. Бул өзгешелик еликлеуиш сөзлердиң көбинесе ис-хәрекет процесинен тығыз байланыслы скенлигин көрсетеди.

Еликлеуиш сөзлер сөз шақапларының айрықша бир түри болып (94, 103—111; 95, 10), олар хеш қандай формасыз өзлериниң срын тәртибине қарай мәнилик жақтан өзин басқарып келетуғын фейил сөзлер менен жупкерлесе байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзеди. Мысалы: *Тәп еки рет гүрп-гүрп атылды* (А. Әлийев). *Баймурат қызға жалт қарады* (Ж. Сапаров). *Гвардияшылар тап жацағы ғана қорқынышты умытып, дуй-дуй күлисти* (А. Әлийев).

Мыйық қаққан аяғыш
Ғашыр-ғашыр тиследи.

(«Алпамыс».)

Шамалға қарап еснеди,
Гүлдир-гүлдир киснеди.

(«Алпамыс».)

Бирақ еликлеуіш сөзлер менен фейил сөзлердин дизбеги бәрқулла жупкерлеге байланысқан фейил сөз дизбеклерин дүзип келе бермейди. Себеби еликлеуіш сөзлер дара турғанда материаллық мәниге ийе болса да, өзинен соңғы мәнилик жақтан байланысып келетуғын фейил сөз материаллық мәниге ийе болмағанлықтан, хәммеси қосылып бир лексикалық мәнини билдиретуғын сөз сыпатында қолланылады. Бундай сөз топарлары еликлеуіш сөзлерден болған фейил сөз дизбеклерин дүзе алмайды. Сонлықтан оларды бир-биринен бөлип қарауға болмайтуғын бир мәниге барабар лексикалық бирликтеги сөз дизбеклери деп қараймыз. Олар қандай да бир еркин сөз дизбегинин составында қаралған жағдайда, сол сөз дизбегинин бир компоненти (орынласыу тәртибине хәм мәнисине қарай я бағыныңқы компонент, я бағындырыушы компонент) болып келеди. Бундай еликлеуіш сөз бенен көмекши фейилдин дизбегинен туратуғын сөз топарлары тилимизде бир қанша актив қолланылады. Синтаксислик хызмети жағынан олар гәнте қоспа баянлауыш ағза болып хызмет атқарады. Мысалы: Гүзге ширеге толып торлған гүләбидей *шырт-шырт етеди...* (И. Юсупов). Еки мылтықтың дауысы қатарынан *гүрп ете қалды* (А. Әлийев). ...жас тереклердин жаңа пайда болған жапырақлары гүмистей *жалт-жулт етеди* (Ж. Сапаров). Оннан сон *дүңк-дүңк етти* (Ө. Айжанов). Қыз өңменинен биреу ийгерип жибергендей *селк ете қалды*. (Ж. Сапаров). Усы уақытта бир нәрсе *сарт ете қалды* (Ж. Сапаров). ...палубадан төмен сырғылып түскен суу жанған қарағай ағаштай *шытыр-шытыр етеди* (Ө. Атажанов). *От лап ете қалды*. (Ж. Сапаров).

Демек, хәзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеуіш сөзлер бирде толық мәнили фейил сөзлер менен дизбеклесип келсе, бирде толық мәнини билдире алмайтуғын көмекши фейиллер менен дизбеклесип келеди.

Изертленилген фактлерге қарағанда, еликлеуіш сөзлер бирде ис-хәрекет процесинин сеске еликлеу қәсийетин сыпатлап көрсетсе, бирде ис-хәрекет процесинин көриниске ямаса образға еликлеу қәсийетин сыпатлап көрсетеди. Мысалы: 1. Сәуле бул сөзге Ержанға көзиниң қыйығын салып *сыңқ-сыңқ күлди* (С. Хожаниязов). 2. Сырымбет тап уйқыдан шоршып оянғандай *селк етип Мәмбетке жалт қарады*. (А. Әлийев).

Фейил сөз дизбеклеринин составындағы еликлеуіш сөзлердин бирде ис-хәрекет процесинин сеске еликлеу белгисин сыпатлап келиуине, бирде ис-хәрекет процесинин көриниске ямаса образға еликлеу белгисин сыпатлап келиулерине қарай, бағыныңқы компоненти еликлеуіш сөзлерден болған фейил сөз-

дизбеклерин, тийкарынан, екиге бөлип қараймыз: 1) бағыныңқы компоненти сеске еликлеуішлерден болған фэйил сөз дизбеклери, 2) бағыныңқы компоненти көриниске (образға) еликлеуішлерден болған фэйил сөз дизбеклери.

1. Бағыныңқы компоненти сеске еликлеуішлерден болған фэйил сөз дизбеклери. *Ғашыр-ғашыр, дуў-дуў, дуў, дүр-дүр, гири-гири, гүмн-гүмн, тарс-тарс, бурқ-бурқ, пақыр-пақыр, гүлдир-гүлдир, дүк-дүк, гүрн-гүрн, тырс-тырс, морт* хәм т. б. дара ямаса тәкирарлама формасында ушырасатуғын сеске еликлеуіш сөзлер аўыспалы ямаса аўыспасыз фэйил сөзлер менен мәнилик хәм грамматикалық жақтан дизбеклесип, фэйил сөз дизбеклерин дүзеди. Бундай фэйил сөз дизбеклеринин составындағы бағыныңқы компонент сыпатындағы еликлеуіш сөзлер бағындырыўшы компонент сыпатындағы фэйил сөзлер менен тек жуикерлесий жолы менен байланысып келеди. Фэйил сөз дизбеклеринин составындағы сеске еликлеуішлерден болған бағыныңқы компонент ис-хәрекет процесиниң ислениў сынын ямаса усылын билдирип, тилимизде көбинесе сынлық қатнаста қолланылады. Еликлеуіш сөзлердин бул түри ис-хәрекет процесиниң қандай да бир сеске еликлеуі белгисин сыпатлап көрсетеди. Мысалы: ...даўыс манаўсыраган түнниң пердесин жарып, тунжыраған көлди *дүр-дүр силкиндирди* (К. Султанов). Жәлмен онын бул хәрекетине таңланыў орнына *гарқ-гарқ күлди* (Т. Қайыпбергенов).

Сеске еликлеуіш сөзлер фэйил сөзлер менен дара түринде де, тәкирарлама формасында да дизбеклесип келе алады. Егерде сеске еликлеуіш сөзлер фэйил сөзлер менен дара түринде дизбеклесип келсе, ис-хәрекет процесиниң бир рет болатуғынлығын сыпатлап көрсетеди. Ал, сеске еликлеуіш сөзлер фэйил сөзлер менен тәкирарлама формасында дизбеклесип келсе, онда ис-хәрекет процесиниң бирден көп болатуғынлығын ямаса қайта-қайта, бир неше рет тәкирарланатуғынлығын сыпатлап көрсетеди (106, 105; 107, 36). Мысалы: ...көргенсиз күйеўдин сөзине журт *дуў күлген* (М. Дәрибаев). ...дөнгелеклерге дыққатын аўдарса, шеп жақтағы рессоры *морт сынған екен* (Ж. Сапаров). Сөйтп өзим менен өзим болып киятырсам, алдымда биреў *гүбир-гүбир сөйлейди* (М. Дәрибаев). Енди қалай шыдап жүрсең сорлы-аў!—деп *гарқ-гарқ күлди* (А. Әлийев).

Шубар *дүр-дүр силкинип,*
Өз қәддине келеди.

(«Алпамыс».)

Изертленилген фактлерге қарағанда, тилимизде дара түриндеги сеске еликлеуіш сөзлердин фэйил сөзлер менен байланысып, фэйил сөз дизбеклерин дүзип келиўи тәкирарлама формасында келетуғын сеске еликлеуіш сөзлердин фэйил сөзлер ме-

мен байланысып *фейил* сөз дизбеклерин дүзип келиўлеринен төре жүдә сийрек ушырасады. Дара ҳәм тәкирарлама түриндеги сеске еликлеўиш сөзлердин мәнили *фейил* сөзлер менен дизбеклесип, *фейил* сөз дизбеклерин дүзип келиўлерине қарағанда, олардын көмекши *фейил*лер менен дизбеклесип келип, бир мәниге барабар сөз сыпатында келиўи қарақалпақ тилинде жүдә актив қолланылады. Мысалы: *гүрп етти, тарс етти, гүмп етти, тық етти, шөмп етти, ғаңқ етти, бақ-бақ етти, тарс-турс етти, шарт-шурт етти, гүр-гүр етти, дүңк-дүңк етти, дүрс-дүрс етти* ҳәм т. б.

2. Бағыныңқы компоненти көриниске (образға) еликлеўишлерден болған *фейил* сөз дизбеклери. *Жалт, жалт-жалт, гилт, ғыр, ғыр-ғыр, зыр, елең-елең, буйдақ-буйдақ, солқ-солқ* ҳәм т. б. дара ямаса тәкирарлама формасында ушырасатуғын көриниске (образға) еликлеўиш сөзлер аўыспалы ямаса аўыспасыз *фейил* сөзлер менен мәнилик ҳәм грамматикалық жақтан жупкерлесе дизбеклесип, *фейил* сөз дизбеклерин дүзеди. *Фейил* сөз дизбеклеринин составындағы көриниске (образға) еликлеўиш сөзлер мәнилик жақтан соңғы *фейил* сөзге (аўыспалы ямаса аўыспасыз *фейил* сөзлерге) ғәрезли болып, бағыныңқы компонент сыпатында келеди де, ал еликлеўиш сөзди мәнилик жақтан басқарып туратуғын *фейил* сөз бағындырыўшы компонент болып келеди. Көриниске (образға) еликлеўишлерден болған *фейил* сөз дизбеклери тилимизде көбине се сынлық қатнаста қолланылады. Еликлеўиш сөзлердин бул түри ис-хәрекет процесинин қандай да бир көриниске (образға) еликлеўи белгисин сыпатлап көрсетеди. Мысалы: Мәрья оған *жалт қарады* (Ж. Сапаров). Бир ўақытта ол өзине қарсы баратырған адамды көрип *гилт тоқтады* (Т. Қайыпбергенов). Алыстан бир нәрсе *ербең-ербең жүрип киятыр*. Моржадан түтин *буйдақ-буйдақ шығып атыр*. Азанғы сағым менен Қаратаў *булдыр-булдыр көринип турады*. Биресе Атамуратқа, биресе Гүлайшаға *жалт-жилт қарай берди* (Т. Қайыпбергенов)

Көриниске (образға) еликлеўиш сөзлер *фейил* сөзлер менен дара түринде де, сондай-ақ тәкирарлама формасында да дизбеклесип келиўи қәбилетине ийе.

Егерде көриниске (образға) еликлеўиш сөзлер *фейил* сөзлер менен дара түринде мәнилик жақтан байланысып келсе, онда ис-хәрекет процесинин бир рет ямаса бирден гә тосыннан болатуғынлығын сыпатлап көрсетеди. Ал, көриниске (образға) еликлеўиш сөзлер *фейил* сөзлер менен тәкирарлама формасында байланысып келсе, онда ис-хәрекеттин қайта-қайта тәкирарланатуғынлығын сыпатлап көрсетеди. Мысалы: Күни түни *зыр жуўырса да, ...бир хызметтен екинши хызмет туўып балалайды* (К. Султанов). Ол артына *жалт-жалт қарады...* (И. Юсупов). ...жан ийнине от түсип, атты *ғыр-ғыр айналып, қолынан келген хызметлерди қылып, қонақты күтти* («Алнамьс»)

Қарақалпақ тилинің фактлерин изертлеп қарағанда, көриниске (образға) еликлеуіш сөзлер, сеске еликлеуіш сөзлерден гөре фэйил сөз дизбеклеринің бағыныңқы компоненти сыпатында анағурлым сийрек ушырасатуғынлығы байқалады.

Сеске еликлеуіш сөзлер сыяқлы, көриниске еликлеуіш сөзлердин көмекши сөзлер менен дизбеклесип, бир мәнини билдиретугын сөз сыпатында келиуі тилимизде жүдә актив қолланылады. Мысалы: *жылт етти, жалп етти, жалт етти, елең етти, гилт етти, сап етти, суймаң-суймаң етти, жалп етти, зып етти, булдыр-булдыр етти* хәм т. б.

Жуўмақластырып айтқанда қарақалпақ тилинде еликлеуіш сөзлер өзлеринин байланысуы өзгешеликлерине қарай фэйил сөзлер менен дара түринде (мыс: *дуй күлисий, жалт қарай, гилт тоқтай* т. б.) хәм тәкирарлама түринде (мыс: *гүмп-гүмп жығылыу, дүк-дүк урыу, тарс-тарс атылыу* т. б.) дизбеклесип келеди. Егерде еликлеуіш сөзлер фэйил сөзлер менен дара түринде дизбеклесип, фэйил сөз дизбегин дүзип келгенде, олар еки мәнили сөздин дизбегинен дүзиледи, ал фэйил-сөзлер менен тәкирарлама түринде дизбеклесип, фэйил сөз дизбегин дүзип келгенде, олар оннан көп сөздин дизбегинен дүзиледи. Еликлеуіш сөзлерден болған фэйил сөз дизбеклери, тийкарынан, жай сөз дизбегин түринде қолланылады. Фэйил сөз дизбеклериниң бул түринде еликлеуіш сөзлер көбинесе пысықлауыш ағза (сын пысықлауыш) болып келеди.

ЖУЎМАҚ

Хәзирги қарақалпақ тилинің бай материаллары, псгизинде жүргизилген изертлеулерге байланысты фэйил сөз дизбеклери туўралы қысқаша төмендегидей жуўмақ шығарыуға болады:

1. Фэйил сөз дизбеклери — сөз дизбеклериниң ең үлкен тарауларының бири. Фэйил сөз дизбеклери деп аталыуының өзи де сол фэйил сөзлердин сөз дизбегинин усы түрин дүзиуде тийкары уйтқы сөз екенлигин тиккелей көрсетип турады. Хәзирги қарақалпақ тилинде фэйил сөз дизбеклериниң дүзилиу жолларын, модельлерин, олардың түрлерин, дүзилисин, мәнилик қатнастарын изертлеу хәм белгили бир системаға түсириу мәселеси синтаксислик илимдеги сөз дизбегини проблемасының ең тың хәм еле исленбеген тарауларының бири болып табылады. Өйткени усы уақытқа дейин қарақалпақ тил билиминде фэйил сөз дизбеклерине арналып жазылған бир де монографиялық мийнет жоқ.

2. Қарақалпақ тилинде фэйил сөз дизбеклерин изертлеудин теориялық хәм практикалық әҳмийети бар. Себеби хәзирги қарақалпақ тилиндеги фэйил сөз дизбеклеринин изертле-

нилийи, биришиден, қарақалпақ тил билимин буннан былай жана теориялар ҳам қағыйдалар менен байығып раўажландырса, екіншиден, марксистлик-ленинлик методология тийкарында қарақалпақ тилинин норматив, илимий грамматикаларының сапалы дүзилийи ушын, сондай-ақ көп санлы жас совет әўладларын дурыс саўатландырыў ҳам оларды билимниң ен негизги дереклери менен қуралландырыў ушын зәрүрли болған қарақалпақ тилинин мектеп грамматикасында (қарақалпақ тили сабақлығы, синтаксис) сөз дизбеклерин дурыс бериў ҳам оның синтаксистеги өзине тийисли орнын белгилеў ушын да әҳмийети жүдә күшли. Ҳақыйқатында, феийл сөз дизбеклеринин изертленилийи қарақалпақ тилинин мектептер ушын арналған грамматикасындағы (қарақалпақ тили сабақлығы, синтаксис) гәп ағзалары менен сөз дизбеги арасындағы қәте пикирлерден ҳам көп санлы шатасықлардан қутқарады. Солғай етип, феийл сөз дизбеклеринин изертленилийи арқалы қарақалпақ тил илиминин синтаксистик тараўы илиминин жаңалықлары менен толықтырылады.

3. Қарақалпақ тилинде феийл сөз дизбеклеринин бағыныңқы компонентлеринин қайсы мәнили сөз шақапларынан болуўларына қарай, феийл сөз дизбеклери үлкен төрт топарға бөлинип қаралады: 1) бағыныңқы компоненти атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери, 2) бағыныңқы компоненти рәўишлерден болған феийл сөз дизбеклери, 3) бағыныңқы компоненти ҳал феийллерден болған феийл сөз дизбеклери, 4) бағыныңқы компоненти еликлеўиш сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери.

4. Тилимиздеги феийл сөзлер мәнилик жақтап динамикалық ҳәрекетти, ҳал-жағдайды билдирип келеди. Олар дара турғанда материаллық мәниге ийе болатуғын ҳәр қакдай атаўыш ҳам басқа да сөз шақапларының түрлери менен актив дизбеклесип келетуғын, өриси кең категориялардың бири. Феийл сөзлердеги бундай талғамай актив түрде дизбеклесип келетуғын қәсийет сөз шақапларының ҳамме түрлерине тән болып келе бермейди.

5. Феийл сөз дизбеклеринде бағындырыўшы компонент сыпатында келетуғын феийл сөзлердин басқа мәнили сөз шақаплары менен дизбеклесиў қәбилетинин кеңлиги байқалса, екінши жағынан, бағыныңқы компонент сыпатында келетуғын атаўыш (атлық, келбетлик, санлық, алмасық сөзлер) ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлердин (ҳәрекет аты феийли менен келбетлик феийллердиқ), рәўиш, ҳал феийл ҳам еликлеўиш сөзлердин феийл сөзлер менен дизбеклесиў қәбилетинин кеңлиги ямаса тарлығы, сондай-ақ олардын ҳәр түрли мәнилик қатнасларда қолланылыўы, синтаксистик хызметлери байқалады.

6. Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги феийл сөзлер көбинесе

атауыш (*атлық, санлық, келбетлик, алмасық*) ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер менен (*хәрекет аты фейили хәм келбетлик фейил* менен), *хал фейил, рәуиш, еликлейиш* сөзлер менен мәнилик хәм грамматикалық жақтан байланысып, фейил сөз дизбеклерин дүзип келеди. Олар бир-бири менен үш түрли грамматикалық құралдың жәрдеми арқалы — орын тәртіби арқалы, сеплик жалғаулары арқалы, көмекши сөзлер (тиркеуиш хәм көмекши атауышлар) арқалы байланысады.

7. Фейил сөз дизбеклеринин составындағы бағыныңқы компонент сыпатында келетуғын атауыш сөзлер фейил сөзлер менен жупкерлесіу хәм басқарыу жолы менен байланысып келсе, атауышлық хызметте қолланылатуғын хәрекет аты хәм келбетлик фейиллер фейил сөзлер менен тек басқарыу жолы менен байланысады. Ал, *рәуиш, хал фейил хәм еликлейиш* сөзлер фейил сөзлер менен өзлеринин орын тәртібине қарай жупкерлесіу жолы менен байланысып келеди.

8. «Фейил сөз дизбеклери» дегеннен толықлауыш ағза менен баянлауыш ағзанын дизбеги ямаса пысықлауыш ағза менен баянлауыш ағзанын дизбеги түсинилмейди, ал толық материаллық мәниге ийе болатуғын атауыш (*атлық, келбетлик, санлық, алмасық*) ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер (*хәрекет аты фейили хәм келбетлик фейиллер*), *рәуишлер, хал фейиллер хәм еликлейиш сөзлер* менен толық материаллық мәниге ийе болған фейил сөзлердин мәнилик хәм грамматикалық байланысы түсиниледи. Демек, «фейил сөз дизбеклери» дегенде олардың составындағы бағыныңқы хәм бағындырыушы компонентлердин ағзалық қатнастары түсинилмейди, ал атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлер менен фейил сөзлердин, *рәуиш* сөзлер менен фейил сөзлердин, *хал фейиллер* менен фейил сөзлердин, *еликлеуиш* сөзлер менен фейил сөзлердин дүзилиу модельлери, олардың байланысу жоллары (усыллары), дүзилиси, мәнилик қатнастары қаралады.

9. Фейил сөз дизбеклери дүзилиси жағынан жай, қоспа фейил сөз дизбеклери болып келеди.

10. Фейил сөз дизбеклери, тийкарынан, еки компоненттен турады: олардың биреуи—бағыныңқы компонент болады да, екіншиси—бағындырыушы компонент болады. Бағыныңқы компонент сыпатында *дара, қоспа* хәм хәр түрли *фейил топлам түриндеги атауыш ямаса атауышлық хызметтеги сөзлер, рәуишлер, хал фейиллер хәм еликлейиш сөзлер* келеди, ал бағындырыушы компонент сыпатында толық мәнилик *дара фейил сөзлер* де ямаса *қоспа фейил сөзлер* де болады.

11. Фейил сөз дизбеклери сыртқы формасы жағынан гәпке жақын келиуи итимал, бирақ олар гәп деп қаралмайды. Себеби улыума сөз дизбеклери интонация тыянақлылығына ийе болмайтуғыны сыяқлы, фейил сөз дизбеклери де интона-

ция тыянақлылығына ийе болмайды. Олар ҳәр қандай басқа сөз дизбеклери сыяқлы, гәпти дүзиў ушын қурылыс материалы ғана бола алады. Егерде фәйил сөз дизбеклери гәплик интонация менен айтылса, гәп болыўы сөзсиз.

12. Фәйил сөз дизбеклеринин составындағы бағыныцқы хәм бағындырыўшы компонентлер гәпте көбинесе дара-дара гәп ағзасы болып келеди. Ал, фәйил сөз дизбеклери ҳәр түрли фәйил топламларынын составында келгенде, олардын хәм-меси жыйналып гәпте бир ағза ямаса кеңейтилген ағза болып келеди.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. IV.
2. Советлер Союзы Коммунистлик партиясынын Программасы (жаңа редакциясы), Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1986.
3. Общественные науки и коммунизм, М., изд-во АН СССР, 1963.
4. Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке.—В кн.: «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950.
5. Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). Изд-во Московского университета 1958.
6. Современный русский язык. Синтаксис. Изд-во Московского университета, 1958.
7. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение. Литографированный курс лекции 1899—1900.
8. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, вып. 1. Учение о предложении и о словосочетаниях. Л., 1925.
9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956.
10. Виноградов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия.— В кн.: «Вопросы синтаксиса современного русского языка» М., Учпедгиз, 1950.
11. Виноградов В. В. Синтаксис русского языка акад. А. А. Шахматова. — В кн.: «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., Учпедгиз, 1950.
12. Синтаксические взгляды и наблюдения Л. В. Шербы. Ученые записки МГУ, вып. 150, М., 1952.
13. Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний. — «Вопросы языкознания», 1954.
14. Введение—В кн.: «Грамматика русского языка» т. 2, Синтаксис ч. 1, М., изд-во АН СССР, 1954.
15. Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике, М., изд-во «Наука», 1975.
16. Ярцева В. Н. Предложение и словосочетание—сб.: «Вопросы грамматического строя» М., 1955.
17. Ахманова О. С. Словосочетание.—Сб: «Вопросы грамматического строя», М. 1955.
18. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. — Л., 1956.
19. Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957.
20. Грамматика русского языка. т. 2. Синтаксис, ч. 1. М., Изд-во АН СССР, 1960.

21. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык, ч. II. Синтаксис. М., изд-во «Просвещение», 1968.
22. Прокопович Н. Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. М., изд-во «Просвещение», 1966.
23. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. М., изд-во «Высшая школа», 1978.
24. Жапаров А. Азырки кыргыз адабий тилиндеги сөз тизмегинин грамматикалык структурасы (канд. диссертациясы). М., 1956.
25. Казем—Бек М. А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846.
26. Майзель С. С. Изафет в турецком языке. М.—Л., изд-во АН СССР, 1957.
27. Чавадов Э. М. Асланов, А. Э. Будагова, З. И. Байрамов Н. А. Муасир азэрбайчан дилинде сөз бирлэшмэлери, Бақы, 1961.
28. Сейидов Азэрбайчан әдеби дилинде сөз бирлэшмэлери. Бақы, 1966.
29. Сарыев Г. Түркмән әдеби дилинда сөз дүзүмлери. Ашгабат, 1972.
30. Баскаков А. Н. Словосочетания в современном турецком языке. М., изд-во «Наука», 1974.
31. Коклянова А. А. Способы синтаксической связи слов в современном узбекском литературном языке. Канд. дисс., М., 1953.
32. Сайфуллин Ч. Г. Устойчивые словосочетания в современном уйгурском языке. Канд. дисс., М., 1953.
33. Лебедева Л. И. Глагольное управление в киргизском литературном языке. Канд. дисс., М., 1954.
34. Абдуллаев А. Глагольные словосочетания в современном узбекском литературном языке. Автореф. канд. дисс., Самарканд 1959.
35. Томанов М. Словосочетания, выражающие временные отношения в казахском языке. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1959.
36. Дауенов Е. Глагольные словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке. Автореф. канд. дисс. Ташкент, 1966.
37. Базарбаев Н. Сложные словосочетания в тюркских языках (на материале казахского и узбекского языков). Автореф. канд. дисс. Ташкент, 1970.
38. Сеидов Ю. М. Словосочетания в азербайджанском языке. Автореф. докт. дисс., Баку, 1965.
39. Сарыев Г. Словосочетания в туркменском литературном языке (Именные словосочетания). Автореф. докт. дисс., Ашхабад, 1974.
40. Поцелуевский А. П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашхабад, 1943.
41. Дмитриев Н. К. Грамматика бакширского языка. М.—Л., 1948.
42. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962.
43. Баскаков Н. А. Очерк грамматики ойротского языка.—Ойротско-русский словарь», М., 1947.
44. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960.
45. Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. М.—Л., 1950.
46. Батманов И. А. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке. Фрунзе, 1940.
47. Гуломов А. Ғ. Содда гап. Тошкент., 1955.
48. Комилова Х. Гапда сузларнинг бағланиши. Тошкент 1955.
49. Хангилдин В. Н. Татар теле грамматикасы (морфология ҳам синтаксис). Казан, 1959.
50. Закиев М. З. Ҳәзерге татар әдеби теле. Синтаксис. Казан унверситети нәшрияты, 1958.
51. Закиев М. З. Ҳәзерге татар әдәби теле. Синтаксис. Казан, 1966.
52. Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Изд-во казанского университета, 1963.

53. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). М. — Л., Учпедгиз, 1947.
54. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, т. 2, ч. 1. М., 1952.
55. Юлдзшев А. А., Дауенов Е. Д., Баскаков Н. А. (Илимий-библиографиялық жұмыс). Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1974.
56. Баскаков Н. А. Типы атрибутивных словосочетаний в каракалпакском языке. Журн. «Вопросы языкознания» №6, 1956.
57. Баскаков Н. А. Словосочетания в каракалпакском языке. — В кн.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. II, Синтаксис, М., 1961.
58. Есемуратов А., Худайбергенов А. Қарақалпақ тили грамматикасы, II бөлім, Синтаксис. Нөкис, Қарақалпақ мәмлөкет баспасы, 1955.
59. Убайдуллаев К. У., Насыров Д. С., Есемуратов А. Е. Қарақалпақ тили программасы. Нөкис, Карақалпақ мәмлөкет баспасы, 1963.
60. Убайдуллаев К., Дәуенов Е., Дәулетов М. Қарақалпақ тили сабақлығы (II бөлім, синтаксис). Нөкис, Қарақалпақстан мәмлөкет баспасы, 1963 хәм 1974.
61. Дәуенов Е. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги сөз дизбеклери. Нөкис. «Қарақалпақстан» баспасы, 1973.
62. Хошанов Б. Х. Пространственные и временные значения русских глагольных предложных словосочетаний в родительном падеже и их эквиваленты в каракалпакском языке Автореф канд. дисс, Ташкент, 1974.
63. Аханов К. Тил билимнің негиздери. «Мектеп» баспасы 1973.
64. Шарипов М. К. Хәзирги узбек тилида сўз бирикмалари синтаксиси масаласи. Тошкент, Узбекистон ССР «ФАН» нашриети, 1978.
65. Деуенов Е. Қарақалпақ тилиндеги сөз дизкегинин изертлениў жағдайы хәм оның басқа тил бириклеринен айырмашылығы ҳаққындағы мәселеге.—«Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР», №3, Нукус, 1961.
66. Галкина Фодорук Е. М. Современный русский язык. Лексика. М., 1954.
67. Насыров Д. С. Хамидов Х. Памятники дореволюционной каракалпакской письменности — «Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР» №4, Нукус, 1961.
68. Батманов Н. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, Изд-во АН Киргизской ССР, 1959.
69. Балақаев М. Б. Қордабаев Т. Қазирги қазақ тили. Синтаксис. Алматы, 1971.
70. Мусабаев Ғ. Ғ. Қазақ тилиндеги сын есимнин шырайлары. Алматы, 1951.
71. Исхахов Ф. Р. Местоимения. — В кн.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», II. Морфология М., 1956.
72. Исенгалиева В. А. Функции дательного — направительного падежа в казахском языке. — В кн.: «Вопросы казахского языкознания» Алма-Ата, 1959, №1.
73. Севортян Э. В. Категория падежа. — В кн.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», II Морфология. М., 1956.
74. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.
75. Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., из-во восточной литературы, 1960.
76. Айдаров Г. О языке памятника Тоньюкука и его отношении к некоторым современным тюркским языкам. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1959.
77. Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959.
78. Кожянова А. А. Глагольные словосочетания в узбекском языке.

— Сб.: «Исследования по синтаксису тюркских языков», изв-во восточной литературы, М., 1962.

79. Фуломов А. Г. Фейил. Тошкент. 1954.

80. Балакаев М. Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959.

81. Абдурахманов Д. Сўзларнинг башкарув мунасабатлари.—«Узбек тили ва адабиети масалалари», №1 1960.

82. Мураталиев М., Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөйлөм мүчөлөрү Фрунзе, 1961.

83. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида ёрдамши сўзлар, Тошкент, 1955.

84. Исқаюв. А. Қазирги қазақ тили. Морфология. Алматы, 1974.

85. Насыров Д. С. Қарақалпақ тилинде көплик категориясы, Нөкис, 1961.

86. Насыров Д. С. Қарақалпақ тилинде келбетлик феил. Нөкис, 1964.

87. Исенғалиева. В. А. Служебные имена и послелогии в казахском языке, Алма-Ата, 1957.

88. Исхаков Ф. Г. Некоторые предположения о происхождении конечных —т и—д в словах аст, уст, алд, арт и т. п.—Сб.: «Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию» М., 1953.

89. Гулямов А. Г. К вопросу об адвербиализации в узбекском языке. Ученые записки Ташкентского государственного пединститута, вып. II, Филологический сборник, Т., 1954.

90. Томанов М. Қазақ тилиндеги мезгилдик қатнаста жумсалатын есимди сөз тиркестери, Қазақ ССР Ғылым Академиясының хабарлары, Филология және өнертану сериясы, шығ. I (14), 1960.

91. Ҳозирги замон ўзбек тили, УзССР ФА нашриёти, Т., 1957.

92. Ҳозирги ўзбек адабий тили, УзССР «ФАН» нашриёти I Т., 1966.

93. Ембергенов У. Подражательные слова в современном каракалпакском языке. Автореф канд. дисс., Нукус, 1971.

94. Исхаков А. И. О подражательных словах в казахском языке.

Тюркологический сборник, № 1, М.—Л., 1951.

95. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке, Киргизучпедгиз, 1957.

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
Б и р и н ш и б а п. Сөз дизбеклеринин изертленилиўи, басқа тил бирликлеринен айырмашылығы ҳәм бөлиниўи	6
1 Сөз бизбеклеринин рус тил илиминде ҳәм тюркологияда изертленилиўи	6
2. Сөз дизбеклеринин қарақалпақ тилинде изертленилиўинин ҳәзирги жағдайы	14
3. Сөз дизбеклеринин басқа тил бирликлери менен қарым-қатнасы ҳәм олардан өзгешелиги	16
4 Гәптеги сөзлердин арасын байланыстырыўшы грамматикалық қураллар	24
5 Сөзлердин синтаксислик түрлери	29
6 Қарақалпақ тилинде сөз дизбеклеринин бөлиниўи	33
7. Қарақалпақ тилиндеги феийл сөз дизбеклери ҳәм олардын түрлери	42
Е к и н ш и б а п. 1. Бағыныңқы компоненти атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери	46
А. Бағыныңқы компоненти жуңкерлесиўши атаўышлардан болған феийл сөз дизбеклери	46
1. Бағыныңқы компоненти формасыз табыс сеплигиндеги атлықтан болған феийл сөз дизбеклери	47
2. Бағыныңқы компоненти келбетликтен болған феийл сөз дизбеклери	49
3. Бағыныңқы компоненти санлықтан болған феийл сөз дизбеклери	53
4. Бағыныңқы компоненти алмасықтан (сораў алмасыгынан) болған феийл сөз дизбеклери	60
Б. Бағыныңқы компоненти сеплик жалғаўларындағы атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери	52
1. Бағыныңқы компоненти табыс жалғаўлы атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери	65
2. Бағыныңқы компоненти барыс жалғаўлы атаўышлардан ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған феийл сөз дизбеклери	77

3. Бағыныңқы компоненти шығыс жалғаулы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери	85
4. Бағыныңқы компоненти орын жалғаулы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери	90
V. Бағыныңқы компоненти тиркеуішли ямаса көмекши атауышлы атауышлардан хәм атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери	95
1. Бағыныңқы компоненти тиркеуішли атау сеплигиндеги атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери	98
2. Бағыныңқы компоненти тиркеуішли барыс сеплигиндеги атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери	110
3. Бағыныңқы компоненти тиркеуішли табыс сеплигиндеги атауышлардан болған фейил сөз дизбеклери	115
4. Бағыныңқы компоненти тиркеуішли шығыс сеплигиндеги атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери	116
5. Бағыныңқы компоненти көмекши атауышлы атауышлардан ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери	120
Ү ш и н ш и б а п. Бағыныңқы компонентлери рәуишлерден, ҳал фейиллерден, еликлеуиш сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери.	
II. Бағыныңқы компоненти рәуишлерден болған фейил сөз дизбеклери	131
III. Бағыныңқы компоненти ҳал фейиллерден болған фейил сөз дизбеклери	143
IV. Бағыныңқы компоненти еликлеуиш сөзлерден болған фейил сөз дизбеклери	154
Жуўмақ	158
Пайдаланылған әдебиятлар	162

На каракалпакском языке

Ерназар Дауенович Дауенов

**ТИПЫ И СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ ГЛАГОЛЬНЫХ СЛОВО-
СОЧЕТАНИЙ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ**

Издательство «Каракалпакстан»

НУКУС — 1986

Редакторы Б. Убайдуллаев
Худ. редакторы И. Қыдыров
Тех. редакторы З. Алламурагов
Корректоры Б. Файзулласва

ИБ 2651

Теріўге берілген ўақыты 13/III. 1986-ж. Басыўға рухсат етилген
ўақыты 17/VII. 1986-ж. Қағаз форматы 60x90^{1/16} Көлемі 10,5 баспа
табақ. Тиражы 2000. Заказ 107 Баҳасы 40 т.

«Қарақалпақстан» баспасы, 742000, Нөкіс қаласы К. Марк
көшеси, 9.

ҚАССР Баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери бо-
йынша, Мәмлекетлик Комитетинин «Правда»ның 50 жыллығы
атындағы Нөкіс полиграфкомбинаты, 742000, Нөкіс қаласы,
К. Марк көшеси, 9.